

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

53.

AZ

ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE

ÍRTA VOINOVICH GÉZA

F

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

Magyar. 6.77. 53.

Könyvtár
FRANKLIN-TÁRSULAT

AZ 576821

ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE

ÍRTA
VOINOVICH GÉZA

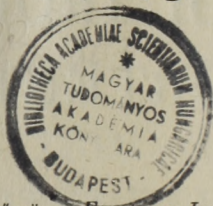

MTA
KIK

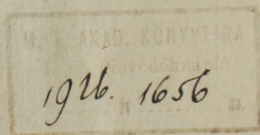

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
KIADÁSA

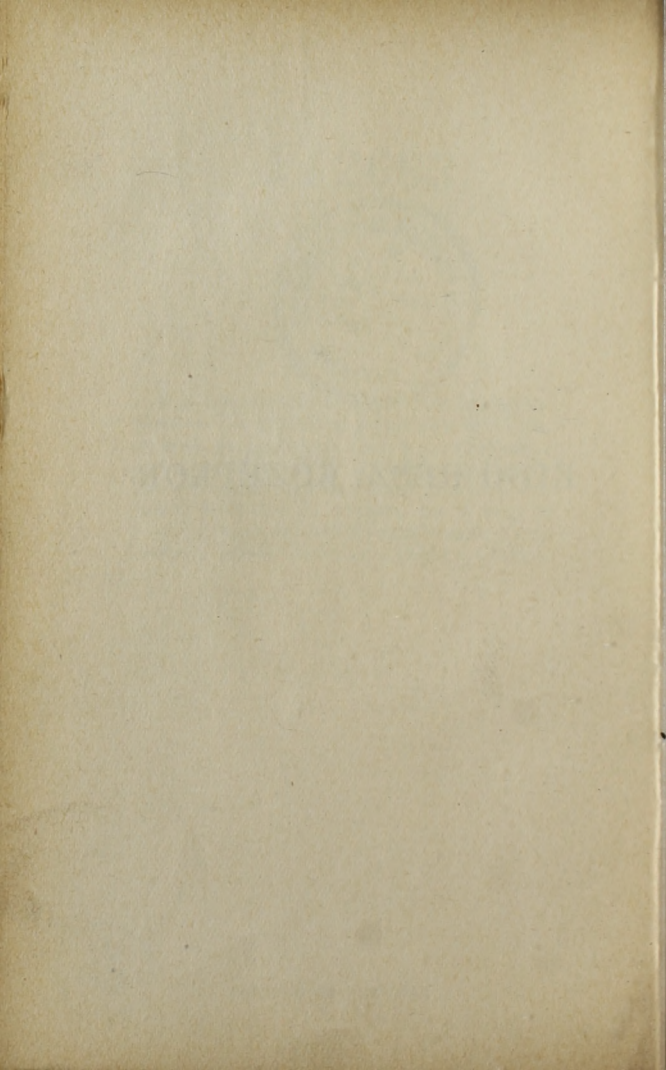
112663

E munka először az *Egyetemes Irodalom-történet* III. kötetében jelent meg 1907-ben, de csak az újabbkori rész, a renaissanceon és reformationon kezdve. A régibb angol irodalom történetét ott Petz Gedeon írta meg. Teljesség kedvéért itt röviden ezt a kort is áttekintjük, az érdeklődőt egyszersmind Petz Gedeon ottani kitűnő munkájára utaljuk.

ELSŐ RÉSZ: KÖZÉPKOR.

Taine Hyppolit az irodalmakat a népek érzése, gondolkodása, egész lelki fejlődése tükrének nézi, erkölcsi történetének; s példaképpen francia létére az angol irodalmat elemzi, mely szinte megszakítás nélkül virágzik, mert e nép egész élete folytán igazán gondolkozott és igazán írt’.

I. A LEGRÉGIBB EMLÉKEK ÉS AZ Ó-ANGOL KORSZAK.

A szigetországban a pogány-kor óta folyvást virítnak a költészet virágai.

Mikor a 400-as évek elején a római hódoltság megszűnt, a kelta őslakosság törzsei egymás között hadakoztak; e csatákat megénekelték a bárdok, köztük Merlin (VI. század). Voltak alliterációs varázsigéik, rhythmusos közmondásaik, törvényeik, jövendöléseik; a nép közt prózai mesék szárnyaltak (mabinogion).

A kelta törzsek testvérharcában a skótok és piktek ellen a britek az Északi-tenger melléki anglik, szászok, jütek népét hívták segítségül. E harcokban vívta ki a kelta-részen mesés hírét a későbbi mondák Artus királya, lovagkörével.

A szerencse a hódítóknak kedvezett; megtelepültek; anglik, szászok a VIII. században a bebecsapó dánok ellen Egbert alatt egészen összeolvadtak. Ők adtak e földnek nevet, lakóinak új

nyelvet. Ez ó-angol nyelvben alig van kelta nyom, több a latin, van némi dán, alapjában germán. Magukkal hozták ős-mondáik magvait. E mondák hőseit emlegeti az ó-angol nyelven legrégebb dal, a XI. században feljegyzett *Deor panasza*. Itt maradt fenn a legrégebb germán hős-monda, a *Widsith* (= Úti) ének, melynek vándorénekese megfordult Ermanaricus gót királynál, a burgund Gunthernél, Italiában Alboinnál; Atillát is említi s Hagent. Későbbi nevek utólagos betoldások; földrajza ősidőkre vall. — Volt egy *Waldere* (Walther) ének is. Mindezek germán mondák rokonai.

Eredetiség és terjedelem dolgában a *Beowulf*-eposz emelkedik ki, bár ez is idegenben, dán földön játszik.

A dán király udvarában a vitézek javát sorra leöldösi egy szörny, Grendel, s elhurcolja a tengerbe; nem tudnak ellene tenni. Végre egy idegen hős jön az udvarba, ez Beowulf; lakoma után fenn virraszt az álmra dőlt vitézek közt; midőn a gonosz megjelen s egy vitéz véréet kiszívja, Beowulf ráront pusztá kézzel s karját vállban kiszakítja. A szörnyeteg anyja bosszut áll: éjjel megint elhurcol egy vitézt. Beowulf utána megy a tengerbe, megöli és visszatér hazájába. Idő múltán otthon, a geatok földjén (Götland) király lesz. Aggkorában egy sárkány ront országára, mely kincset őriz barlangjában; Beowulf szembe száll vele, megöli, de harapásába ő is belehal, miután maga elé hozatta a kincset s gyönyörködött benne. Testét máglyán égetik el s halmot emelnek fölébe.

Pogánykori mythikus eposz. Grendel a viharos tengert jelenti, mely a partokat szaggatja s hideget hoz; a világosság és kikelet legyőzi, ősszel azonban ezt pusztítja el a tél sárkánya; kincse az elvetett mag, melyet a föld mélyébe rejt, de a tavasz kihozza onnan. E tengeri mythosz dán vo-

natkozását azzal magyarázzák, hogy oly ősi korból ered, mikor a germán népek közkincse volt. Később egy hős-monda olvadt belé. Toursi Ger-gely krónikájában ráakadtak Beowulf vitéz királyra, a VI. század közepén; a szigetre bebecsapó dánok vihettek magukkal róla szóló énekeket; de van az eposznak eredeti ó-angol része is. Előadásában sok az ősi gondolat-rhythmus.

Ezzel ki is hal a pogányság költészete.

Szent PATRICK már a IV. században meggyökerez-tette a keresztyénséget Irországban; a nagy szigeten is terjedt, 597-ben Aetelberth király felveszi a keresztséget.

Új irányt vesz az érzés, a gondolkodás, az iro-dalom.

BEDA venerabilis († 735) latin nyelvű nagy munkásság mellett János evangéliumát fordítja a nép nyelvére, ezen írja meg sírversét. NAGY ALFRÉD király (849—900) vallásos műveket fordít, köztük Beda egyháztörténetét s Boethius *Vigasztalásait*. *Alfric* apát († 1120 körül) homi-liákat ír, a biblia nagy részét lefordítja s angol-latin szójegyzéket állít össze.

Ezzel indul meg a próza-irodalom.

A versekben a bibliai történetek szólalnak meg s a lyrában keresztyén felfogás. Egy egyszerű pásztor-ember, CAEDMON, szózatot hall, hogy mondja el népe nyelvén a teremtés történetét; szót fogad, szerzetbe is lép († 680). Himnusa a legrégibb vallásos költemény ó-angol nyelven. A VIII. században CYNEWULF vándor-énekes, aki később szintén kolostorba húzódik, számos vallásos verset ír, himnuszok mellett az apostolok cselekedeteit, legendát a vértanu Julianáról, ki

hitét semmi fenyegetésre el nem hagyja, meg Helena császárnőről, ki a szent keresztfát megtalálta.

A lyrát is a keresztyén hit hatja át. *A vándor* költemény szerzője elkesergi, hogy elvesztette barátját, rokonait, mindenét s most a pusztta tengert nézi egymagában. «Mulandók a javak, a barátság, maga az ember; boldog, ki az örökkévaló atyában keres vigasztalást.» *A tengerész* a magánosságot panaszolja tengeri útjai közben, de vágya mindig csak kiviszi a hullámokra, hiszen a szárazföldön is mulandó az öröm, ott is leselkedik betegség, öregség; a mennyei boldogságot kell keresni. Egy másik versben a lélek szemére veti a testnek, hogy bűnei kárhozatba sodorták; a test a lelket okolná, mert ő a gondolkodó, de nem tud szólni, mert a férgek marcangolják.

A mondákból kikopik a babonás pogány elem. A X. század küzdelmeiről már históriás énekek szólnak, így Aethelstan harcáról a normannok ellen (937) s egy másik ilyen csatában Byrthnoth vezér haláláról a X. század végén.

II. KÖZÉP-ANGOL KORSZAK.

A normannok sűrű beütései Hódító Vilmos hastingsi győzelmével (1066) állandó hódítássá változtak. Ő ül a trónra s alatta az angolokkal fajrokon, de elfranciásodott normannok jutnak uralomra: övük a fő hűbérek, az egyházi méltóságok. Az új előkelőségek francia minstrelek énekeit hallgatják a maguk csatáiról. Az udvar, az állam nyelve a francia; ezt tanítják a kolostori iskolákban, ez adja a lovagi élet, művészet, tu-

domány kifejezéseit; rányomja bélyegét az angol mondattanra. E korban némi hézag támad az angol irodalom fejlődésében, ami még csak egyszer, Chaucer halála után ismétlődik.

Normandia elszakadásával (1203) megszűnik a francia kapcsolat; angolszászok és normannok egy nemzetté egyesülnek a *Magna charta* szabadságbiztosítéka alatt (1215). Uralkodó fajuk erélye kiirt minden ellenállást; e korba esik az az esemény, melyet Arany János *A walesi bárdokban* megénekelte.

1. Vallásos költészet.

A normann uralom alatt jobbra a nép közt élő papok művelik a nép nyelvén az irodalmat. A középkori latin és francia versek mintájára átveszik a mértéket és rímet, így a *Poema morale*, egy rímes prédikáció, hetes jambusokban. Ezt követi több kisebb ének, Krisztus követését ajánlva. Ily mértékben van írva rímtelenül az *Ormulum* homilia-gyűjtemény is, melyből tízezer sor maradt fenn. Megírják versben Becket Tamás életét s az ir szent Brendanusét. Egy *Cursor mundi* című eposz 24,000 sorban a világ történetét mondja el futtában, a teremtetéstől az utolsó ítéletig, a biblián kívül francia versekre is támaszkodva.

A yorki származású Richard Rolle († 1349) ötezer verspárt ír a világ bűnösségéről *A lelki ismeret tövise* címen, III. Ince pápa munkája nyomán; latinul is megírja. A nem tisztán egyházi tanító-költemények is bibliai példákat sorolnak elő a *Tisztaság* és *Türelem* dicséretére. Ki-

emelkedik ezek közül *A gyöngy* című, melyben egy atya holt leánya sírján elszenderül, s őt csodaszép országban látja viszont, üdvözülten. A visió általában keresztyén szellemű. Ilyen William LANGLAND régi módi, rímtelen költeménye, *Vision of Piers the Plowman*, melyet a fekete halál pusztításai láttán írt, 1362.

A szerző álmában látja a megszemélyesített Egyházat, ki az igazság keresésére buzdítja, azután végignézi a Vesztegetés és Álnokság házasságát. A Lelkiismeret azt hirdeti, hogy nem a szentek sírjait kell fölkeresni, hanem az igazságot. Az emberek kívánnák is ezt, de nem tudnak eligazodni. Egy földműves, Péter, előbb megmunkálja földjét, de azután elvezeti őket az Igazság tornyához, hol munkás, jámbor életre biztatják őket.

E vers a hitet nem külsőségekben, hanem munkás szeretetben látja, elítéli a zarándoklást, péterfillért; ezekkel a reformáció hírnöke. Népszerűségét mutatja, hogy számos utáinzata sarjadt. Wiclifre (1320—1384) is hatással volt, ki az ó- és új-testamentumot saját nyelvén adta a nép kezébe s megindította a reformációt.

2. Lovag-epika és népballadák.

A világi költészet anyagát is papok őrizték meg krónikáikban. GODFRÉD monmouthi püspök († 1154) a latin nyelvű *Historia Britonum*ban a briteket krónikások szokása szerint Aeneasnak Brut nevű ivadékatól származtatja, ki a szigetet óriásoktól foglalja el. Könyvébe sok mondát sző be, kivált Artus királyt s környezetét rajzolja élénk színekkel; ezzel megmenti a kelta képzelet mondakincsét. E mondák oly költőiek, hogy WACE normann költő átdolgozza franciára (*Brut*

d'Angleterre címen, 1154); ezt pedig LAYAMON worcesteri lelkész 1205 körül verses krónikájában visszafordítja angolra. E vándorlás közben Artur király a keresztyén lovagok mintaképévé válik s legyőzetése ellenére is nemzeti hőssé, lovagkörével együtt, akik kerek asztal körül ülnek, hogy ne legyen elsőbb s alsóbb hely. E krónikákból később önálló lovagi énekek sarjadnak, így a *Morte Arthur*, valószínűleg HUGH OF EGLINTOUN skót lord műve (1381); a király eltűnéséről, akit hű népe visszavár, Sir Thomas MALORY regényt írt a XV. század derekán. E mesekincs örökéletűvé lett: Spenser beszövi Arturt eposzába, Milton hőskölteményt tervez róla s azt Tennyson meg is írja.

A dán harcok idejére mutat a HAVELOK s a HORN-monda.

Mind a kettő dán királyfi. Az első atyja halála után egy halászra bízzák; az elviszi Angliába; nagy erejével kitűnik, hozzáadják a rabul tartott angol királylányt s ő mindkettejök trónját megszerzi. Hornt a saracénok elől sajkában kiteszik a tengerre; megmenekül, egy király felnevelteti; hőstetteket visz véghez, a királylány belészeret; erre a király száműzi, később visszatér a lányért; a király is beleegyezik házasságukba; de míg Horn visszahódítja királyságát, hitvesét egy álnok barátja saját várába ragadja. Hegedős képében bejut a várba, megöli a hűtlen barátot s hazaviszi feleségét.

E mondák francia nyelven is éltek, de a nevek germán eredetök mellett szólnak. Jártak mondák a Warwickbeli sárkányölő Guyról, aki Colbrand dán óriást legyőzi; Hamtouni Bevir királyfőről, aki, mint Hamlet, megállja boszúját apja gyilkosán, akihez anyja hozzáment; e házasságtörő mese alkalmasint francia eredetű. Szívárogtak be ide-

gen mondták, Nagy Károly, Roland mondaköréből, de termettek hazaiak is, mint Oroszlánszívű Richardról. A XIV. század derekáról fennmaradt egy népi vándor hegedős neve, MINOT-é, aki egykorú eseményeket foglalt versbe, mint Tinódi. Nagyobb költemény szólt, melyet többen Laglandnak tulajdonítanak, II. Richard királyról, aki rossz tanácsadóira hallgat s nem látja a nép nyomorát.

A nép ajkán is szálldostak dalok a skót bércek között, balladás költemények is, történeti vagy regényes eseményekről. Erőszakos, vérengző kor nagy és szilaj, tragikai szenvedélyei szólnak belőlük. A Robin Hoodról szólók mythoszokkal kapcsolatosak, Hood erdei dæmont jelent; később vette magára nevét a normann-hódítás után (mint nálunk 48 után) bujdosásnak eredt, szegénylegénnyé vált vitézek egyike. Szegények oltalmazói, boszújok állói, sheriffek megtréfálói, az erdő, törvényen kívül álló' lovagjai. A történeti tárgyúak vérengzők, old heroic Ballads, mondja Percy; így az otterburni harcról szóló, melyet chevyi vadászat címen is megénekeltek; skótok harca az angolok ellen; a skót Douglast nyíl járja át, mire Percyt úgy ütik át dárdával, hogy 'hátán kiáll a kopjaszál'; husz-száz skótból 55 marad életben, másfélezer angol íjászból 53. Ez éneket Philipp Sidney mindig megindulással hallotta. Némely ballada egészen meseszerű, csak az újabb kutatás akadt rá történeti alapjára, mint a 18 változatban fennmaradt *Sir Patrick Spens* történetében, melynek eseménye a XIII. század végén történt. Hatalmasak az érzések a regényes tárgyú költeményekben is. *A dióbarna lány* min-

den veszedelembé követi kedvesét; a szerelem a halálban sem szakad meg; a szerető visszajő kedveséért (*Sweet Williams Ghost*); ezen alapul Bürger *Lenorája*, Arany *Bor vitéze*; a legény is utána hal kedvesének, mint Margitnak Vilmos; a templomba temetik őket, egyikből hársfa nő, másikkól rózsza, s összefonódnak, mint a két kápolna-virág *Kádár Kata* balladájában. A meggyilkolt gyermek felszól anyjához a kútból. Vannak oly balladák, melyek Shakespeare egyes darabjaival rokonok (*Leir király három lánya*). A szenvedély ereje e balladákat jobbára tragikaivá teszi, gyors menetűek: nagy eseményeket aránylag röviden foglalnak össze. Néha egész eseménysort érintenek, a döntő jeleneteket világítva meg, ezért hézagosan. Gyakori a párbeszéd, mint az egész angol költészetben; a szereplők maguk tárják föl lelkük állapotját. Az *Edward* című merőben anya és fiú párbeszéde; a fiú kitérő válaszaiban a bűntudat leplezése látszik, de belebonyolódik, bevallja tettét, hogy megölte apját, anyja felbujtására, kit végül elátkoz: egész lélektani rajz. E régi költemények gyűjteményét először Percy Tamás püspök adta ki, *Reliques of the ancient english Poetry* címen, 1765-ben (l. alább).

3. Chaucer.

E jobbára névtelen irodalomból egy költő neve magaslik ki termékenysége, eredetisége és művészetbolgában egyaránt: Geoffroy CHAUCER. 1340 körül született, valószínűleg Londonban, hol atyja, nagyatyja bort mért vagy borral kereskedett.

A gyermek 57-ben III. Edward egyik menyének udvarába került apródnak, ott ismerte meg Lancaster (Gaunt) János herceg, későbbi pártfogója. 1359-ben a franciaországi hadjáratban foglyul esik. Ezután a király szolgálatába áll s a királyné egyik hölgyét veszi feleségül, aki utóbb Gaunt János neje mellé kerül. 1366-ban ismét megfordul francia földön; megismerkedik a francia irodalommal; Guillaume de Lorris és Jean de Meung Rózsa-regényét kezdi fordítani, versekben. Gaunt hercegnő halálát francia mintára, de eredeti versekben gyászolja el, álmában egy bús lovaggal találkozva, aki a fehér szépséget (Blanche) siratja. Francia példát utánoz *ABC*-je is, egy himnus, melynek versszakai sorra az abc betűivel kezdődnek. 1372—73-ban egy évet tölt küldetésben Olaszországban, hol később is megfordul, ezután Petrarcából fordít, Dante s főképp Boccaccio hatása érzik munkáin. Küldetése sikeréért naponta egy kancsó bor jár neki a király pincéjéből, majd a gyapjú- és bőrszállítmányok felügyelője lesz a londoni kikötőben, mi nagy jövedelemmel, de nagy elfoglaltsággal is jár. Mégis ez időben szedi versbe Szt. Katalin legendáját, fordítja Boethiust prózában s ír Boccaccio nyomán szabadon egy nagy költeményt hétsoros Chaucer-strophákban: *Troilus and Cryseide*. Edward király halála után többször jár külföldön az ifjú II. Richard házassága ügyében s a lakodalomra írja szellemes versét, a *Madarak országgyűlését* (*Parlement of Foule, 1382*), melyben Szt. Bálint napján a madarak párt választanak maguknak; egy szép sast, több kérője közül, egy ifjú királyi sas; ez jelképezi az ifjú párt.

A hálás királyné közbenjártára a költő helyettest állíthat hivatalában, így több szabad ideje van. Ekkor írja *A Hír csarnoka* (*The House of Fame*) költeményét.

Álmában Venus templomában terem, onnan kilépve sivatagban találja magát, majd egy sas fölragadja Fama házába, ki a hírnevet osztogatja, kénye szerint, néha érdemetleneknek; maga hol kicsi, hol nagy. A költő nem vágyik hírnévre, elviszik hát egy folyvást forgó lugasba, hol a hírek nyüzsgőnek s minden szót, suttogást meghallani; éltők tartamát Fama szabja ki s Aeolussal fuvatja szét a világba. E lármában a költő felriad. Jelképes önéletrajz ez: a szerelem kora után sivatagba jut, de a költészet szárnya hírre emeli, bár ez is szeszélyes. — Hálából s hódolatul a királynénak írta *Legendáit a jó asszonyokról*, Boccaccio *Híres női* példájára, a maga régi módján álomba keretezve, melyben Amor szemére veti, hogy sokszor kisebbíti a nőket; Alceste védelmére kel s vezeklésül egy könyvet rendel nála a jó asszonyokról és hamis férfiakról. A tervezett 20 helyett csak tízről készült el az ének.

Híre és a királyi kegy emelte. 86-ban a parlament tagja, de még ez évben fölkelés tör ki Richard ellen, hívei elvesztik állásukat, Chaucer is. Három év multán a király építkezéseinél (Westminster, Tower) felügyelővé teszi, ezentúl mégis nehéz viszonyok közt él, pedig az új király, Lancaster János fia, IV. Henrik, fel is emeli nyugdíját, de azt már csak néhány hónapig húzza. 1400-ban, október 25-én meghalt.

Utolsó éveiben írta főművét, a Canterburyi meséket (*C. Tales*). Akkoriban április havában nagy zarándokutak voltak szokásban, így Becket Tamás sírjához is, Canterburybe. Egy ilyen csapattal találkozik a költő Southwarkben, a Tabard fogadóban, közéjük áll, a fogadós szintén; ez veti fel az ötletet, hogy mindenki mondjon el odamenet két történetet, visszafelé is kettőt s akié legjobban tetszik, lakomával tiszteljék meg a Tabardban. Harmincan utaz-

nak, de a 120 elbeszélésből csak 24 készült el, pedig régebbi munkáiból is vesz föl; sorukban is hézagok vannak. A kereset elbeszélés mintája Bocaccio, de felülmúlja abban, hogy alakjaiban nem egy társadalmi osztályt rajzol, hanem számos, csaknem minden réteget. Van a csapatban lovag, nyalka fiával, szentéletű falusi pap s víg kedvű kolduló barát, jogtudós, oxfordi diák, földesúr s kis gazdálkodó, orvos, ki részt kap a patikus hasznából, ács, szakács, meg molnár, aki nem hagyja el dudáját. Mindnyájan valódi emberek, kiket a költő jól megfigyelt vonásokkal tud jellemezni. Az apácafejedelemasszony csinnal viseli rendje öltönyét, ajaka nem hagy nyomot kelyhe szélén, franciául úgy beszél, mint a stratfordi iskolában; az agyafurt kolduló barát csuklyája tele van ajándékokkal; csak úgy dül a szó a bathi özvegy némborból, akinek már öt férje volt. Mind a maguk nyelvén beszélnek s elmondott történeteik illenek jellemökhöz. A mesélést a lovag kezdi, Bocaccio *Teseidejéből* fordított történettel; két fogoly vitézről, kik egy királylányba szerelmesek és megvínak érte, mint Szilágyi és Hajmási. A molnárbán nem áll a szó s belekap a maga nyers történetébe az ácsról, kit felesége lóvá tesz. Erre másvalaki, aki ács volt, olyan történettel vág vissza, melyben egy molnár jár pórul. Ennyi élet van az alakokban. A prior este egy kis fiúról mond mesét, akit a zsidók megöltek, de még haldokolva is szent éneket énekelt; halálát a szent Szűz ki is deríti. Ez nyomott hangulatot kelt, mire a vendéglős Chaucerhez fordul: meséljen ő, az ő arcából jókedv néz ki. *Sir Topas* történetébe fog, aki az álmában látott tündérkirálynőbe szeret, keresésére indul, óriással vív, mindez a lovagi költészet parodiája, de nem tetszik, a fogadós félbeszakítja, így azután épületes történetet mond el prózában. Ennyire mozgalmas a társaság, így hozzá vannak szöve a történetek a kerethez. Mondanak történeteket Liviusból, legendát, a diák Griseldis sorsát Petrarca után, tréfákat Ovidiusból s fabliaukból, egy állatmesét is a rókáról és Chantecler kakasról. A költő előadása jellegzetes és eleven, üde. Jó megfigyelő, humora is van. Alakjaiban századának valóságos arcképcsarnokát festette meg s művelődéstörténeti képét is.

Ő volt az első költő, kit a Westminster Poets Corner-jébe temettek.

Utánzói közül John LYDGATE (1370—1450) válik ki; szerzetes, prior; főmunkája a *Temple of Glass*, a *Hír csarnoka* módjára itt Venus a szerelmet osztja. Megrendelésre dolgozik: így ír a későbbi V. Henriknek 30,000 verssört Trójáról; VI. Henrik parancsára Szt. Edmund életét; 36,000 sor a *Falls of Princes*. — Thomas HOCLEVE (v. OCCLEVE) V. Henrik évdíjas költője, az ő számára írja a *Fejedelmek tükrét* (1412) Chaucer-strophákban.

Chaucer hatása sokáig érzett; Shakespeare is merített belőle (*Troilus, A két veronai ifjú*), Dryden és Pope is; a Prioress elbeszélését feldolgozta Wordsworth.

4. A skótok.

A XIV. század elején Skócia egy időre politikai önállóságra jut, mely I. Jakab angol királyig (mint skót: VI. Jakab) tart; ezalatt részben önálló, részben legalább külön irodalma van.

BARBER szerzetes († 1395) Bruce Róbertet énekli meg, a vak HARRY pedig Wallace-t, a skót szabadság védelmezőit. A szent-andrewsi apátúr versebe szedi Skócia egész történetét.

Az udvari költészetet I. JAKAB skót király (1394—1437) kezdte meg, aki túsul az angol udvarban élt s ott írt jövődöbelijéhez Chaucer hatása alatt egy nagy költeményt, a *Királyok könyvét* (*Kings Quair*). HENRISON is Chaucert folytatja, *Testament of Cresseid* versével. Épp úgy a *Palice of Honour*, GAWAIN DOUGLAS (1475—1522) püspök műve, az első skót humanistáé, csakhogv itt nem a hír, hanem az igazságos

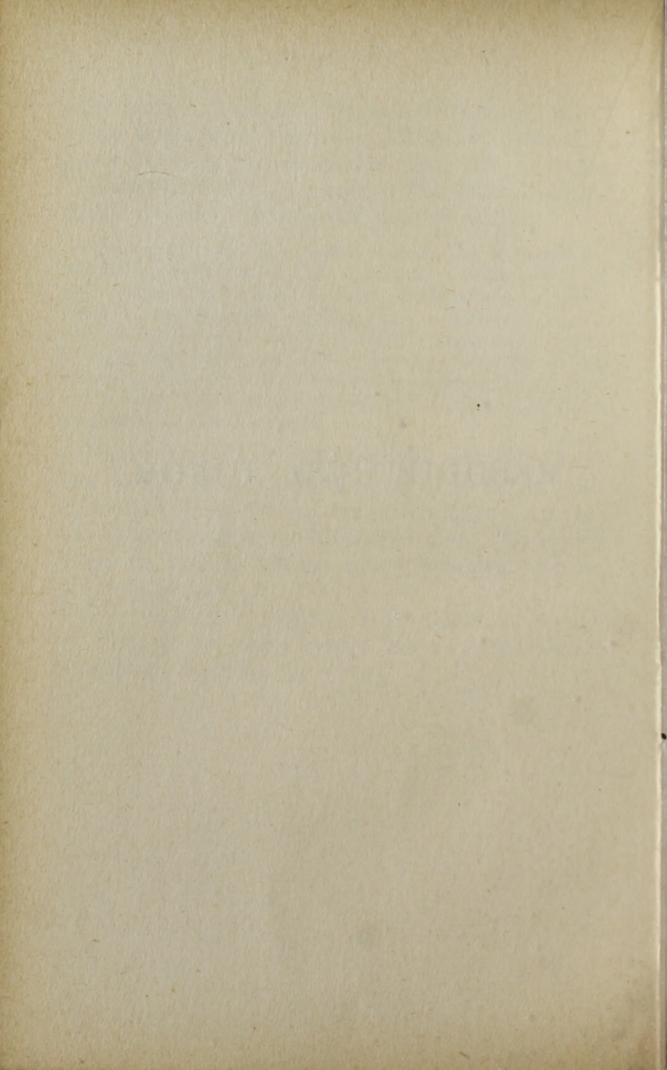
Isten osztja jutalmát. William DUNBAR (1460—1528) ferencrendi szerzetes, főkép az udvar eseményeit, ünnepélyeit énekli meg, így a király házasságát *A törvis és a rózsza* (*The Trissil and the Rois*) versében, *A madarak gyűlése* módján.

Május királynéja egy kertbe vezeti, hol a Természet uralkodik, megkoronázva az oroszlánt, a túskebokrot is, mely védelmet ad s csak a rózsát állítja fölibe; az előbbi kettő a skót címerben van, a rózsza a királynét jelenti. Később az özvegyen maradt királynét vigasztalja verssel. Még egy nagy költeményt írt, *Az arany pajzsot* (*The Goldyn Targe*), melyet az Okosság tart elébe a szépség nyilai ellen, míg a Jelenlét (a kedvesé) el nem vakítja. Írt *A hét főbűn táncáról* is, vaskos humorral.

David LINDESAY (1490—1560) Dunbar életében került az udvarba, a királyfi nevelője volt, szatirákat írt az udvari tányérnyalókra s az egyház ellen; maga is a reformáció híve. Egy moralitása is van a három rend (lovagok, papok, polgárok) ellen.

Vele véget ér a külön skót irodalom, mely úgy is Chaucer nyomán járt. Skócia összeolvadt Angliával, irodalma is ezével.

MÁSODIK RÉSZ: ÚJKOR.

I. KÖNYV.

A RENAISSANCE ÉS A REFORMÁCIÓ.

I. A RENAISSANCE.

1. A versköltészet.

Az angol irodalom a XVI. században éri meg első virágzásának korát. Kiforrt már az angol nyelv; prózáján John WICLIF (1320—84) le tudja fordítani a Vulgátát. A versből kikopik a francia szó; az erkölcsös John GOWER († 1408) bocsánatot kér tört franciaságáért: «de hiszen angol vagyok»—mondja s főművének, a *Confessio amantis*nak már csak a címe idegen. CHAUCER egymásután levetkezi a francia és olasz hatást s a *Canterbury Tales* verseiben tiszta angol nyelven valódi angol embereket rajzol. A népballadák hőseiben testet öltöttek a szenvedélyek, a csöndesebb és szomorúbb érzések azonban még nem jutnak szóhoz. A Langland-féle vízióban megszólalt a józan angol gondolkodás, de meglehetősen bárdolatlanul.

Már egészen szállóigévé vált, hogy a renaissance fedezte fel a természetet és az embert. Az ember bensőségét, a lélek rejtelmét, a szív édes gyötrődését és tiszta álmait, az elmélyedés és fölemelkedés útjait Angliával is a renaissance ismertette meg, olasz költők révén, csakúgy, mint a formák finomságait és változatosságát, a filigrán szonettet és a lágyan csengő stanzákat.

A XVI. század a hatalom és gazdagság áldásával köszöntött be Angliába s ezek nyomában jár az ízlés fejlődése. Összetört a spanyolok nagy armádája, Amerika és India felől kincsekkel megrakodva vitorláznak haza a hajók. Palotákkal díszítik Londont; kialakul a Tudor-stílus. A régi erkölcsökről azonban csak lassankint tesznek le. Az urak medvék és kutyák marakodásában találják mulatságukat, melynek végeztével halálra korbácsolják a megkötözött vadállatokat. A nép is ünnepélyeket rendez utcán és mezőkön; egymást éri a májusfa, aratás, juhnyírás, Szent Márton és Karácsony ünnepe; mind ittassággal végződik s megszakgatják a lányok koszorúit. Az ünnepélyek bőven termik a verseket; a mezőn a régi balladákat éneklik; az utcákon a céhek színjátékokat rendeznek a népnek. A régi vidám Anglia ez, «merry old England».

Az udvar erkölcei sem finomabbak. A királynő indulatában arcul üti udvarhölgyeit és kegyencét. De ez a nyersség nincs műveltség és fogékony-ság híján. A lovagok levetik a vértet és a két kézre való kardot s a könnyű selyem zeke alá oda gombolják Dante, Ariosto vagy Petrarca könyveit. Eredetiben olvassák a klasszikusokat a nők is, különös kedvvel a francia és olasz költőket. Ezeket utánozzák a költők.

Divatjukat műlják a száz öles allegorikus oktató költemények, amilyenekkel William Forrest (*Pleasaunt Poesye of Princelie Practice; Gryselde the seconde*) meg Thomas Sackville (*Mirror of Magistrates*) magasztalták az uralkodó erényeit meg a királyné báját s az angol történet kiválóságait. Hallásuk kifinomul a lélek elfojtott sóhajai,

a szív halkabb dobogása iránt. Éppen mert az élet csupa erőszak és szilajság körültek, a költők megtanulják az élet hiábavalóságát, megismerik a bánatot, mélabút és lemondást.

Sir Thomas WYATT (1503—42) kétszer kerül a Towerbe, mert bele van bonyolódva a Boleyn Anna pörébe, akihez fiatalon verseit pengette, kétszer nyeri vissza VIII. Henrik kegyét, hogy aztán a sors változandósága elől visszahúzódjék falusi jószágára, hol szatira-írással s a bűnbánati zsoltárok fordításával vigasztalja magát.

Barátja, Henry HOWARD, Surrey grófja (1516—1547), a király rokona, hőse háborúknak és harcjátékoknak, négyszer került börtönbe, mert bőjtben húst evett s gorombáskodott a királlyal, végre felségárulásért, fejével lakol. S ez a katoná, aki börtönbe zárásakor perdöntő párbajra akar kelni s kész fegyvertelenül szembeszállni egy vértezett vitézzel, panaszos versekkel eseng a Fitzgerald tizenkét esztendő leánya előtt, olyan csábító Petrarca tiszta epedésének a példája. Mestere egészen megköti a kezét; nem mer olyat írni, amire annál nem lát példát. Geraldineje sokban a Laura mása, de az angyal-kép alatt már ott van a komoly, mély szerelmű, tiszta angol nőnek a képe.

Sir Philipp SIDNEY (1554—86), az ir alkirály fia, aki el akarta kísérni Draket az újvilágba s már bejárta az egész óvilágot; Párisban érte a Bertalan-éj, megfordult Magyarországon is, olvasta korának minden költőjét s jártas minden tudományban: egy lépést sem mer tenni Petrarca nélkül; úgyszólván a lába nyomaiba lép. Meg van nála a párja Petrarca minden finomságának,

epedésének s mesterkéltségének is. Stellája (Devereux Penelope, Essex hercegének leánya), a testet öltött erény maga, a költő «delkének fészke», vágyainak vezére; ajkai mézillatú rózsák, gyöngysort rejtő rubintok, arca hajnalodó ég. Sidney korának mintaképe: tökéletes lovag és humanista, kegyence a királynőnek, akinek tiszteletére írja ragyogó mascaradeját; korai és hősi halált hal. Hármajuk közül Wyatt a leggazdagabb versformákban, ő írja angolul az első szonettet és az első terzinákat; honvággyal tele spanyolországi elégiáiban megcsendíti az ottava rímát is, sőt megpróbálkozik egy újfajta verssel, mely a szótagnak csak számát méri. Surreynek finomabb érzéke van a vers belső szerkezete iránt, nem hiába fordított az *Aeneis*ből. A költői erőnek Sidney volt közülök a leglángolóbb csodálója. A *Defence of Poesy*ban a legmagasabb tudománynak tartja a költészetet, mert a többi a világhoz vagy az emberekhez van kötve, ez új természetet s az élőknél hatalmasabb embereket teremthet a képzelet hatalma által. Ez a hatalom azonban egyiküknek sem jutott osztályrészül. Az ő napjuk még csak a rügyeket bontogatja.

A virágzás Edmund SPENSERNél (1552—99) borítja el a fát. Fiatalon Petrarcat fordítja, de aztán Ariostóhoz fordul s az ő példájára mintázza meg phantastikus lovagi eposzát. Huszonnyolc éves korában, mikor a cambridgei egyetemről Írországba megy lord Grey titkárának, két nagy eredeti munka tervét viszi megkezdve magával. Egyik a *The Shepherd's Calendar* (Pásztor-kalendárium, megjelent 1579), mely tizenkét eclogából áll, didaktikus tartalommal, klasszikus

olasz divat szerint. Mindegyik egy-egy hónap nevét viseli. Szerelmi panaszokból, párbeszédéből, a királyné dicsőítéséből állanak az egyes énekek; kettőben a reformáció van szóvá téve s kiviláglik a költő puritán hajlandósága. Tizenkét esztendővel később jelent meg főmunkájának, a *Tündérek királynőjének* (*The Faerie Queene*) első három könyve, a királynőnek ajánlva. Spenser egész életén át dolgozott e művén, még sem készült el vele. Tizenkét könyvben az aristotelesi tizenkét erényt akarta megtestesíteni. Minden erény testet ölt egy lovagban, aki védelmezője s lesujtja a vele ellenkező bűnöket és gerjedelmeket.

Spenser tizenkét könyvre tervezte eposzát; s minden kész könyv 12 énekből áll. De csak a hat első könyv készült el teljesen, melyeknek a tiszta élet, a mértékletesség, a szűzi szerelem, a barátság, az igazságosság és lovagiasság személyesítői a hősei. A lovagok az aristotelesi 12 erény képviselői s Gloriana tündérkirálynő szolgálai, aki a nemes becsvágy személyesítője. Mindegyikben szerepel a Glorianát kereső szerelmes Arthur király s az egésznek vége az lett volna, hogy elveszi a tündérkirálynőt.

Össze van itt halmozva az ó- és középkor képzeletének minden gazdagsága; a szépség pogány imádata és középkori jámborság; az Olympus istennői és szatirok mellett a lovag-romantika varázslatos barlangjai, sárkányaikkal és boszorkányaikkal egyetemben; Ariostóra emlékeztető lovagok és rózsaszín testű nymphák s hozzá tassói gyöngédség és keresztény tisztaság. Minden más munkája, szerlemi himnuszai, lakodalmi verse (*Epithalamion*), az *Amorettik*, a *Pillangósors* (*Muiopotmos*) mind csak önmagának a keresése. A lovagvilág és Tündérország az ő igazi

hazája, akinek képzelete olyan eleven volt, hogy életet bírt adni az elvont erényeknek s olyan gyöngéd, hogy nem tépte össze a tündérnép pókháló várát, mikor belépett. Tündérekhöz méltók érzései és színei. Szűzei nymphák és napsugarak leányai, akik pikkely-csónakon járnak a kék hullámok fölött s a tenger mosolyogva csókolja lábaik nyomát. Boldog költő ő, aki le tudta festeni az arany sápadt sajogását s a test rózsaszínű párazatát. A gyönyör kertjében ezüst hullámú forrást bugyogtat, partján meztelen fiúk játszadoznak. A csermely jáspis-medencébe gyűl. Madárdal és vízesés moraja szűrődik a levegőbe. Ott pihen rózsaaágyon Akrasia, lankadtan, készen az édes bűnre, ezüst fátyolban, mely nem födi el testének vonalait s a rajta gyöngyöző verejték-harmatot. Ilyen képekkel gyönyörködtette Spenser a harcban kifáradt angolokat, akik nem győzték verseit kapkodni. A királyasszony birtokot ajándékozott neki kétszer is, de az elsőt vissza kellett adnia, a másodikat valami lázadáskor földúlták, házát elhamvasztották; sok kézírata s egy gyermeke is odaégett. Megtörtén ment vissza Londonba, a hol nemsokára meghalt nyomorban és kegyvesztetten, mert egy tanulmányt írt Irland állapotáról, ami akkor is kényes téma volt. Utolsó, elvitathatlan birtoka: egy szöglet a Westminster Poet's Cornerjében. Ő az allegorikus lovagi költészet utolsó vitéze. Hat esztendővel az ő halála után jelenik meg Cervantes ütöttkopott lovagja, Don Quijote, akiben a világ kikacagja a rozsdás lovagi erényeket. Spenser költészete azonban épen maradt; rózsái nem hervadtak el, nymphái nem vénültek meg. Az ő

ünderligetében virított legszebben az angol nyelv és angol képzelet Shakespeare előtt. Dús, színes és zengő ez a berek, akármelyik percben beléje léphet Titánia. A *Faerie Queen* első könyvének megjelenése után négy esztendőre (1594) írta SHAKESPEARE a *Szent-Iván éji álmot*.

2. A színjáték.

a) Eredete. Shakespeare elődei és kortársai.

A színjáték nem idegen mintára fejlett, hanem a maga erejéből, azért van, hogy e mellett a gyöngéd és erényes költészet mellett olyan izmos és megtermett a dráma. Ez az utcákon sarjadt ki, hol pünkösöd hétfőjén és úrnapiján végiglöcögtek a céhek hatkerekű szekerei. Tenyeres-alpas tréfákkal és vaskos ötletekkel fűszerezett egyszerű históriák termettek ezen a vándorló átkolmányon, amilyeneket a színjátszó iparosok kölértek ésszel s amelyek megrázták és megörökögtették az utca ácsorgó népét. Mindegyik kocsi zeneszóval jött, megállt az utcasarkon s ha Heródes meg Kaifás megszolgálta a maga két phillingjét, mentek tovább s jött utánok a másik kocsi. Az ember egy álló helyében végig nézhette a bibliai történeteket a világ teremtésétől Krisztus mennybemeneteléig és az utolsó ítéletig. Minden céh olyan jelenetet játszott, amely foglalkozásához talált: az ácsok Noé bárkájának építését, a hajósok és halászok a vízözönt, a szőlőmunkások a kánai menyegzőt, a pékek az utolsó vacsorát. Minthogy mindegyiket más céh játszotta, kereknek elég kerek volt mindenik jelenet, de belső csirázás nem zsibongott ezekben a *mysteriumok*-

ban, a biblia készen adta a történetet és az alakokat. Az apostolok és szentek életét feltüntető *miraculumokban* (Miracle Plays) volt valamicske jellem- és sorsfordulat, de égi hatalom munkált bennök. Csak a bibliai jelenetek közé ékelte Interludesben, a *moralitásokban* (Moral Play) jutott szóhoz az ember belső küzdelme, az erények és bűnök allegorikus alakjaiban. Henry Medwallnak a XV. század végén az a szerencsés ötlete támad, hogy a főbűnök enyhébb álnevek alatt adják ki magukat: a Fösvénység Takarékosságnak, a Harag Férfiasságnak. Az allegoria leple alatt így venni észre egy-egy emberi mozgulatót.

Nemsokára egészen levetik ezt az erkölcsös mondásokkal tele himzett palástot, mely bő redőivel elburkolja a test életét. E beszélő fogalmak még megszólalnak Skelton színjátékaiban (*Magnificence*, 1515) s elhirdetik a reformált új hit igazságait John Bale (1495—1563) ír püspöknek isten parancsolatairól, Keresztelő Jánosról, Krisztus megkísértetéséről szóló darabjaiban, melyekben a mysteriumok összeolvadnak a moralitásokkal. Ők fogadják a deszkadobogón az első hús és vér embert, az első angol királyt, aki meghódítja utódainak a színpadot: Bale *János királyát* (Kynge Johan). Ynglond vidua, a megszemélyesített Anglia, maga térdel elébe, oltalmát kérve a papok ellenében. A Lázadás azonban a Hizelgéssel, a Gazdagsággal, a Törvénytelen Hatalommal szövetkezik s együtt átok alá vetik Angliát. Bale protestáns dühében megszaggatja bő palástjukat s a darab közepén egyszerre Langton canterburyi érsek, toulousei Raymond, Pandolfo legatus s

maga a pápa állnak a nézők előtt az iménti allegoriák csuhájában; széttépett köntöseiket senki sem foldozza össze többé s nem viselik azokat tovább az angol színdarabokban.

Az allegoriák átköltöznek az udvar mulatságaira, a hol sokáig élnek, mint jó alattvalók, akik térdet hajtanak őfelségeiknek; a Hold elsápad erényeik láttán s Vénus meghódol a királyné bájainak. Egy ízlésesebb korban, mikor Ben Jonson írja az ünnepi alkalmi játékokat és Shakespeare e játékok gyöngyét, a *Szent-Iván éji álmot*, az allegoriáknak szárnyaik nőnek, hogy mint nemtők és áldáshozó tündérek röpködjenek a palotában. Az elszállt allegoriák után a pőrén maradt morálítások is átvándoroltak a királyi udvarba, általános erkölcsi tanítás helyett politikai gúnyolódást véve ajkukra (Soties). VIII. Henriknek egy ötletes muzsikusa, John Heywood (1495—1565) volt a mestere az ilyen csúfolkodásnak. Hahotát keltő torznép őgyeleg az ő színpadán: a Szentháromság lábaujjával s más ilyen ereklyékkel csaklizó kolduló-barátok, lóvá tett férjek, hazugságban versengő fogadkozók. Van kacagás, mikor a versenyben az lesz a győztes, aki azt hazudja, hogy életében sem látott türelmetlen, zsémbes fehér személyt (*The four P's* = A négy P., alakjai: Palmer, Pardoner, Poticary, Pedlar = zarándok, búcsúárús, patikáros, koldus). Vagy mikor az asszony férjét küldi el a papért, kit pástétomra vár, de mikor férjura is hozzálátna a lakomához, elpáholják és otthagyják. Szegény eldöngetett már épp elhitetné magával, hogy ő kergette el amazokat, mikor eszébe ötlik, hogy jó lenne utánok nézni, hova lettek.

(*Johan the Husbond.*) Mindennek politikai célzata volt a reformáció idején, de e mókákban Heywood megmintázta egy pár vígjátékfigurának a torsóját, amilyen ez a rászédett férj is, azóta annyi vígjáték-férjnek az őse.

Nemcsak az utcán és az udvarnál divatosak a színjátékok: a diákok Plautus és Terentius darabjait játsszák az iskolákban (Westminster-Play). Az etoni iskola érdemes vezetője, Udall Miklós (1506—66), 1540 körül angol darabot adat elő tanítványaival, melyet maga írt. Ez az első angol vígjáték, a címe *Royster-Doyster*. (kinyomtatták 1566-ban). Kérkedő hőse távoli rokona a Miles gloriosusnak s némiképen őse Falstaffnak. Nem valami épületesek ezek az első próbálkozások. John Still (1543—1608) püspök volt, darabját, a *Gammer Gurton's Needlet* (Gurton néne varrótűje) a Christ's College diákjai a királyné előtt játszották el, s ez a darab a körül forog, hogy az asszony nem leli varrótűjét, a keresésben felfordul az egész ház, gyanúba keverednek a szomszédok s végre el akarja nadrágolni a szolgáját, mikor keze ráakad a tűre, mely ott maradt a nadrág hátsó részében, mikor foltot vetettek rá vele.

Ezt a vidám komédiát szertartásossá téve és elfinomítva vezeti fel az udvar színpadára John LYLÝ (1554—1606). Holdbeli asszonyról (*The Woman in the Moone*), Endymionról, szerelmi átváltozásokról (*Love's Metamorphosis*) szóló párbeszédmesékkel — szinte látványos daraboknak lehetne nevezni — gyönyörködteti közönségét. Vontatott és bonyodalmas prózai regényének, az *Euphues*nek körmönfont bőbeszédűsége, tudálékossága, nagyképű renyhesége valósággal

orgiákat dőzsöl végig ezekben a színjátékokban, melyekben mintha a földiek örökölték volna az allegoriák fellengzését. Nagy Sándor bele van bolondulva Campaspéba, de lemond róla Apelles javára, mert ő nem élhet a szeretkezésnek, neki nagy feladatai vannak — s elindul Perzsia meghódítására (*The Most excellent Comedie of Alexander, Campaspe and Diogenes*). Aristoteles és Diogenes úgy feleselnek a darabban, mintha a philosophia csak a szószátyárság tudománya s a vitatkozás pusztá nyelvelés volna. Nagy Sándor annyi szóvirággal búcsúzik, amennyivel beültethetné kertté Perzsia egész sivatagát. S így megy ez Lylynek minden darabjában. *Galatheát* és *Phillidát* atyáik fiúruhában járatják, attól való féltükben, hogy világszép leányaikra sor kerülhet az évenként Neptunnak tartozó hajadon-áldozatok közt. A két leány halálosan beleszeret egymásba, mindegyik abban a hitben, hogy a másik fiú. Itt csak az istenség segíthet, aki *Phillidát* csakugyan férfivá is változtatja. Az értelem minduntalan eltéved ebben az összevisszaságban és phrasis-erdőben. Az író, mintha maga is ráunna magára, prózai részekkel pihenteti ki versét — s azóta minden színműrónál fel-felüti fejét a próza —, de prózája csak olyan cikornyás és fanyar, akár a verse. Ez a cikornyás dagály, a léha *euphuismus*, megérzik ennek a kornak minden darabján s nem egyszer foltot ejt a Shakespeare nyelvén is, mikor úgy dobálja egymásra a hasonlatokat, hogy e garmadához képest «az Ossa egy bibircsó».

Ezekkel az első vígjáték-csirákkal egy időben pattannak ki az első tragédiák rügyei. A legelsőt

1560 után adták elő a Temple épületében. A címe: *Gorboduc* vagy *Ferrex és Porrex*; első három felvonását Thomas Norton (megh. 1584) írta, a végső kettőt Thomas Sackville (később lord Buckhurst, 1536—1608). Egész meséje ennyi: Gorboduc király megosztja országát két fia közt. Porrex az egésznek az ura akar lenni s meggyilkolja bátyját. Az anya kedvesebb fiáért megöleti Porrexet. Erre fellázad a nép s megöli az öreg királyt és feleségét. — Az ilyen országrendítő eseményekről, királyi hősökről s erről a vérszomjóról nem is tesz le többé az angol dráma; első emberei: a Gorboducra visszamutató Leir, Julius Caesar, IV. és V. Henrik, később csupa shakespearei hősök. Azonfelül Gorboductól örökölték a későbbi tragédiák az ötfelvonásos beosztást s az ötös jambust, amelyet Shakespeare is használt.

Sackville még maga is hallotta Shakespeare jambusait; ez a legjobb bizonyása a fejlődés gyorsaságának. Szabadon és hirtelen fejlett ki az angol dráma, a vallás, erkölcs és illem korlátai nélkül, olyanformán, mint a görög. A vallásra nem kellett tekintettel lennie: a katolicizmus már elvesztette uralmát a lelkeken, a reformáció még nem jött el. Az erkölcs és ízlés sem korlátozta: láttuk ez emberek erkölcsét és szokásait. Az illem sem; a külvárosi deszkabódé sem adhat már több szabadságot, mint itt az udvar. Kelete is van: amint az első bódék felépülnek a városi nép számára, egyszerre tömérdek a közönség s megnő az írók száma. Igénytelen és egyszerű mulatság ez eleinte. Nem kíván itt mást senki, csak hogy pezseljen az élet és mentől több legyen a látnivaló. A nézők naiv kedélyek, tüstént bele-

melegszenek a játékba s három dárda és két paizs láttára átjárja őket a háború minden izgalma. Könnyenhívók, kötélidegzetűek, akiket szórakoztat a gyilkosság; nem finnyások a hullaszagra, hiszen az utcán is mindennap elvész egy pár emberélet. Ilyen a közönség.

Az írók pedig maguk is e közönség közül valók. Csodálatos keverékké forr bennök a nyers angol-szász természettel a humanista műveltség. Nem hiába adják darabjaikat felváltva az udvarnál és a nép színházaiban: magukba szívják a műveltséget, de nem vetkezik le a faji darabosságot. BEN JONSON egy kőműves mostohafia, de Magister Artium lett az oxfordi egyetemen; MARLOWENAK az apja csizmadia volt, MASSINGERÉ inas samannak *Faustja* meglepő hasonlóságokat mutat a Goetheével, Massinger jellemvígjátéka, *A new Way to pay old Debts* (Új mód régi adósságok megfizetésére) olyan elmés meg mulatságos, hogy ma is meg-megjelenik az angol színpadokon. Sokan egyetemet jártak, mint George PEEL (1558—1598), Robert GREENE, FLETCHER és BEAUMONT, de hamar odahagyták, hogy kenyér és kalandok után fussanak. Többnyire színésznek állnak, így Peel, Ben Jonson, Marlowe, Shakespeare, Thomas Heywood (1570—1650), Lodget (1558—1625) az apja ki is tagadja e miatt. Mert a színészeknek nincs nagy becsületök. A színházakat a külvárosokba szorítja a hatóság. A *Rose Southwarkban* áll, 1592 óta, Soderitchben a *Courtain*, nem messze tőle 1576 óta a Burbageé — itt fog először föllépni Shakespeare — s mikor leég és lebontják, ennek helyén épül a *Globe*, Shakespeare színháza. Csak úgy üthetnek tanyát a városban, ha vala-

melyik nagy úr pártfogásába fogadja őket. Kis kerek köpenyegben járnak, melyen pártfogójuk címere csillog. Jórészükből egy zálogházas uzsorás tartja a lelket, valami Henslowe, aki előlegeket ad nekik s zálogba veszi kézírataikat, melyeket aztán ő ad el a színházaknak. Az író hetnyolc font sterlinget lát egy-egy darabja után; később, a *Globe* virágzása idején, húsz fontot. A kiadók nem fizetnek. Irnokaik loppal lejegyzik a párbeszédeket előadás alatt vagy megszerzik sutttyomban a színészektől, hogy gazdájuk kalózkadásban kiadhassa. Rengeteget kell hát írniok, hogy megélhessenek. John Heywoodnak kétszáz-húsz darabjáról tudunk. Mennyiség dolgában nem páratlan az olyan termékenység, mint a Shakespeareé. Némelyek együtt dolgoznak, mint John FLETCHER (1579—1625) és Francis BEAUMONT (1584—1616); tizenkettőnél több színművet írnak együtt 1609-től 1616-ig, a Beaumont haláláig; azután Fletcher egymagában húsz darabot ír életének utolsó kilenc esztendeje alatt. John WEBSTERnek (1575—1650) három munkatársa is van: DEKKER, FORD és ROWLEY. A félénk terméshatárú és szerény Philipp MASSINGER (1584—1638) leginkább mások darabjainak átdolgozásával keresi kenyerét, mégis harmincnél több eredeti színdarab marad utána. CHAPMAN (1557—1634) eredeti darabjai mellett lefordítja Homeros munkáit, hetes jambusokban, szabadon. És ilyen roppant munka mellett is nyomorúságban élnek. Ha egy kis pénzük kerül, eldorbézolják. Szeretik a szőlő levét; mintha ezen a hideg szigeten az szította volna magába a nap tűzét és ragyogását, hogy felgyujtsa vele a vért s lángra lobbantsa a

képzeletet. Mindnyájukra ráillik a Thomas NASH (1567—1600) beismerése, hogy «mindig összeesküdött saját jó órái ellen». GREENE (1560—1592), ez a gazdag és termékeny szellem, aki számtalan euphuistikus elbeszélésen kívül egész sereg színdarabot írt, az olasz Bojardo eposzából Őrjöngő Lorántról, a spanyol Alfonz aragon királyról, a skót IV. Jakabról s *George a Greenről*, az ő kora-beli Robin Hoodról, a skót lázadás elfojtójáról s III. Edvárd barátjáról, olyan darabot, amelyet sokáig a Shakespeare munkái közé soroztak: ez az ember színész és író-cimborái közt valósággal halálra dorbézolja magát. Megházasodik, csakhogy pénzhez jusson s miközben kedves verseket irogat a rendes családi életről, feleségének minden pénzét eltékozza rajnai borra. Egyetlen inge volt már csak, az is tele féreggel — s ő részegen ödöngött egyik csapszékéből a másikba. Egy szegény csizmadia fogadta a házába, különben az utcán halt volna meg. Halála előtt, ebben az állapotban, még ő maga írta meg élete tanulságát egy elbeszélésben: *Egy batka ára bölcsesség, melyet egy millió megbánáson vásároltam.*

Nem különb a többiek élete sem. MARLOWE (1564—1593) csizmadiamesterséget tanul, azután Cambridgebe megy és baccalaureus lesz az egyetemen. Egy színdarabot ír, amelyet aztán Londonba visz. Ott maga is felcsap színésznek. Egy dőzsölésben a lábát töri, megsántul, többé nem léphet fel. A lebújok hőse lesz, aki istenkáromlásáról városszerte ismeretes. Egy céda szeretőt tart, aki megcsalja. Marlowe tört ránt a vetélytársra, de annak töre a szemén át agyvelejébe fúródik; meghal, átkozódva, huszonkilenc éves korában.

Ben Jonsonnak (1573—1635) lelkész volt az apja; egy hónapos korában árvaságra jut, aztán egy pallér mostohaapa kezei alá. Benjamin megugrik a kőművesség mellől s közkatonának áll Nassaui Móric németalföldi seregében. 1597-ben már a Henslowe színtársulatának tagja. Itt összetűz egy színésztársával s párbajban megöli. Börtönbe kerül, hol a katolikus hitre tér. Amint kiszabadul, megházasodik, állás és pénz nélkül. Miután előadták egy pár darabját, az udvari színjátékok rendezőjeül szerződtek (Master of the Revels) s talán poeta laureatusa is Jakab királynak. Marstonnal és Chapmannal együtt egy darabot ír (*Eastward hoe* 1605), amelyről elhitetik a királlyal, ki maga is skót, hogy a skótokat kicsúfolja. Két társa börtönbe kerül és Jonson önkényt velök megy. Kicsibe múlt, hogy el nem vesztették fülüket és orrukat (ez volt a felségsértés büntetése). Azután bentazta Franciaországot, gyalog felment Skóciába; tanult, könyveket gyűjtött. Hatalmas lélek lakott ebben az óriási testben, a széles arc mögött, melyet már gyermekkorában elrútított a skorbut. Hatvankét éves korában halt meg, ismétlődő gutaütésektől.

Ezek az írók csak tehetség dolgában állanak fölötte közönségüknek, erkölcs és ízlés dolgában maguk sem jobbak nála, vagy legalább hozzája alkalmazkodnak, hiszen kenyerüket keresik a színházban. Rendesen különbséget szokás tenni Shakespeare elődei és kortársai közt. Úttörői volnának Kyd, Greene és Marlowe, kortársai Ben Jonson és a többiek. De egyrészt valamennyiök közt Marlowe a legnagyobb, az igazi lángész, aki közelebb van hozzá, mint kortársai közül bár-

melyik; másrészt pedig Greene és Marlowe 1592-ben és 1593-ban halnak meg, mikor Shakespeare már harminc éves s tíz év óta él Londonban, Kyd pedig 1584—88 közt írja a Shakespeare előtti korszak leghíresebb tragédiáját, éppen mikor Shakespeare Londonba kerül, — tehát ezek is kortársai. Azért egyszerűbb, egyben venni szemügyre, mint fejlődött a szomorú- és a vígjáték azon mindössze három évtized vagy még rövidebb idő alatt, mely *Gorboducot* és Lyly színjátékait elválasztja Shakespeare első darabjaitól.

Nézzük a Shakespeare előtti korszak leghíresebb darabját, KYD (megh. 1594) *Spanyol tragédiáját*, a *Hieronimo* folytatását, melynek egy pár körvonala kiütközik a Shakespeare *Hamletjén*.

A spanyolok és portugálok közt az adó miatt háborúra kerül a dolog. Hieronimo a spanyol sereg vezére, s fia, Horatio, a sereg hőse. Ez foglyul ejti Baltazárt, a portugál királyfit, mikor ez megöli a spanyolok követét, Don Andreát. Itt kezdődik a *Spanyol szomorújáték*. Baltazár foglyul a spanyol udvarba kerül, s ott beleszeret a Don Andrea volt jegyesébe, aki azonban Horatiót szereti. Baltazár a lány bátyjával meglepi és fölakasztja Horatiót. Hieronimo, mikor megtudja, kik voltak a gyilkosok, eszelősnek teszi magát. Mikor aztán a portugál király fiát kiváltani Spanyolországba jön, tette szánja magát. Színjátékot rendeznek, melyben föllép ő is, a fia volt jegyese, meg a két cinkos. A játék végén Hieronimo megöli a leány testvérét, a leány pedig a királyfit, aztán önmagukat is.

Így tele vannak zsúfolva mesével az első színjátékok. A nézők naiv kora ez még, mikor a póre tett érdekli őket. Azért olyan rövid az út e szindarabok embereinél a gondolattól a tettig; egyre-másra kész elszánások röppennek ki belőlük s a szónak ikertestvére a döfés. Az emberek csak arra valók itt, hogy cselt szőjenek és gyilkolja-

nak s a sikamós vérben tovább vonszolják a darab cselekményét. Minduntalan kifordulnak a rendes emberi természetből. Iszonyatos tettek és szörnyű emberek tolonganak itt. Leánygyilkos apák (Massinger: *The fatal Dowry* = Végzetes hozomány) és anyagyilkos fiúk (Webster: Anyagyilkos), vérfertőző testvérek (Ford: *'T is a pity she is a Whore* = Kár, hogy rima) és fiaikba szerelmes természetlen anyák mellett (Fletcher: *Thierry and Theodoret*). Rettentő és iszonyatos tettetnek kell annak lenni, ami e vérhez szokott emberek hátgerincét megborzongatja. Massinger milanói hercegén (*The Duke of Milan*) egyik vitéze úgy boszúlja meg elhagyott hugát, hogy gyanút kelt a hercegben hitvese ellen — mint Jago — s addig szítja, míg a herceg meg nem öli a feleségét. A boszúálló még akkor sem elégszik meg: orvosi köntösben a halotthoz férkőzik, s mérget tesz ajakára, mely megöli a halottjára boruló herceget is.

Semmi sincs messzebb e daraboktól, mint a mese-szegénység. Ha tett kell: szenvedély, gyilkosság és boszú — irodalom abban nem lehet dúskálőbb ezeknél az inquisitori phantasiával írott munkáknál, melyekben az író nemcsak alakjainak hóhéra, hanem közönségét is megkínozza. Nem emberek ezek, nem jellemek, hanem boszúló ördögök vagy elvérző áldozatok. S az író a részletekkel még tetézi az egésznek borzalmasságát. Webster (1575?—1650?) *Malfyi hercegnőjét* testvérei meg akarják őrjíteni és halálra kínozni, amért együtt él udvarmesterével. Viaszbábokat küldenek szobájába, melyek férjét és gyermekeit ábrázolják holtan. Mikor ennek nincs foga-

natja, rikácsoló örültek ugrándozzák körül. Végre megfojtják, két gyermekével és komornájával együtt, a nézők szemeláttára. Aztán elhullanak egymás kezétől bátyái és szerelmese. Semmi sem lehet már szörnyűbb. A tragédia maga is fuldokolik ennyi vértől. Pedig a legtanultabb írók sem mentek a rémségek e divatától. Jonson is Sejanus bukásában (*Sejanus his fall* 1603) és Catilina összeesküvésében (*Catilina his Conspiracy* 1611) keresi tárgyát, Marlowe meg Tamerlánban és a Bertalan-éjben (*The Massacre at Paris*).

Ezek a tárgyak rettentő emberekkel járnak együtt, akik meghaladják az életnagyság határait s szinte szétvetik a drámát és a színpadot. Ott van Marlowenál II. Edvárd s még inkább a *Máltai zsidó* (*Tragedy of the Rich Jew of Malta*). A jellemek mindig több-több téren terpeszkednek el a színpadon, a cselekmény, melyet az alakok elébb csak úgy vettek magukra, mint egy tarkán kihimzett bő palástot, most jobban hozzájuk feszül: a mese kezd a jellem öltözete lenni. Barabás, a máltai zsidó magára veszi az egész darabot. Mindent ő végez és mindennek ő az oka.

Mikor a kormányzó elrendeli, hogy a máltai zsidók vagy keresztényekké legyenek, vagy fele vagyonukat adóba adják az ostromló töröknek, Barabás megmaradt kincseit elrejtí a házában. De házát is lefoglalják; zárda lesz belőle. Ekkor a zsidó az apácák közé adja lányát, csakhogy az ő révén kincséhez férközhessék. A lány szerelmeért ketten versengenek: a kormányzó fia és egy másik vitéz. Abigél emezt szereti, de apja addig ingerli ezt, míg leszúrja vetélytársát. Így áll boszút Barabás a kormányzón. A gyilkos azonban maga is belehal sebébe, mire Abigél csakugyan fölveszi a fátyolt. Apja dühében megmérgezi a klastrom egész népét. A barátokat, kik rájönnek tettére, elteszi láb alól, végül meghitt szolgáját is, aki tudja a dolgoknak.

Mikor aztán minden kitudódik s Barabást a várfalról a tengerbe vetik, megmenekülve a törökökhöz megy s elárulja a várost. Aztán megint a törökök ellen tör, mire végre eléri büntetése.

Nem tagadhatni, hogy ezek a rémséges történetek és iszonyú hőseik összeillenek, egészen egy világból valók: egyformán szertelenek. S a gondolatok, érzések, képeik és beszédök éppen megfelelő. Az egyes jelenetek felépítése és habzó ereje bámulatos. Az írók olyan szenvedéllyel élik bele magukat alakjaik lelkébe, hogy minden helyzetet szétpattanásig megfeszítenek; de azért sohasem jutnak erejök fogytáig. Olyan gazdag a képzeletök, írói erejök olyan acélos, hogy bár úgy tetszik, mintha minden egyes jelenetben egész gazdaságukat eltékoznának, a következőben megint kifogyhatatlanok. Nem ismétlik sem önmagukat, sem egymást. Letarolnak minden témát, jellemet, helyzeteik szinte kimerítenek minden lehető permutációt, de alig nyúlnak ketten egy mese és egy alak után. A képek olyan bőven áradnak tollaik alól, hogy sohasem szorulnak oda nem találó képre vagy érzésre. Lassanként odáig jutnak, hogy minden szavuk a helyzetből és az alak lelkéből hajt. Marlowe *Faustja*, mely egész világosan a Spiess-féle népkönyv után készült, de csak átdolgozásban (1604) maradt fenn, egészen úgy kezdődik, mint a Goetheé: a legtermészetesebb módon, amint egy mindent áttanult középkori tudós, aki sorra vette a philosophiát, az orvosi és jogtudományt a theológiával egyben, végre a mágiához fordul. Mennyire a lelkéből fakad minden szava, amint az éjfél várja, mikor az ördögé lesz! Tudománya még ekkor is átütközik beszé-

dén; olyan gondolatai és képei vannak, amilyenek csak egy sokat tudó, tépelődő és kifáradt lélekben támadhatnak a kétségbeesés villámtüzénél. Ha benézünk — homályos ablakon át — boltíves cellájába, így halljuk őt vivódni:

Oh Faustus!

Csak egy órácskád van még élni hátra,
Hogy aztán kárhozott legyél örökre.
Oh álljatok meg, szálló csillagok,
Álljon meg az idő, ne jöjön éjfél!
Oh nyíl ki, természetnek szép szeme,
Egy örök napra! Nyújtsd évvé az órát,
Hónappá, hétté, bár csak napra is,
Hogy vezekeljek és lelkem kimentsem.
O lente, lente currite, noctis equi!
A csillagok járnak, idő futását
Nem tartja semmi föl. Az óra üt,
A sátán jó és kárhozatba visz.
Az égbe vágyom! ki ránt vissza onnat?
Lám, az egen az Üdvözítő vére
Hogy' ömlik el, — megvált *egy* csöppje is.
Megváltó, hallj meg, oh ne szaggasd széjjel
Szívemet szent neved dicsőségére.

— — — — —
Szirtek, halmok, szakadatok reám,
Mégvédni az ég szörnyü haragától!
Nem? Jó! Fővel megyek neki a földnek;
Nyíl meg, te föld! De nem, az sem akar
Magába venni. — — —

(Az óra felet üt.)

Telik az óra, már végére jár.
Ha vezekelnem kell is bünömért,
Csak célja voln' az örök gyötoremnek!
Hadd éljek ezer évig a pokolban,
Százezerig, csak szabaduljak aztán.
De nincsen cél a kárhozott előtt!
Mért nem vagyok lélek neküli féreg?
Minek legyen a lelkem halhatatlan?
Oh, bár voln' a léleknek vándorútja,
Mint Pythagoras hitte: boldog lennék,

Ha most lelkem belőlem elszakadna,
 S én vadállattá változnám legott.
 Boldog az állat; hogyha a halál jó,
 Lelke az ősan-yaghoz visszatér,
 De én örökké kénkö-lángban égek.
 Átok szüleimre, kik világra hoztak!
 Nem, terád átok, Faust, és Luciferre!

(Az éjfélt üti.)

Most üt; üti. Testem, válj levegővé,
 Vagy a pokolba ránt le Lucifer.
 Lelkem, oszolj párává és csapódj le
 Az oczeánba, hogy ne leljenek rád.
 (Mennydörgés. A pokolbéliek jönnek.)

Ennek a mély és sokoldalú beszédnek, amely ennyire a helyzetből s a szív mélyéből fakad, nem találni párját a Hamlet nagy monologjáig.

A komédia játszi muzsája épp olyan messze elszökdécselt a Gorton-néne-féle mókáktól, mint kothurnusos nénje a maga első játékaitól. A nyereségnek és túlzásnak hasonló gyermekbetegségein ment át, míg a Ben Jonson keze alatt kinőtt belőle az izmos, ép polgári vígjáték. Az író a mesének éppen olyan bonyolult szövevényével hálózza be a néző érdeklődését, mint a tragédia-költő s az alakok a maguk módján éppen olyan szertelenek s csak akkora zsákmányt akarnak a hahotából, mint marcona bátyjaik a hátborzongásból. Az otromba cselédek és furfangos barátok azonban hamarosan leszorulnak a színpadról s ötletesebb és fürgébb nép tódul helyökbe, akik szétpukkanásig tömik bohóságaikkal a mese dagadó iszákját. Amíg a tragédia a borzalmasság vidékén hajszolja a szertelenségeket, a komédia a varázslatok és lehetetlenségek csodáit kergeti; túlteszi magát mindenre, megperdíti talpa alatt a földgolyót, varázslókkal cimborál, boszorkány-

tükrökbe pislog, álarcban és álruhában bujkál, úgy vadássza a nézők hahotáját és tapsát.

A korszak elején Greene darabja a legnépszerűbb: *Historie of Frier Bacon and Frier Bungay* (Bacon és Bungay barátok históriája, 1591).

Edvárd (I.) herceg szerelmes Margitba, egy erdész leányába. Barátját, Lacyt, a leányhoz küldi, hogy azt ő hozzája hajtsa, maga pedig Bacon bűbájoshoz fordul, aki egy varázstükörben megmutatja neki, mint szépeleg Lacy a lány körül, akivel egymásba szeretnek. Meg akarnának esküdni s egy pap is van kéznél, Bungay. Bacon azonban elveszi a Bungay szavát, aztán őt magát eltünteti a szerelmesektől, Edvárdot meg odasegíti a pár közelébe. A herceg elébb meg akarja ölni Lacyt, de később megbocsát neki és hozzáadja Margitot, maga pedig Elinort veszi el, a castilii királylányt, akivel apja régen eljegyezte. A mese váza derült végig (ugyanaz, ami Arany László *Elfridajáé* és Dóczy *Ellinorjáé*).

Mikor a tragédia cselekménye a jellemekbe veszi magát, mint *Sejanus*ban meg a *Máltai zsidóban*, a vígjáték is eltanulja ezt s a cselekményen itt is elhatalmasodik egy-egy tipikus jellem. Ben Jonson darabjai: *Mindenkinek megvan a maga hibája*, *Alchimista*, *Az ördög számár* olyan eleven és találó gúnyképei az emberek különféle fajtainak, hogy a jellemvígjáték határát érintik. Az első darab prologusában maga mondja — versben: — «Olyannak mutatunk szót és tettet, minők valóban s a jellemet, mint vígjátékba illik, ha a magunk korát akarja feltüntetni s nem bűneinket, hanem dőreségeinket festeni. E gyöngeségekre, melyeket ma szemetek elé tárunk, könnyen ráismerhettek, nevetve rajta». Pompás elv, szilárd alapja a polgári vígjátéknak. Azt a természeteséget és élethűséget, amelyet a tragédiába Shakespeare vitt be, a vígjátékba Jonson vezette be.

Csakhogy Jonson alant maradt, a nagyon általános gyarlóságok, a felduzzasztott hibák kifigurázásában; nem lelkeket, csak mulatságos alakokat teremtett, a cselvígjáték olcsó eszközeivel.

Volpone olyan fősvény, akinek a lelkéből minden más kiszorult. Imádja az aranyat s halálos betegnek teszi magát, csakhogy az örökséglesőktől ajándékokat gyűjtsön s hálából lóvá tegye őket. Egyikük a feleségét is neki adja; a másik a fiát tagadja ki s ő rá iratja vagyonát. Mindebben Volponénak egy furfangos szolga a jobb keze, Mosca. Utoljára azt a tréfát eszeli ki, hogy ura írjon egy végrendeletet, melyben minden vagyonát ő rá hagyja. A zsebrák egy függöny mögül élvezzi végig az örökségüktől elesett rokonok tehetetlen dühét. De aztán Mosca az ő eszén is túljár s a végrendelettel a keze közt fele vagyonát követeli. Civakodásuk leplezi csalásaikat s mind a ketten pellengérré kerülnek.

Olyan sok a közönség és az író — Jonsonnak a szolgája is ír, Brome, — oly nagy a divatja a színjátéknak, hogy feldolgoznak minden idegen eszmét és mesét is. Fletcher és Beaumont a Don Quijote nyomán írják *The Knight of the burning Pestle* c. darabjokat, sorra veszik a régi írók témáit, kivált Plautust, az életnek minden oldalát. Van vígjáték az előkelőkről (Beaumont és Fletcher: *Wit at several Weapons*), a papokról és ügyvédek-ről (Fletcher: *The Spanish Curate*), a hivatástalan költőkről (Jonson: *Poetaster*), a párbajozókról (Fletcher: *The Lyttle French Lawyer*), nőgyűlölőkről (u. a. *Woman-Hater*), mindenről. Vannak polgári vígjátékok, mint a Jonsonéi és Massinger-nél egy pár, romantikusak, s élnek még az udvar zenétlen operái is, a bús pásztorról (Jonson) és hű pásztorleánnyról (Fletcher). A vaskos polgári komédiákból kiszorult finomság és képzelet ezekben szökdécseli ki magát. Tündérországból já-

runk, hol a harangvirágok ütemre csilingelnek, majdnem olyan szépen, mint az Oberon ligetében.

Ezekkel a színművekkel egy időben adták a Shakespeare darabjait s ezek íróival együtt élt ő. Mit talált a színpadon és mit hozott maga?

Talált áradó meséket, melyek átcsaptak a rémség és lehetetlenség határain s elöntöttek minden egyebet: jellemeket, arányt; talált mesébe illő szörnyetegeket, amelyek túl voltak nagyítva az emberi élethűsége; vérengző szenvedélyeket, mértéktelen indulatokat a tragédiában, hasonlóan szertelen varázslókat és torzalakokat a komédiában; hajlékony és csengő, de túlzásban áradó nyelvet, mely sokszor fuldoklott önnön phrasisaitól. Shakespeare átveszi és megszázszorozza egész vagyonukat; eltanulja görög és latin forrásaikat, sőt a spanyolokat és franciákat is; példájukra nyúl hozzá az angol történelemhez; átveszi kész meséiket, hiszen újra írja Lear, Caesar és a zsidó tragédiáit s részben Hieronimo után Hamletet; formáikat is eltanulja; a Ben Jonson-féle polgári vígjáték mintájára írja a *Windsori víg asszonyokat*; regényes játékaik mintájára költi a *Téli regét* és másokat; pásztorjátékaikból sarjad ki nála a *Szent Iván-éji álom*. Hozni pedig hozta a természetes iránti érzéket, ízlést és mérsékletet, mely mederbe szorítja a mindent elöntő mesét, művészi gondot, mely a jelenetek fokozatos fejlesztésével egyensúlyba hozza az egészet. Arányba és kölcsönhatásba állította a történetet és alakjait; nála nem fojtják el egymást, hanem támogatják: az események irányítják a jellemet, a jellemek az eseményeket s ezzel megadja munkáinak az élet egész complexitását. A természetnek igazabb,

emberibb határai közé szorítja a színpad alakjainak lelkét, indokolja indulataikat; emberré teszi az embereket, akik előtte — Hamlet szavaival élve: — «heródesebbek voltak Heródesné». Ezzel a tragikai tisztulásnak megnyitja a másik forrását is: az ő alakjai nem pusztá iszonyatot ébresztenek bennünk, hanem rokonszenvet és szánsálmát is; ezért feledteti az ő *Julius Caesarja* a Jonson *Catilináját*, a kétségbeesésig felbőszültében is érthető Shylock Barabást. Azokat a szeretlen színfoltokat, amelyekkel elődei az emberi lelket inkább vázolták, mint festették, Shakespeare árnyalatokra bontja s az író-művészet fejlődése főként az árnyalatok meglátásában mutatkozik. Mindent összefoglalva: ő teszi az angol drámát élethűvé és művészivé. Úgy áll kortársai mellett, mint Dante meg Goethe Petrarca és Boccaccio, Lessing és Schiller mellett. Emezek meglátták az emberi léleknek számos vonását, sok nagy szenvedélyét, tömérdek finom megrezdülését, remegő vágyait és addig szóvá nem tett szenvedéseit; Dante, Shakespeare és Goethe azonban ismerték és megértették s visszatükrözték az egész emberi lelket. Ami SHAKESPEARET a nagy görög tragikusok meg az újabb civilizáció legnagyobb költői, Dante és Goethe mellé, sőt ezek elébe állítja, azt ő maga hozta magával. Fogymozásai korának gyarlóságai, érdemei az ő tulajdon érdemei.

b) *Shakespeare.*

Shakespeare magyarázóí hasonlótanak a gyermekhez, akit szent Ágoston látott a tenger part-

ján játszani, amint kis kobakjával ki akarta me-
regetni a tengert. A lángészre nincs magyarázat,
még tulajdon élete rajzában sem. Az egyetlen
jogos magyarázat Shakespeare keresztelésének
dátuma: 1564 április 26. Ez az évszám kész
milieu. Ez magyarázza meg mindazt, amin mun-
káiban a járatlanabb olvasó talán megütközik:
író kortársainak dagályos stílje menti szóvirágait;
a kor erkölcei és szokásai teszik természetessé,
ami benne itt-ott nyersnek, túlzottnak vagy lehe-
tetlennek tetszik; ez a mértéke nagyságának,
melyet negyedfél század sem homályosított el.
Minden egyebet hiába böngészni össze. Mit kö-
szönhet ő Stratfordnak egy pár eleven gúnyneven
és otromba modellen kívül, minők Bardolph,
Fluellen, Peto; mit gyermekkori benyomásainak,
melyeket egy kis boltban szerzett házuk föld-
szintjén, hol atyja húst mért, magvakat árult,
keztűket varrt s a hol William inaskodott? Jobb
drámákat ír-e vajjon, ha a stratfordi iskola, mely-
ből tizenhárom éves korában kivette atyja, kü-
lönb, vagy ha megtanul görögül? Hiszen tudott
franciául és olaszul s e nyelveken olyan jelenték-
telen könyveket olvasott, mint Belleforest *Histoires*
tragiques, Sir Giovanni Fiorentino *Il pecorone* és
Cinthio *Hecatommithi* című, angolra akkor le nem
fordított munkái — s mit talált ezekben is! Az
elsőből vette *Romeo és Julia* s részben *Hamlet*
történetének vázát, a másodikból a *Velencei*
kalmár anyagát; Cinthio elbeszéléséből formálta
Othellót és a *Szeget szeggel* meséjét. Iskola nélkül
is ismerte az irodalom minden ágát, a classikus
és angol költőket, Rabelais és Montaignet. Payne
Collier összéböngészte mindazt, amit Shakespeare

egyáltalán csak olvashatott. De mindezt mások is olvasták, akikből nem vált Shakespeare.

Bámulatos, hogyan bírt annyit tanulni, mikor egész fiatalsága szakadatlan küzködés volt. Tizen-nyolc éves korában elvette egy szomszéd falubeli birtokos és bérlő leányát, a nála nyolc évvel idősebb Hathaway Annát. A család nehezen éldegélt. A fiatal házast nem egyszer vadorzáson érték sir Thomas Lucy békebíró charlecoti erdejében. A nyers úr meg is vesszőztette s elüldözte szülővárosából. Ez a botbüntetés az egyetlen, ami kedvezett kifejlődésének: ez keserítette el úgy, hogy 1585-ben Londonba ment szerencsét próbálni. Egy földije is csábította, Field Richárd, aki nyomdász volt a Blackfriars városrészben s később Shakespeare elbeszélő költeményeinek kiadója lett.

London akkor a gazdagság és élvezet ünnepét éli, virágzanak az ünnepélyek és a színházak. Shakespeare a Burbage társaságához szegődött, melynek később Chamberlain főudvarmester volt a patrónusa. Eleinte a rendező segédje volt s a színészekért futkosott, ha jelenésük következett. Később a színház dramaturgja lett. Abban az időben a színház megvette a darabot s tetszése szerint javíttatta mással. Ily javítás közben fejlesztette ki Shakespeare óriási technikai készségét. Fel is lépett az ujonnan alapított The Rose színházban. Tudjuk, hogy ő játszotta Hamlet atyjának szellemét s az *Ahogy' tetszik* Ádámját. Egyszerre volt színész, dramaturg és író. Játszott, kocsμάzott a színészekkel és írókkal, javítgatta a mások és írta a saját darabjait. És senki sem vette észre, hogy köztük él a világ legnagyobb

I költői lángesze. Pedig a királyi palota termében
 I kitűnő elmék, műértő szemek figyeltek darab-
 I jaira. A főkancellár székéről Bacon nézte; ott ült
 I Raleigh, aki maga is szonetteket írt s a philosophia
 I kérdésein töprengett; a fiatal Essex, a német-
 I alföldi háborúk hőse és a királyné kegyence s
 I barátja Southampton, Shakespeare különös párt-
 I fogója, akihez szonettjeit írta s akinek költemé-
 I nyeit ajánlotta. Mindezek nem tartották őt több-
 I nek jókedvű és derék igazgatónál, aki nagyon
 I meg lehet elégedve, ha száz egynéhány hold földet
 I szerez szülővárosában. Háromszáz költő verselt
 I akkor Angliában és nem akadt egy, aki észre-
 I vette volna, hogy a népszerű színész álruhájában
 I századokra szóló költő jár közöttük.

Mindegy. Ő maga a nagy egyéniségek egész
 önkénytelenségével és őszinteségével tárta fel
 lelkének egész nagyságát. Hű képeket adott az
 életről és halálról, megrajzolta az akarat és vég-
 zet határmesgyéjét; tökéletes hűséggel feljegyezte
 a szenvedélyek természetrajzát; megmagyarázta
 lelkét az emberek legkülönbözőbb fajtáinak.
 Henrik herceg a bizonyosság, mit tartott egész
 életnek; tudjuk, mint szeretett, hogy' búsult,
 hogy' gyűlölt, mert Romeo és Troilus, Perikles
 és Macbeth értesítenek róla. Korábbi darabjaiban
 egyszerű, vidám jellemeket találni, amilyenek
 otthoni és első londoni ismerősei lehettek. Később
 hall tiltott szerelemről, meglesi a csábítás mester-
 fogásait, hallja a hír suttogását mérgezés okozta
 halálokról: megismeri a Macbeth és Lear udvarát;
 jellemei bonyolultabbak és zordabbak lesznek;
 képe az életről tragikusabb.

Csodálatos, hogy Shakespeare az utolsó lépést

nem tette meg: nem hatolt be az élet értelmébe, hanem csak leírta, amint látta. Ezért nem érti Emerson, hogy «ez az emberek virága, ki a lélek-tannak nagyobb tárgyat adott, mint volt valaha s az emberiség zászlóját mérföldekkel előbbre tűzte ki a chaosba», soha sem kérdezte meg magát: mit jelent az élet? Csak egy *Vízkereszt* vagy *Szent Iván-éji álom* vagy *Téli rege*? Mennyivel jelent valamely más kép többet vagy kevesebbet?» Királyi elméjének úgy tetszett, hogy bennünket azzal elégítsen ki: «Több dolgok vannak földön és egen, Horatio, mintsem bölcselmetek álmodni képes».

Ha lángeszének legbensőbb bástyájánál felhúzta maga után a felvonó hidat, hol van az a Horatio, aki utána mehetne? Megelégedett azzal, hogy az életnek csak a képét rajzolja. Ebben ő eddig a legnagyobb. Nagyságát nem lehet szóval kitenni. Akár azt mondjuk, amit Carlyle, hogy ő a legnagyobb Intelligencia, akár Taine-nel, hogy ő tud legjobban angolul (szókincse 15,000 szó): mindig kívül maradunk a házon. Munkái az emberi értelem legnagyobb alkotásai közé tartoznak. De amellet művei megtermékenyítettek minden nemzeti irodalmat. Franciaországban Victor Hugo óta minden író adója neki. A német irodalomnak, legszebb korában, példaképül mutatta fel munkáit Lessing. Oroszország is meghódított tartományai. A mi költészetünk tavasz-korában Vörösmarty, Arany, Petőfi álltak össze munkái lefordítására, mert «Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteraturának is felér legalább a felével».

Lángeszének nagysága s egyszerű, józan gon-

boldokodása a mindennapi élet dolgaiban különös ellentétben tűnik fel. Okiratunk van róla, hogy *Macbeth* írása közben bepörölte sir Rogers Fülöpöt 35 shilling 10 pence-ért. Négy font járt akkor egy átdolgozásért; 6—10 fontot fizettek egy *Hamlet*ért vagy *Lear*ért s ha nagy sikere volt, az író még 10 shillinget kapott. Színészi fizetésével együtt évi jövedelme fölmehetett 130 fontra. 1599 után, mikor a leégett Theatre helyén felépült a Globe, melynek résztulajdonosa volt, 600 fontra rúghatott. Ez az ember, kit a múlt század egyik angol költője túlzás nélkül nevezhetett az emberiség monarchájának, munkáinál büszkébb volt arra, hogy Stratfordban övé a legnagyobb ház s még két háza és százhet hold földje van.

Ide tért meg huszonnyolc esztendei távollét után. Jakab király ugyan udvari színészeivé emelte Shakespeare társaságát s ő vele élükön helyet juttatott nekik díszmenetében Londonba bevonultakor, de vele uralomra jutott a puritánizmus, minden művészetnek, kivált a színháznak ellensége. Otthon is jóformán idegennek kellett magát éreznie. Egész családjában senki sem olvasta vagy látta egyetlen darabját sem, fiatalabb leánya, Judit, a nevét sem tudta leírni. 1616 tavaszán meglátogatták Drayton és Ben Jonson. Ward János, a stratfordi pap, azt a tudósítást hagyta ránk, hogy «úgy látszik, nagyon sokat ittak, mert Shakespeare aztán erős lázt kapott és belehalt» (1613 ápr. 23). Hihetőbb, hogy typhus ölte meg; Stratford tavasszal a halál barlangja.

Shakespeare a Michel Angelo halála évében született s egy esztendőben halt meg Cervan-

tesszel. A tragikai fenségű óriások nagy mesterének s a komikum kacagtató lovagjának művésze egyesült az ő lelkében. A Mózes és Sancho Pansa közti mérhetlen távolságot ő benépesítette számtalan alakjával Lear és Falstaff között.

Hagyatéka a leggazdagabb örökség, melyet az emberiség valaha embertől öröklött, ámbár nem mondhatni, hogy minden munkája egyenlő becsű. Elbeszélő költeményei és szonettjei aligha őrizték volna meg írójuk nevét; *Venus és Adonis* (1593) meg *Lucretia* (1594), melyek tárgyát Ovidiusból vette Lodge és Chaucer közvetítésével, érzéki olvasmányok egy ifjú főúr számára, elnyújtott, szónokias modorban. De Shakespeare nem írhatott semmi olyat, amiben ne volna valami shakespearei. Az elsőben a paripák tüzes leírása vetekszik a legjobb Rubens-képpel.

A szonettekben (154 van, 1593—94) le van tarolva a korabeli szonettírók minden szóvirága, elnyűtt esdeklése és magasztalása. De Shakespeare kezén megenyhül a forma merevsége: az egyes négysoros strophák felszabadulnak egymástól, különválnak s új meg új rímeket csendítenek. Az alaprajznak ezt a gazdagodását s dicséretben szűkszávú Schopenhauer is megcsodálja. A tartalom is gazdagodik. A pompás miniature-képeken, mint a csibét kereső anyáé (146.), a Will-szonettek dévaj szótréfáin, a törvényszéki stílus elcsavarásán át kibuggyan egy pár önvallomása a költőnek, aki a színészdicsőség Ikarus-szárnyain száll s Prometheus kínjait egy deszkabódéhoz lecövekelve szenvedni át. Itt jutnak szóhoz az életcsömör és önutálat keserű órái (109, 29), melyeket egy jobb ember sem kerülhet el — addig a vissza-

í fojthatatlan versig, melyben legbenső érzése
í bibliai erővel és hamleti szomorúsággal szólal
í meg (146):

Bűnös poromnak magva, árva lélek,
Kit lázadó hatalmak hányva-vetnek,
Mért gyötrenék belül kin s szenvedélyek,
Míg drága diszt adsz a külépületnek?
Mért költesz annyit romladó lakodra,
Holott a béridő olyan rövid?
Férgek leselgnek hamvadó porodra,
S a testnek aztán vége leszen itt.
Jobb, lelkem, így szolgád vesztébül élned,
Elhagynod a kint, mely rád nehezül,
A mulandót örökkel fölcserélned,
S belülről lenni dúsnak, nem kívül:
Így a halál neked javadra vál,
Nincs több halás, ha meghalt a halál.

(Ford. Győry Vilmos.)

A szonettek nagyobb része (1—127) férfihez van intézve, de szerelembe játszó baráti érzéssel. Sokáig úgy is olvasták ezeket, mintha leányhoz volnának írva, pedig alig érthető ilyen felfogás. Egyszerűen: akik nagyon éreznek, azok barátságára méltán látszik többnek és gazdagabbnak a közönséges emberek szerelménél. A másik egybeolvadó csoport nőhöz szól, az igazi szerelem hangján. A két részt erősen összekapcsolja egy pár szonett: barátja is annak a bájnak rabja, mely őt megígérte, így elveszti barátját is, szerelmesét is, kik egymást szeretik. A barátban némelyek (Sidney Lee) Southamptonra ismernek; neki ajánlotta elbeszélő költeményeit s baráti kezéből elfogadott házvételre ezer fontot. Mások Pembroke-t tartják a szonettek szép ifjának, akinek ajánlották Shakespeare barátai a halála után megjelent folio-kiadást. Fürkészték azt is, ki lehetett az,

aki egyszerre szöhetett viszonyt az udvarnál játszó Shakespearerel és főúri barátjával. A királynő udvarhölgyei közül kicégérezték a Mary Fitton nevét és beledobták az irodalmi pletykák özönébe. Nem sok okunk van hinni, hogy eltalálták volna nevét. S ha el is, mit nyert vele Shakespeare? Minek bolygatni halottjait, mikor elég embert teremtett ő, akik örökké élnek drámáiban.

Shakespeare egész gazdagsága drámáiban van. Tizenhat darabja látott napvilágot életében, hat pence-es negyedrért kötetben. Halála után, 1623-ban jelent meg összes munkáinak első foliókiadása, melyben az előbbieken kívül még húsz színművét adták közre a társaságba állt londoni könyvkereskedők. A kiadást Shakespearenek két volt színésztársa és barátja rendezte: John Heming és Henry Condell. A kötet, melyben a vígjátékok, történelmi színművek és a tragédiák külön-külön csoportba vannak szedve, címlapján a költő arcképével, Pembroke grófnak és öccsének ajánlva jelent meg.*

* Shakespeare munkáinak magyar fordítására először Vörösmarty, Petőfi, Arany gondoltak, ez a kiadás azonban nem jött létre. Az első kiadást az ő fordításaik felhasználásával Tomory Anasztáz költségén a Kisfaludy-Társaság adta ki Pesten, 1867—79. 18 kötetben, Arany János, Arany László, Ács Zsigmond, Fejes István, Greguss Ágost, Győry Vilmos, Lévay József, Lőrinczi (Lehr) Zsigmond, Petőfi Sándor, Rákosi Jenő, Szász Károly, Szigligeti Ede, Vörösmarty Mihály fordításában. Ugyanezen fordítások megjelentek a Wenthwort-féle illusztrációkkal és Csiky Gergely jegyzeteivel az egyes darabokhoz, Ráth Mórnál, drágább és olcsóbb kiadásban, később átnézve, javítva, újra rendezve, életrajzzal és bevezető tanulmányokkal dr. Voinovich Gézától a Franklin-Társulat kiadásában, 1902-ben Shakespeare összes színművei (Titus Andronicussal), 1903-ban pedig összes munkái.

Ma minden darabjáról tudjuk, honnan vette meséjét, de ez nem jelenti nagyságának korlátját. Hogyha Hamlet történetét a Saxo Grammaticus krónikájában olvasta is, a római darabok tárgyát pedig Plutarchosban, ha vígjátékainak váza meg volt is idegen elbeszélésekben vagy régebbi darabokban, a vért, az élet színét és lüktetését ő vitte azokba. Lássuk egy példán, mi az, amit készen kap és mit farag belőle. *Romeo és Julia* meséjét az ephesusi Xenophon írta meg, Anthia és Abrocomas történetében, aztán bejárta Olasz-, Spanyol- és Franciaországot, míg Shakespeare ráakadt a Brooke Artur rímei alatt (1562-ből). Brookenál csak egy szó esik a két ház gyűlölségéről, Shakespearenél ez lesz az egésznek háttére; az ő szerelmesei első csókjukat oly nap estvéjén váltják, melynek reggelén a két család harca verte föl Verona lakóit. Ott három hónapig élnek boldog házasságban, Shakespeare három találkozásba sűríti egész életüket és sorsukat: az estélyen és utána a kertben, másnap a barátnál s éjjel Julia szobájában. A sors nála tragikai arcot ölt a kénytelenség vonásaival. Romeo Brookenál önnön sérelmeért szúrja le az ingerkedő Tybáltot, emitt a sors sodorja oda, hogy boszút álljon Mercutio ártatlan véreért; előbb még elfojtja a maga sértődését s azt mondja a dühöngőnek:

Tybált, okom van, hogy szeresselek.

Mentségem ez, hogy dühbe nem jövök

Hy üdvözletre.

Az esetleg okszerűvé válik, a mult érintése megvan a lelken Shakespearenél. Az írók rendre öröklök egymástól Romeo első szerelmének megemléztetését, de csak Shakespeare használja magya-

rázatul: Romeóban a már föléledt s visszafojtott szerelem lobban fel Julia láttára. A jellem és cselekmény összeolvadnak. Brooke Juliája hirtelen kiüssza a méregpoharat, mert tart tőle, hogyha még gondolkodik, a félelem visszariasztja. Az igazi Julia előtt megjelenik Tybált, amint Romeót halálra keresi s ő siet urához.

Így tesz a mondák és a történelem hőseivel is. Holinsheed krónikájának száraz híradását Macbeth és Lear tragédiájává bontotta széjjel. A krónika véreskező zsarnokát megmutatja hős korában; szemünkbe csillantja koronás vágyát; halljuk, amint önbensejének rejtelve kívülről visszhangzik felé a fenyér boszorkányai s a várbeli boszorkány, lady Macbeth, szavában. Hol van a krónika Learjében a Cordelia elűzésével megszerezte balsors; hol ez az «ízzől-ízre király», aki az első szófogadatlanságra kifordul magából? A szörnyű éj, a bolond és Tamás, a Cordelia fellelése, az ébredés, szóval mindazok a jelenetek, amelyek örökre szívünkhöz nőttek, a Shakespeare kezeírása. A tragikai erő mindenütt a legnagyobb feszültségig van halmozva. Romeo titkos rokonát, Tybáltot kénytelen megölni, Hamlet keze az Ophelia atyját találja; Macbethnek legjobb barátja, Banquo áll útjában, őt teszi el láb alól s aztán az ő árnyától bűnhődik először. A tragikum csirája az évek során mind beljebb vonul az alakok lelkébe. Romeo veszte a két ház gyűlöletéből, kívülről sarjad, Othello szerelemfáltását Jago öntözi ármányaival; Macbethben álma már monomániává fejlődik, Lear tragédiája nagyrészt öregségéből, Hamleté tisztára lelkének természetéből fakad.

Darabjainak külső compositióját, írói rendszerét bajos rövid általános szabályokba leszűzni. Oly változatos a teremtésben, mint maga a természet. De művei felépítésében van egy pár állandó sajátsága.

Minden darabban erősen felduzzasztja a cselekményt s mindig mindent az elején kezd. Romeóval akkor találkozunk, mikor még nem szerelmes Juliába, látjuk Leart koronásan. De az első szavak gyorsan nekilendítik az eseményeket. Kezdje a darabot monolog, mint *III. Richárdot*, vagy népjelenet, mint *Julius Caesart*, az első pár szó mindenről tájékoztat. A kezdet hirtelen: Romeo tüstént lobbót vet; Lear első pár szavával megpecsétli sorsát. A cselekvény aztán rohanvást halad. Rendesen a harmadik felvonásban ér csúcra; ott a fordulópont. Macbeth sorsa lejtőre jut, mikor Banquo meggyilkolásakor Fleance megmenekszik; Caesart megölik az összeesküvők s tüstént kezd alászállni csillaguk. A katastrophalezuhanásakor azonban nem szakad vége a darabnak. A tragédia hőseinek sorsával országok sorsa forrt össze s az a hős halálával és így az után dől el. Csodálatos művészi érzék munkál ebben. A tovább folyó darab lecsendesíti felizgatott érzelmeinket s a költő a végzet viharai közül visszahoz az élet partjára. Az áldozatok sírjánál egy jobb jövőendő képe enyhít. S a tovább folyó darab hűbb képe is az életnek, melyet senki holtteste sem állíthat meg útjában. Oly gyorsan peregnek darabjai, hogy nem jut hely egyetlen henye epizódnak sem. Minden epizód vagy belefonódik a főalak jellemzésébe vagy legalább ez kapcsolja oda a cselekmény valamely mellékágát. Jessica pa-

nasza, hogy atyja háza ő neki pokol, már felindít Shylock ellen. Az ő megszökése kapcsolja össze Shylock körét a Portiáéval; az ő szökése és útja áll időt kitölteni a kötéslevél fogalmazása és lejártá közé s ez a szökés keseríti úgy el Shylockot, hogy nem akar lemondani az egy fontnyi keresztény húsról. A magánbeszéd is, ha van, csak második fele egy gondolatláncnak, ami hangossá válik, mint a «Lenni vagy nem lenni»-ben, mely egy néma gondolatsor folytatása. Shakespeare nem tűr semmi akadályt a cselekvény útjában. Csak a legpezsgőbb jeleneteket mutatja meg s ezek kedvéért egyik helyről a másikra röppen képzelete. Hirtelen száll az idő, sokszor változik a színhely. A mai színpadon bajos is darabjait eredeti alakjokban adni. Az ő színpadja más volt, célszerűbb és egyszerűbb.

Meg kell néznünk egy színházat, hogy megértsük az angol drámát. A *Globe* magas, nyolcszögletű deszkaépület, tetején vörös lobogó. Aki lovon érkezik, az elé tódul a szolgálatkész fiúk serege, akik ügyelnek a lóra az előadás alatt. A mende-monda szerint eleinte Shakespeare is így kereste kenyerét. Az ajtóban egy penny a belépti díj; bent ráfizet az ember, aszerint, amilyen helyet kíván. A színház elrendezésében a kocsmaudvar csontosodott meg, a hol régente az előadásokat tartották: az udvarból lett a földszint, az emeletek körülfutó folyosóiból a páholyok, háromemeletesen. Itt ülnek elől az urak, hátrább a polgárság. Csak a folyosók födötték s a színpad egy része, az épület közepe födetlen. A nők hát álarcosan jönnek, hogy védjék arcukat a nap és szél ellen s elrejtessék pirulásukat a sikamlós

helyeknél. A födetlen földszinten a munkásnép ácsorog; ezek itt költik el ebédjüket s a csontokkal nem egyszer megdobálják a rossz színészeket. Az urak is beszélgetnek és pipálnak előadás közben. A főnemesek kétoldalt a színpad elő részén ülnek.

A színpad elő része nyílt. Oszlopokra támaszkodva jócskán benyúlik a földszintbe. Ez az előtér a színdarabokban a nyílt tér, utca, kert vagy csatamező, amint a beszélgetésből kiviláglik, mert dekoráció nincs. Itt áll őrt Horatio, itt beszél Cassius Brutusszal. A színpad hátsó része emeletes zárt hely. Az alsó szobát az előtértől két oszlop és függöny választja el. Háttére a nyers fal, az öltözőbe vivő ajtókkal. Jobb időkből e falat szőnyeg takarja, mely alatt Shakespeare alakjai olykor meghúzódnak hallgatózni, mint Polonius. E belső rész mindig szobaszámba megy; itt játszanak Hamlet színészei, itt ül tanácsot Caesar. E fölött még egy oszlopos szoba hol szobának, hol erkélyül szolgál. Ide kétoldalt lépcső vezet fel; e lépcsőn szokott feldöcögni kocsmái szobájába Falstaff. Ha a színhely változik, a hátsó falra kiakasztanak egy táblát, melyre föl van írva a hely neve: Velence, Cyprus. A jelenetek színterének változtatására a három színtér mellett nincsen szükség, mindig van a színen szoba, erkély, nyílt tér. A darab egyszerre folyik mind a hármon, ami nagyon meggyorsítja előadását. Nézzünk végig egy ismerős darabot: Romeo és Juliát. Délután három órakor harsonaszó jelenti a játék kezdetét. Megjelenik a Prológ, korszorúsan és bottal s elmondja a bevezető szonettet. Az előtér most piac, hol a két ház szolgálai

összetűznek. Aztán egyszerre utca; jön Capulet és Paris, rendes ruhákban, jelmezt nem ismernek. Fent az emeleti szobában beszél Juliával az anyja — fiatal színészek, női álarcban — alatt, a teremben, gyűlnek a vendégek. Fönt jelentik a vendégek érkezését, Julia és anyja lejönnek az alsó szobába s a darab folyik tovább. Az előtérben megjelenik Romeo barátaival. Bemennek. A tánc végeztével indulnak haza. A szünet után az előtér kert, fent az erkélyen megjelenik Julia. Később az alsó szobában szorgoskodnak a nász-lakoma körül, fent a dajka benyit Juliához. Az apa, anya ott siránkoznak, lent játszanak a muzsikuskok, míg az öreg Montecchi lekiált Parisnak: «Aráddal a halál hált».

Ezen a hármasszínteremen egyfolytában pereg a darab; a cselekmény színváltozás nélkül jut be az utcáról a házba, vissza a kertbe, föl a lakószobába; nem kell megállani az egyes jeleneteknél. Az emberek három színhelyen mozognak folytonosan; az író ott lepheti meg őket, a hol leginkább kapóra jön neki s minden nehézség nélkül egyszerre szőheti a cselekmény minden szálát: láthatjuk Hamletet, amint anyjához hívják, az imádkozó királyt, akinek termén átmegegy és anyja szobáját, a hol beszél vele. Mindez még pusztán külsőség; Shakespeare halhatatlan nagysága élet- és emberismeretében gyökerezik. A jellem a fő nála, abból sarjad a hős sorsa, a cselekmény, a tragikai vétség és bűnhődés, minden. Jellemrajzoló erejével vált az emberiség tanítójává, azzal emelkedik a világ minden más költője fölé. Elég IV. Henrik I. részében azt a jelenetet megnézni, mikor Falstaff az eastcheapi kocsmá-

ban a királyt adja, koronaképpen egy párnát nyomva fejébe; mily otromba a vén korhely bárdolatlan mókája, beszéde milyen lapos és prózai! S mikor Henrik herceg ül a helyébe, mennyivel komolyabb az ő tréfája; erélyes és parancsoló tud lenni rövid mondataiban; már kész király (II. 4.). Ugyanez a jelenet valósággal megismétlődik a III. felv. 2. színében. Az igazi királynak minden szaván átreszket az apai bánat; vénségében komolyan és mélabúval emlékezik vissza önnön ifjúságára, küzdelmeire, trónszerzésére s fájdalommal, amért fia nem méltó hozzá és mindezekhez. S e fájdalmas vádakra Henriknek, aki a Falstaff komédiázására nem is választott, ez a pár komoly szó a felelete: «Jövőre inkább úrrá leszek magam felett». Ebben a két jelenetben, a komoly feddésben és a fonák csúfondároskodásban, benne van Shakespeare egész jellemfestő ereje. Az egész ember megnyílik egyik szavában. Az elkeseredett Brabantio öreg szívének egész keserősége és kétségbeesett bosszuvágya tolul ajkára, hogy megmérgezze Othello szívét az első gyanúval:

Tartsd szemmel őt, mór, hogyha van szemed,
Megcsalhat téged is, mint engemet.

A becsületes Horatio ragaszkodása a királyfihoz s Laertes udvaronc-hízelgése feltárul első szavaikban, mikor Horatio azt mondja Hamletnek:

Atyád végtisztességét látni jöttem.

S Laertes a királynak azt:

Koronázásra vágytam volt haza
Hűség jeléül.

Ez a jellemző erő fel tudja tüntetni a jellemben a délkörök és évszázadok különbségeit. Ez is volt célja, melyet Hamletben így fejezett ki: «A színjáték feladata most és eleitől fogva az volt és az marad, hogy tükröt tartson mintegy a természetnek; hogy felmutassa az erénynek ön-ábrázatát, a gúnynak önnön képét és maga az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát».

Magát az örültséget is meg tudta érteni és rajzolni, nem is egy, hanem három alakjában: a Hamletét, Learét és a «szegény Tamás»-ét. Legmélyebbre az emberi lélekbe talán Hamletben szállt alá. Ezt a munkáját azóta sem bírták megmérni, bár ennek volt legtöbb magyarázója. E mélységes lélek titkát Goethe jelölte meg legtalálóbban *Wilhelm Meister*-ében: «A lehetetlent kívánja tőle a sors; nem ami teljességgel lehetetlen, hanem ami ő neki lehetetlen». S ez a magyarázat sem más, mint átírása annak, amit Hamlet maga mond:

Kizökkent a világ, óh kárhozat,
Hogy én születtem helyretolni azt.

A komikum virágos völgye épp ilyen népes; pityókos naplopók szunnyadnak ott; zsémbes asszonyok pörölnek s a lombok közt tündérek szállonganak, manók bújnak meg a fák odvában. Milyen változatos, zsibongó vásár! Ha Botticelli Tavaszának fátyolruhás nymphái elszállanának Van Ostade füstös csapszékeibe, akkor láthatnánk együtt olyan társaságot, amilyen Shakespeare vígjátékaiban együtt mulat. Ezekben a jó kedvnek és mulatságosságnak éppen úgy megtalálni minden árnyalatát, mint a komorságét és

gyászát a tragédiákban. Ugri meg Nyurga kócos fejében csak úgy hemzseg a szócsavarás, elmés-ség bimbózik a Portia szavában; a tunyaság és füllentés minden nevetsége árad a pufók vén lovagból és rezesorrú cimboráiból; ezer jó ötlet bugyborékol Petrucchióban. S éjszaka tündérek vesznek szél a ligetben: a holdsugáron Oberon és Titánia szitakötő-népe szálldos, a gyepen az incselkedő Puck futkároz, a bozótban a szörnyeteg Caliban szuszog. Shakespeare képzelete átszökkent a valóság falán s jellemző ereje a tündérnépnek is életet bírt adni az ő saját módjukon. Éppen olyan elevennek látjuk a *Szent Iván-éji álom* tündereit, mint Habné asszonyomat meg az eastcheapi kocsma lármás gazdasszonyát.

És mindenkinek a nyelvén tud. Nyelve, a legdúsabb angol nyelv, mintha minden alak ajkán újjá születnék. Már 1598-ban azt írta Meres: «A Múzsák Shakespeare nyelvét használnák, ha angolul beszélnének». Szavainak és képeinek csodálatos szemléltető ereje van. Más költő leírhatja a képeket és gondolatokat, melyeket benne a reggel ébreszt, Shakespearenél magát a hajnalt látni, mikor azt mondja: «A vidám nap ujjhegyen áll a ködös hegyormokon» vagy hogy a hajnal «Keletnek arany ablakát kitárta» s este: «A fáradott nap arany székbe dőlt el». Más író szava csak jelenti a dolgokat; Shakespearenél ezek testet öltenek. Övé az egész világ, nem is csak a föld, hanem a levegő is. Azok közül való, akiket — Dante szavaival élve — külön minta után alkotott a Teremtő és aztán összetörte a mintát.

Shakespeare írói hagyatéka olyan dús, annyira meghaladja az emberi értelem és alkotó erő rendes határait, hogy

1843-ban Gfrörer stuttgarti tanár, a homerosi kérdés min-tájára, azt kezdte hirdetni, hogy a shakespearei drámák nem egy ember művei. Később J. C. Hart, az Egyesült-Államok konzula Santa-Crúzban (megh. 1855), *Romance of Yachting* munkájában egyenesen megtagadta Shakespeare szerzőségét. Hogy e színműveket Bacon írta, azt először W. H. Smith hangoztatta e munkájában: *Lord Bacon volt-e a Shakespeare darabjainak szerzője? (Was Lord Bacon the author of Shakespeares plays?)* Ennek a felfogásnak Holmes Náthán amerikai ügyvéd volt a legtanultabb terjesztője, aki kivált Amerikában sok hívet szerzett e feltevésnek. Azóta számtalan könyv vitatja ezt a kérdést s társulatok és folyóiratok (Londonban és Chicagóban egy-egy *Baconiana*) gyűjtik az érveket Bacon javára, a philadelphiai *Shakespeareiana* pedig Shakespeare-t védelmezi. A Bacon hívei abból indulnak ki, hogy ezeket a nagyszerű műveket nem írhatta más, csak korának legnagyobb embere, Bacon, akit azonban magas állása és az anyjára való tekintet gátolt abban, hogy színpadi író gyanánt lépjen fel. Legfőbb bizonyítékuk egy levél, melyben Matthew Tóbiás azt írta Baconnak, hogy a legnagyobb szellem, akit ismert, az ő nevét viseli, «bárha más név alatt ismeretes». Ez azonban nem mondja azt, hogy Bacont a shakespearei darabokért tartja nagynak s nem is ő rá, hanem inkább Matthew tudós jezsuita barátjára, Thomas Southwellre vonatkozhatik, akinek mellékneve Bacon volt (Sidney Lee). A kérdés így áll: Bacon ránk maradt versei műkedvelői gyarlóságok, philosophiai irataiban pedig a költészet ellen beszél. Azonfelül a tudós Bacon bizonyára nem követett volna el olyan anachronismusokat és földrajzi tévedéseket, a milyenek e darabokban vannak. Anyja halála s állásának elvesztése után (1621) Bacon ki is jelenthette volna szerzőségét, hiszen még hat esztendeig élt tanulmányainak. Ezzel szemben: Shakespeare szonettjei rokonságot mutatnak nyelv és erő dolgában drámaival; e szonettek megjelentek nyomtatásban a Shakespeare életében, az udvar kegyenceinek, a költő pártfogóinak ajánlva, akik jól ismerték Bacont is. A színművek is ilyen ajánlásokkal jelentek meg, még a Bacon életében, akinek módjában lett volna megakadályozni, hogy művei egy színész neve alatt kerüljenek a közönség kezébe. Az előszó azonban halottnak mondja a darabok íróját, noha Bacon még élt. A kiadásban több vers mellett ott van Ben Jonsoné is, Shakespeare legjobb

barátjáé, melyben a költőt «avoni hattyú»-nak nevezi. Ő s e kiadás rendezői láthatták Shakespearét, miközben e darabokat írta. Azonfelül: Shakespearenek síremléket állítottak a stratfordi templomban, amelyen őt nagyhírű költőnek nevezik. S végre: 1850-ig senkinek sem jutott eszébe, hogy nem Shakespeare írta e darabokat.

3. A próza.

Az olvasó önkénytelenül azt kérdi magától: honnan sodorja fel ez a bő forrás a benne villogó gondolatok csillámain és hol keveredett belé a stilusnak ennyi iszapja, mely itt-ott zavarosra festi vizét? Az irodalomnak milyen rétegeiből szedte föl ezeket?

A választ az e korbeli próza adja meg: egy kapós, cikornyás regény, *Euphues* fertőzte meg a nyelvet; ami a gondolkozást illeti, az oly kifejtett, hogy most írják munkáikat More és Bacon.

Mária angol királynőnek (1553—58) a férje, II. Fülöp spanyol király, magával hozott hajóin sok fényes spanyol ruhát, sok cikornyás bókot és egy pár könyvet, melyeknek tudálékos képekkel telehímzett stilusa mintha minduntalan bókot váгна önmaga előtt. Guevara spanyol jezsuita atya volt a mestere ennek a stilnek s első esztorgályosa a cirádás «alto estilo»-nak. Az angol írók lefordították a királyné számára férje országának könyveit. John Bouchier, lord Berners, bordeauxi Hugó történetét fordította le a páter munkáiból s ezzel ő telepítette át Angliába Oberon és Titánia tündérudvarát. A hímes mondatok épp úgy elbűvölték az udvart, mint a grandok arannyal kivarrt bársony ruhái; éppen úgy csillogtak és suhogtak. LYLY (l. előbb), az

udvar kegyenc költője, megpróbálta, nem lehetne-e ilyen ruhát szabni az angol nyelvből is? Gazdag redőkbe szedett minden mondatot s fényesre köszörült szavakat rakosgatott a ráncokba. 1579 lett, mire a regény megjelent. Címe rövidre fogva — *Euphues*.

Meséje mindössze annyi, hogy egy jónövésű és széptehetőségű — Plato értelmében «euphyes» — athéni ember, Euphues, ellátogat Nápolyba s ott az Eubulus (= jó tanácsot adó) tanácsa ellenére dorbézolásnak adja magát. Így barátkozik össze Philautossal (önszeretet). Mind a ketten egy leányba szeretnek, ellenségekké válnak, míg át nem látják, hogy a leány csak kacérkodik velők. Euphues aztán hazamegy, Philautos Nápolyban marad. — A regényhez két függelék van csapva: egyikben Euphues tanácsokat ad a jó nevelés dolgában, a másikban megtérít egy hitetlent. — A könyv nagyon kapós lett, csak azt kifogásolták, hogy Euphues nem látogat el Londonba is s hogy szépjellemű nő nem fordul elő benne. Az író egy esztendő alatt kipótolta mulasztásait egy második részben, melyben a két jó barát Angliába megy s Philautos el is vesz egy kitűnő angol hajadont; Euphues megint hazamegy Nápolyba.

A cselekmény gyér, de az otrombán dagályos stílus, az «euphuismus», mely egy századra megrontotta az angol nyelvet, felpuffasztja. Tele van levelekkel és szónoklatokkal s az alakok és az író szünet nélkül olyan pöffedt nyelven beszélnek, amelynek minden szava mintha fel volna dagadva. Akárhogy lötyögött is a vézna kis mese ebben a szószátyárkodásban, a regény tetszett; egy emberöltő alatt nyolc kiadást ért.

A pyrenei-félszigetről másik bevándorló is akadt: a pásztorregény. Philipp SIDNEY szólaltatta meg először angolul, *Arcadiájában*, mikor 1580—81-ben Wiltonba húzódott a királynő haragja elől, akit elég merész volt lebeszélni házas-

sági tervéről, mikor feleségül akart menni Anjou katolikus hercegéhez. A regény szemlátomást mintáira ütött, a Sanazaro *Arcadiájára* és a portugál Jorge de Montemayor *Szerelmes Dianájára*. A bukolika nála is belenő a lovag-romantikába s az udvari csúrt-csavart nyelv, a monológok, a regényt átszövő versek finomkodása az udvari nép kedvének keresésére vallanak.

Két királyfi, a thesszáliai Musidoros és a makedoniai Pyrokles, hajótörést szenvednek, melyből megmenekülve, az első Spártába, a másik Arcadiába kerül. Mikor a két állam harcba száll, mint ellenséges vezérek találkoznak. Békét kötve, szerelmi kalandba bonyolódnak. Arcadia királya vadonban, rejtve nevelteti leányait. Musidoros azonban Dorus pásztornak öltözve, közelébe férkőzik Pamelának; Pyrokles pedig amazonruhában Philokleának. Ebből nagy bonyodalom támad, mert a király maga beleszeret a szemrevaló amazonba. A királynak a sógorasszonya azonban, aki a maga fiának szánta Philokleát, megszökteti a két leányt, amazonkísérőjükkel együtt. Itt végződik az első rész. A másodikban Musidoros elveszi Pamelát s hazaviszi Thessaliába. Pyrokles is bevallja csinyjét s feleségül kapja Philokleát.

Ezek a regények Athénben és Tempe-völgyében játszanak, embereik levegőben élnek, lábuk sem éri a göröngyöt. Éppen ilyen kecses és boldog nép a francia mintára ütött lovagregények többi hőse, a Ford *Parismusa* és Henry Robert *Pheanderje*. Elterjedtek a Gomberville hősi regénye *Polexandre*, és angol párja, *Parthenissa*, Roger Boyle regénye (1654) és a George Mackenzie *Aretinája*. De nemsokára támad olyan regény is, amely az életnek és az emberszívnek a tükre akar lenni. 1554-ben jelent meg Spanyolországban az első gézengúz-regény, *Lazarillo de Tormes élete*, Mendozától. Hőse egy szegény gyerek, akit egy vak koldus megvesz az anyjától vezetőnek; a kis

csirkefogó tömérdekét szenved és rengeteg csínyt követ el, de mi ránk csak az tartozik, hogy hamarosan odaát terem Angliában. 1586-ban már ismerik ott s 1599-ben már van eredeti angol kalandor-regény is: a Thomas NASH *Jack Wiltona*, egy apród története, aki végigkísérte Surrey grófot német-, francia- és olaszországi kalandjain. Semmi sem mutatja jobban az ilyen regények népszerűségét, mint hogy rövid időn másikkal ilyen regény is akad, *The english Rogue* (Az angol csavargó), szerzője Richard Heads. Különösen tetszenek az olyan elbeszélések, amelyek a tengeren túl is meghurcolják hőseiket, hajótörésbe sodorják, aztán valami puszta szigetre vetik, hol a megmenekültek patriarkális életmódot élnek, amint a biblia tanítja, mely még a puszta szigeten sem hagyja el őket. Ilyen regény az *Isle of Pines*, mely 1668-ban látott napvilágot. Lassanként aztán erkölcsi irányzat szivárog be ezekbe az elbeszélésekbe. APHRA BEN *Oronokoja*, melyet surinami tartózkodása emlékeiből írt, egy néger rabszolga történetével a rabszolgaság eltörlése mellett emel szót, mintha az író ezzel a munkájával ki akarná engesztelni az erkölcsöt, a mért vígjátékaiban oly kegyetlenül kigúnyolta és összetörte. Ezekből a kalandos regényekből fejlődik tovább az angol regény, erre a mintára ütnek első classikus alkotásai is: *Robinson* és *Gulliver*.

Nyomdák is vannak már — William Caxtoné az első — amelyek terjesztik a prózaműveket, kinyomatják a krónikákat. 1516-ban jelenik meg Robert Fabyan londoni takács angol történelme, mely VII. Henrik koráig halad. Hall Edvárd a rózsák harcát írja meg (IV. Henrik—VIII. Hen-

rik), könyve gyakran forgott Shakespeare kezén. Lord Berners a Froissart krónikáját fordítja le; Raleigh toweri fogsága alatt (1603—15) megírja a világ történetét a teremtéstől kezdve (*History of the World*). Hooker pompásan megírt nagy munkája mellett: *Laws of Ecclesiastical Polity*, keleti nyelvészettel foglalkozott; Thomas Starkey nemzetgazdasági, Elyot államtudományi értekezéseket ír. Legnagyobb hatással a próza fejlődésére Roger Ascham (megh. 1568) volt, *The Schole Master* c. neveléstudományi könyve révén.

Elég sokoldalú hát e kor tudományos irodalma; mélységét semmi sem mutatja jobban, mint hogy két neve — csak a nevek és nem a munkák — szinte olyan elterjedt és ismeretes, mint a Shakespeareé, ez a kettő: Thomas MORE (Morus, 1480—1535) és FRANCIS BACON (1561—1626). Mind a kettő lordkancellár volt. Moret lefejezték, mert mint buzgó katolikus, ellene szólt a király elválásának Arragóniai Katalintól; Bacon elvesztette méltóságát, mert többször szégyenletesen megvesztegetettette magát s egész jelleme alacsony volt. More az első angol történetíró, aki személyre vette a tények indokait s a kor viszonyainak és a vezéregyéniségek jellemének befolyását a korszak alakulására V. Edvárd és III. Richárdról szóló művében. Nevét azonban államberendezési nagy ábrándja, az *Utópia*, tette öröklővé (1516-ban jelent meg). A testi-lelki boldogság élvezése egyetlen céljuk a sziget boldog lakóinak. Plato eszményi Atlantisza ez. Vallás- és jogegyenlőség társadalmuk alapja, munka- és vagyonszerepelvéllyel együtt. «Ha a fennálló államokat nézem, Isten úgy segéljen, nem látok egyebet, mint

a tehetősek összeesküvését, hogy az állam cégére alatt tulajdon hasznukat lessék». Egyformák a lakások, közösek a lakomák; pénz nem forog; mindenki tartozik a földet művelni, naponként hat óra hosszát. Mindenki dolgozik, a nők is; csak a lealázó, piszkos munkát végzik «rabszolgák», a bűnösök, büntetésből. A gonosztevők bilincse aranyból van, hogy az ékszer utálatossá váljék. Ideális minta-állam az övé, nyomor, henyélés és irigység nélkül való társadalom. Kár, hogy a boldog sziget nem akadt útjába Amerigo Vespuccinak.

Még nagyobb a Verulami Baco érdeme, mert ő éppen egy utat fedezett föl. Philosophiájának tulajképpen nincs is tartalma, módszere a fő. «A tan, melyet ő tanított, a tanok felfedezésének tana volt.» Azt hirdette, hogy az értelmet és érzékeket meg kell tisztítani a balítéletektől s a tapasztalás útján férkőzni közelébe a természetnek. Csak a tapasztalás a tudás egyedüli forrása. Az inductiv-módszert nem ő fedezte fel, de új irányt jelölt ki annak. Az embert állította a gondolkozás központjába s javát keresni volt szerinte a gondolkozás tárgya. A régi philosophia is kutatta a természet törvényeit, de gyakorlati felhasználásukat lealázónak tartotta a tudományra nézve s csak az ember értelmi és erkölcsi tökéletesítésével gondolt. Bacon haszna szerint becsülte a tudományt s arra keresett módot, hogy a tökéletlen ember jól érezze magát a világon. Ez a cél nem olyan magas, mint a Platóé vagy sok philosophusé, akik az embert tökéletessé akarnák tenni, de elérhetőbb azokénál. S «egy hold föld Midlessexben többet ér, mint egy hercegség Utópiában» — mondja Macaulay

Baconról írt kitűnő essayjében. Latin nyelven írta nagy munkáit: *De dignitate et augmentis scientiarum* (1605, 1623) és *Novum Organum scientiarum* (1620), csak essayit írta angolul, de minden munkája legszebb lapjaihoz tartozik az angol gondolkodás történetének. Negyedfél század váltotta be eddig végrendeletének óhajtását: «Nevemet s emlékemet az emberek könyörületességére s idegen nemzetekre és jövődő századokra bízom».

Bacon dolgozószobájából kétfelé nyílik előtűnk nagy kilátás. Egyik oldalt a dús természetbe látunk, melynek gazdag életében új meg új igazságok lesznek nyilvánvalókká s a lombok között egy csarnokon akad meg szemünk: az 1662-ben alapított Royal Society ez. Ebben fogja kihirdetni nagy fölfedezését NEWTON (1642—1727). Másik oldalon a sziklák között utat vág egy kis csapat a szabad gondolkodás ormai felé. Ezen az úton találkozunk majd Lockeal.

Az emberi szellem megújhodása a renaissance idején Itáliában a hagyományokból sarjadt ki, új művészetet és tudományt teremtvé; Németországban az erkölcs forradalma a reformációt hozta létre. Anglia partjaihoz elverődött mind a két áramlat s mind a kettő gyakorlativá vált. A renaissance itt a jólétben leli támaszát s egy költőt terem, aki az emberi természet ismeretében a legnagyobb, tárgyait nagyobbbrészt a nemzeti mondákból és történelemből meríti, s egy gondolkodót, aki a természet megismerését veszi tárggyul, céljául az ember jólétét. A reformáció pedig megtisztítja az erkölcsöket, újjá formálja a társadalmat s önálló nemzeti államvallássá alakul.

II. A VALLÁSOS VISSZAHATÁS. A PURITÁNOK.

1. Bunyan és a költők.

Erzsébet kicsapongó udvara már a királynő életében elkeseredést keltett országszerte. A polgárság nem érte be az államivá tett anglikán egyház újításaival, mely megoltalmazta a régi hierarchiát és erkölcsöket, mindössze a legfőbb hatalmat ruházta át a pápáról a királyra. Tyndal új bibliafordítása (1547), melyet az eredetiből fordított s Rotterdami Erasmus latin és Luther német fordításának glossáival magyarázott, szét-hordta a német reformáció érzéseit és eszméit Angliaszerte. Az új hit vértanúi a máglyáról is azt a boldogságot hirdették, melyet a benső élet tisztasága (puritas) ad. Híveik egészen közelébe áhítoztak az ó-testamentomnak: a Sabbathot ülték, bibliai neveket viseltek. 1633-ban még megbüntetetik William Prynnet, aki egy pár vendégszerető francia színésznő erkölcstelensége miatt *Histriomastix*ában minden drámát és színpadot gyaláz; 1642-ben azonban a parlament I. Jakab háromszori közbelépése ellenére bezáratja az összes színházakat s megkorbácsolják és becstele- neknek nyilvánítják a színészeket. Összetörik a templomok ékességeit és kivágják a május-fákat az egész országban; s ez nem metaphora. Cromwell köztársasága és protectorátusa (1649—1660) idején levetik a csipkegallért és színes ruhát; feketében járnak, rövidre nyíratják hajukat és fahangon beszélnek. Mindenkit megszáll az isten-félelem. Bacon is írt imádságokat; Cromwell jós-

latokat szokott keresni a Szentírásban s hallucinációk gyötörték, valahányszor feszületet látott. A közkatonák rendszeren zsoltárokat énekeltek az őrzáraton. Hiába vannak az államegyháznak olyan kiváló emberei, mint Laud, olyan szónokai, mint Jeremy Taylor (1613—1667), aki akkora úr a képzeletnek és a kifejezésnek minden gazdagságán, mint kevés költő; hiába olyan érzelmes és elegáns írói, mint Thomas Fuller (1604—1665): e korszak legolvasottabb könyve a fanatikus John Bunyan *Zarándok útja*. A bibliát, Shakespearet és Robinsont leszámítva, nincs ennél népszerűbb könyv Angliában.

BUNYAN (1628—88) szegény üstföldöző volt, mint az apja. Indulatos és káromkodó volt gyermekkorában, de egy pár csodálatos eset vallássossá tette. Egyszer egy vipera az ujjához kapott, de nem harapta meg. Katona-korában őrszemnek rendelték ki, egy barátja a helyére kéredzkedett s alig állt oda, megölte egy golyó. Ezekhez hasonló esetek rajongóvá tették. Látomásai voltak s ha multjára gondolt, testében érezte az ördög karmait. Húsz éves korában elvett egy szegény leányt, akinek egész vagyona egy pár vallásos könyvből állott. Ezeket olvasta éjjelenként a férje s mikor erősnek érezte hitét, prédikálni kezdett. Ezért tizenkét esztendőre börtönbe zárták, hol vas madárfogókat iszkábált s a bibliát és a vértanúk könyvét olvasta. Maga is írt: *Elmélkedések a börtönben, A szent város vagy az új Jeruzsálem és Az én hitvallásom a tömlöcben keletkeztek*. Legelterjedtebb munkája *A zarándok útja ebből a világból a másikba* (*The Pilgrim's Progress from this World to that Which is to come*). Ez a

könyv tíz esztendő alatt (megj. 1679) tízezer példányban kelt el.

Az egész egy álom leírása: keresztény allegoria, melyben az erények és bűnök szerepelnek emberi formában. A jó Keresztényt kísérjük végig földi vándorlásain. Elindulva a romlás városából, egyik allegóriát a másik után éri útjában. Evangelista igazítja a jó útra; társa, Alkalmazkodás, a Csüggedés mocsarába fullad. Útközben megismerkedik Együgyűséggel, Restséggel és Elbizakodottsággal meg Betűragóval és Hízolgóval, mire egy nagy kastélyba ér, hol Éber, az ör, leányaira, Jámberságra és Okosságra, bízza. Útját folytatván, egy ördögre, Apollionra bukkan, akit legyőz. Keskeny úton, lángok között, a Halál árnyékának völgyébe jut. Itt egy barlangban két óriás lakik: Pogány és Pápa. Mindezek után a Hiúság városába érkezik, azután a Kétségeesés hatalmába kerül, aki tört és kötelet ad neki, hogy szabadítsa meg magát bajaitól. Végre mégis fölért a Boldogság hegyére, honnan már látszik a mennyei Jeruzsálem, csak még egy mély vizen kell átúszni kapujához; ez a Halál folyója, melyből a lelkek halandó ruháik nélkül lépnek partra. Mikor Keresztény bement a kapun, a város úgy ragyogott, mint a nap délben, az utcák merő aranyból voltak s azokon sokan járkáltak, fejükön koszorúk, kezükben zsoltárok és arany hárfák, hogy dicsőeneket énekeljenek. — A künnrekedt allegóriák azonban túléltek Keresztényt s életök, sorsuk és haláluk felől olvashatni a könyv második részében.

Bizonyos értelemben egy protestáns vallásos eposz ez, prózai *Divina Commedia*-féle, mely meghordozza a hívőket a borzalom és kétség útján, az erények és bűnök közt, a mennyei Jeruzsálemig, vagy Dante nyelvén: míglen ki nem érünk a csillagokhoz.

Előre láthatjuk, hogy ez az áhítat és komorság megöli a költészetet. Egyetlen egy szerencsés ember akadt mindössze, akiben nem tettek kárt a színházak bezárása és a párttusák: John Denham (1615—68). Olyan szerencsés volt, hogy

még 1641-ben előadták egy tragédiáját (*The Sophy*), amely ismeretessé tette nevét s később (1643) meleg hangulatképet festett a *Coopers-Hill*ről, ahonnan elnézi a Themzét, az óceán legkedvesebb gyermekét, amint anyja ölébe siet. A politika és vallásos elmélkedés meg-megzavarja szemlélődését, de az egésznek hangulata egységes és üde marad, noha — Milton *Allegro* és *Penferoso*jával együtt — ez az első hangulatfestő költemény, amely műfaj Angliában később olyan divatos és népszerű lett. Egyetlen költője korának, aki ezt a nevet valamennyire megérdemli. Körülte, utána csupa sivárság. A versköltészetet előbb a színház nyomta el, azután, még inkább, a puritánizmus komorsága. Shakespeare korában még bőven hajtott a szonett, Thomas Lodge, William Drummond, Drayton gyűjteményeinek bőven volt olvasójuk is, de az igazi költészet égi harmata csak kevesen csillogott e szóvirágok közül. A költészet legtöbbjükénél pusztá rím-esztergályozás, mellyel Samuel Daniel a Yorkok és Lancasterek küzdelmét cifrázza ki, Warner Anglia történetét, Drayton (1563—1631) pedig a *Polyolbion* harminc énekében hazája egyes grófságainak leírását. Még élnek a Spenser hagyományai; George Wither (1588—1667) és William Browne (1590—1645) pásztorregényeket és eclogákat írnak, Fletcher Phineas áthozza Itáliából a halászverseket. De a nagyobb tért itt is ó-testamentomi alakok népesítik be. Francis Quarles (1592—1644) egy pár pásztorvers mellett Jónás, Eszter, Jób történetét foglalja versebe.

Alig van, még az udvari pártiak közt is, aki

szerelmi verseket írta. Robert Herrick (1611—1674) kedves, anakreoni könnyedségű verseit, William Habington, Richard Lovelace (1614—58) szerelmes sóhajait, John Suckling népies kísérleteit beissza a vallásos és tudákos versek sivataga. A kor asszúsága és fanyar életközönye kiapasztja a költői képzelődés friss patakját. Meggyőződés és szív nélkül verselnek. John Donne (1573—1631) katolikus korában Mária-énekeket és legendákat ír, kitérése után keserű szatirákat. Edmund Waller (1605—87) előbb Cromwellt magasztalja s halálát könnyárral siratja el; azután II. Károly és II. Jakab udvarába szegődik. E rímkovácsok közt még Cowley Ábrahámnak (1618—67) volt valamelyes tekintélye, de ma már őt is végkép elfeledték, ámbár sokfelől megostromolta a hírt és halhatatlanságot. Két színdarabját, a *The Guardiant* és a *Naufragium Jocularit* előadták a cambridgei egyetemen, az elsőt Károly (II.) királyfi előtt. Írt ódákat Pindaros és Horatius modorában, többek közt Jézsaiaéről és az egyiptomi csapásokról; eposzba fogott Dávid királyról s hat énekes tankölteményben vette sorra a növényeket. A benső forrongás, a korszak lelke nincs meg ezekben az írókban, azt mások fejezték ki; vallásos rajongását és hívő buzgalmát Bunyan, érzelmeit és eszméit pedig Milton, akinek életében benne van a puritánizmusnak egész története is.

2. John Milton (1608—1674).

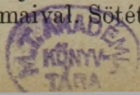
Ő a legigazibb puritán; egész munkásságát, fiatal éveinek költői kedvét, mely korai termékenységében finom és komoly hajtásokat nevelt:

egy hymnust Krisztusra s két hangulatfestő költeményt a lélek vidámságáról és komolyságáról (*Il Allegro* és *Il Penseroso*), ennek az erkölcsi irányzatnak szentelte; férfikorának, munkaerejének legjobb éveit is, sőt szemevilágát és vagyonát minden tanultságával együtt. A politikai és vallásszabadság első szószólóinak egyike. Szabadságot kíván a családban is, hogy az össze nem illő házasfelek — ő hozzá sem volt való első felesége — elválhassanak. Nem hiába volt író maga is: nincs hatalmasabb munkája az *Areopagiticá*-nál (1644), mely a legtüzesebb védirat a sajtószabadság mellett. «Majdnem annyi egy könyvet meggyilkolni, mint egy embert. Aki embert öl, értelmes lényt öl meg, isten képe mását; de aki megsemmisít egy jó könyvet, magát az értelmet gyilkolja meg». Olyan világos és erőteljes ez a könyv, hogy mikor, egy század multán, a franciáknál Mirabeau vívja e harcokat, nem tud jobb fegyvert képzelni magának, mint ha lefordítja ezt a munkát.

Elgondolhatjuk, mit fog írni a szabadságnak ez a rajongója, mikor a király megöletése után az államtanács, mint külügyi latin titkárjára, ő rá bízza, hogy magyarázza meg Európának a királygyilkosság szükséges voltát. *A királyság és a hivatalok állása* (1649) csakugyan a népfelség bibliája. Kegyetlen élvezettel szedi szét porcikáira a Gauden püspök királyvédő röpiratát, az *Eikon basilikét* (Királykép), a maga *Eikonoklastésában* (Képromboló, 1649), mely — abban az időben! — hamarosan 47 kiadást ért. S mikor a holt Károly fia valami Saumaiseból Salmasiussá tudákosodott francia bérenc íróval megkísérli megvédelmezni a

királyt a *Regia defensioban* (Királyvédelem), Milton — hogy egész Európa megérthesse — két latin röpirattal kél védelmére az angol népnek (*Defensio pro populo Anglicano*). — Akárcsak ostorral vágná vérig a királypártiakat, olyan sujtón és kegyetlenül hirdeti, hogy a nemzet méltán lökött félre útjából egy esküszegő és hazááruló királyt. Mintha Rousseaut olvasnók, száz esztendővel Rousseau előtt, olyan meggyőződéssel látjuk könyvében megírva, hogy a hatalom nem istentől való, hanem a nép bízva az uralkodóra és hivatalnokaira a közjó érdekében. E hatalmas szónoklat érdemét csak egy csökkenti: hogy a *Regia defensio*, amelyet összetör, hitvány és aljas munka volt. Mégis olyan tűzzel kelt ki ellene s akkora megerőltetéssel dolgozott második *Defensioján* (1652) is, hogy végkép elvesztette amúgy is meggyöngült szemevilágát. De azért tovább dolgozik és izgat; a restauráció küszöbén s könyvet ír a könnyű és kész módról, hogyan lehet szabad köztársaságot alapítani.

Cromvell kidőlte után a régi királyi ház mégis visszatért s vele a régi szolgaság (1660). A puritánokat üldözték; Cromwell holttestét a sírjából vonszolták ki, hogy a bitóra akasszák. Milton vakon és hallgatva tengődött. Vagyonának nagy részét elvesztette, háza leégett a londoni nagy tűzben, kis földbirtokát elkobozták. Második felesége, akit egész lelkéből szeretett, meghalt; a harmadikat elkeserítette a nyomorúság; leányai rendre eladogatták könyveit a «rongyszedőknek». Csak egy világ volt nyitva előtte: a képzeleté. De *Comus*ának bájos és vidám jelenetei elrajzoltak az ifjúság álmaival. Sötét és néma lett a ren-

geteg, melyben reszkető árnyék fenyegette az eltévedt hajadon lépteit, amint bátyjait kereste, míg a lombok közt Circe fiának, a repkénykoszorús Comusnak harsány dorbézolása harsozott; eltűntek a szerelmes istenek és a földi szűzeket megvédelmező najádok; kialudt a fény és árny játéka a bokrokon. A játszi mythológia azóta lehiggadt komor puritán theológiává; ő, aki szonettjeinek is komoly tárgyakat keresett s azokban Cromwellt és Shakespearet magasztalta, a vallásüldözést kárhoztatta és vakságán panaszkodott, most a legnagyobb tárgyhoz fordult: az örök jó és rossz harcához, az ember bűnbeeséséhez. A mennyei seregek és a pokol fajzatának harcát, a classikus eposzok két ellenség közt végigzúgó hősi, valósággal homéri harcait nézzük végig az *Elveszett Paradicsom* (1667, magyarul Jánosi Gusztávtól) vergiliusi tizenkét énekében; ezek teszik mozgalmassá az ő poklát és mennyországát, mozgalmasabbá a Dante szemlélődő ég- és pokol-járásánál. A Danteé egy apokaliptikus mennyország, hol a lelkek csillagok gyanánt lebegnek, hol visiók seregelenek s a titokzatos rózsa nyílik; ennél a vak embernél azonban a képzelet abban találta gyönyörűségét, hogy a földi világhoz hasonlónak, olyan reálissá és mozgalmassá tegye az eget, olyan elevenekké, testiekké az ég és pokol lakóit, aminők a földi emberek. Az ő mennyországa mintaképe egy jól berendezett földi államnak; van ott dicsének és vezényszó, fényesre csiszolt fegyver és társzekér. Az ÚR abszolút uralkodó s abszolút monarchiájának égi seregei ugyanazt a keserves komédiát játsszák végig ágyúzással és előnyomulásokkal,

amelyet idelent halálíg megúntak a Cromwell legényei. Csak egy másik és nagyobb föld az, tele fáradsággal, bizonytalansággal, előrelátó szónoklatokkal (II. 95—138) és tervekkel. A sátán és népe érdekesebb és szenvedélyesebb. Pokluk szabad köztársaság; talán ezért sikerült a rajza jobban Miltonnak. A két hatalom versengése közt állnak az első emberek. Épp olyan kifogástalan szónokok, mint a menny kormányzója s már is feltalálták az államrendet és philosophiát csak úgy, mint a vendégbarátságot.

Igaza van Tainenek — aki különben félreérti Milont — ez az Ádám csakugyan Oxfordon át került a Paradicsomba. Bizonyos, hogy vannak szükséges anachronismusok; ha nem volnának, Ádám egy szót sem szólhatna vagy legalább nem volna érdemes meghallgatni makogását, de az is biztos, hogy költő sohasem élt többet e szabadsággal, mint Milton itt.

Elvesztett Paradicsoma nem az a könyv, melyet nem kellene elolvasni mindenkinek: azért fölösleges elmondani tartalmát. Ez úgy sem adhatna fogalmat érdeméről, anélkül a mély vallásos érzés nélkül, mely minden sorából kisugárzik. Ez a tárgy — megmondta Goethe — nem költői; nem is annyira vallásos eposz, mint inkább költői theodicea az egész, egy különszakadt, kisebb érdemű befejező résszel, a *Visszanyert Paradicsom*-mal, melyben a Megváltó legyőzi a Sátán kísértéseit s példát ad a rossz leküzdésére. Az első rész azonban a nyomorúságnak a földön való megöröködésével végződik s egy érzékeny és mélységes léleknek fájdalomkiáltása. Hogy Milton talán a maga puritán köztársaságát siratja az elvesztett

Édenben, hogy nyelvének felséges orgonabúgásában egy szegényes irodalmi kor tökéletes művészi emlékhöz jutott, az az angolok dolga; de az a fájdalomszó ma is elhat mindönk lelkébe, az egész világon; s írójának alakja be van vésve minden nemzetnek a lelkébe. Nagyobbrészt a költő egyénisége teszi vonzóvá könyvét, nem a könyv kelt érdeket írója iránt. Az eposzhoz szükséges nagy formáló erő hiányát eltakarják a lyrai szépségek s a sok gyönyörű tájfestés, mindent pótol a költő impozáns egyénisége, magát a hatvankét éves embertől nem telő tüzet és szenvedélyt is.

Egyénisége sok helyütt áttetszik epikai nagy művén. (III. ének.) Ilyen vonatkozások mélyítik el tragédiájának, *Samson Agonistes*nek tartalmát és hatását. Ezt a restauráció idején írta. Ő a vak Sámson, aki túrni kénytelen a dorbézoló filiszteusok csúfondároskodásait, míg rájuk nem zuhan a tető. De ezt, a Stuartok elűzését, Milton nem érte meg. Elkecserevedve és szegényen halt meg, ahogy' utolsó éveit élte. Úgy, amint Munkácsy képe lelkünkbe véste alakját: a puritánok egyszerű fekete ruhájában, mellére csüggesztve fejét, mert szeme elé úgy sem rajzol képeket a napfény; leánya, Deborah, írja a halhatatlan verseket. Az egész Milton benne van ebben a képben: a gondolatok forrongása hatalmas homlokán, feje tartásában elmerültsége a maga komoly világába, az egyszerű szobában és ruhákon egy olyan hazafinak a szegénysége, akinek vagyonát elkobozták elveiért s egy olyan költőé, aki egy halhatatlan művel életében mindössze tíz fontot szerzett.

II. KÖNYV. CLASSICUS KOR.

I. A RESTAURÁCIÓ.

1. Erkölce és költői.

Mialatt a kor legnagyobb költője csöndben és homályban dolgozik nagy művén, vidám és zajos élet tobzódik körülötte. II. Károly, the merry Monarche, magával hozta Franciaországból az ottani erkölcsöket és szokásokat. A király évdíjat, példát és szeretőket kap XIV. Lajostól, akik együtt kocsikáznak a királynéval. Megvan a lever és coucher, akár csak Franciaországban; a király bálvány, az állam maga. Volt nevelője, Hobbes (1588—1679), dolgozza ki a királyi hatalom korlátatlanságának elméletét a *Leviathanban* (1651). E tan szerint a nép a királyért van, ez csak a királyok királyának tartozik számadással. Hobbes még így is elvesztette II. Károly kegyét, mert nem hirdette az Isten kegyelméből való királyságot; pedig máskülönben mi a különbség Cromwell és Károly uralkodása közt? Ennek a hatalomnak természetes kifejlődését aztán Robert Filmer rajzolta meg *Patriarcha or the natural power of kings* c. munkájában (1680), melyben Ádámot tartja az első uralkodónak. A királyi hatalmon most nem vett erőt semmi. A puritánizmusnak együtt bukott meg hatalma és erkölce. Úgy járt, mint előtte az anglikán egyház: a válást oly szorosan összekapcsolta az állammal,

hogy dőlteben az egyik magával rántotta a másikat. Szigorúsága, mely az áhítatot testi megcsönkítés, fogság és pénzbüntetés terhe alatt rőtta az emberekre, gyűlöletessé, számtalan szektája s a buzgóság jutalmazása révén elterjedt képmutató pedig nevetségessé tette.

Az *Elvesztett Paradicsommal* körülbelül egy időben jelent meg egy humoros költői elbeszélés, *Hudibras*, mely csúffá tette a puritánokat (három részben 1663, 1664, 1678). Írója, Samuel BUTLER (1612—80), éveken át titkára volt Cromwell egyik hadvezérének, Sir Samuel Lukenek; innen ismerte a puritánokat s róla mintázta Hudibrását, a kóbor lovagot, aki szolgájával útnak indul, kiirtani a puritánizmus minden ellenségét. Az ütött-kopott kalandkereső azonban minduntalan pórul jár.

Alig indul el, már elveri egy medvehajszára készülő csapat, akiknek az állatkinzás ellen akar prédikálni. Mikor elszélednek, a vitéz foglyul ejt egy féllábú csavargót s a városba viszi és kalodába zárja. Az iménti csőcselék azonban kimentí az áldozatot s magát a lovagot ülteti helyébe. Kushadtából egy asszony szabadítja meg, akit aztán el akar venni, de mikor az asszonyság cselédei ördögöknek és boszorkányoknak öltözve éjszaka rajta ütnek, egy-kettőre kivallja, hogy csak a pénzeért venné el, mire az asszony kiveri házából s a jámbor puritán hiába igyekszik azután kiengesztelni.

A lelemény nem új; az elszánt presbyterián lovag a Don Quijote útján indul el, együgyű, independens szolgájával. Az angolok nagyon rossz szolgálatot tesznek Butlernek, mikor a két munkát összemérik. Híre sincs itt annak a rokon-szenves mosolynak, mellyel Cervantes nézi a maga ábrándozóját; Butler utálja és kineveti az

otromba puritánt, ezt a hogarthi alakot, aki csizmájáról a sarat kardjával kaparja le, azután meg hagymát ültet vele. Nem is kedvessége vagy írói értéke tette a könyvet népszerűvé, hanem irányzata; bele van abba szőve a forradalom egész története s ki van benne csúfolva minden puritán, az egy Milont kivéve, és pedig olyan alaposan, hogy Voltaire is hathatós eszköznek találta az álszenteskedés és kegyesség kiirtására s Butlernek 1720-ban állított sírkövére is azt vésték rá: *qui simulatæ religionis larvam detraxit.*

Ámbár a királpárt dicséretére sem volt szava, a könyv mégis nagy szolgálatot tett az udvarnak; nem hiába tudta Károly az egészet könyv nélkül s szokta egy-egy példányát ajándékba adni. Durvaságain és befejezetlenségén nem akadt fenn senki. A párosával összerímelt négyes jambusok, ezek a torlódásig szapora rímek könnyen megragadtak az emlékezetben s a költeményt ismertté és népszerűvé tették, ismertebbé és népszerűbbé Miltonénál. S ha Miltonnal kiállta a versenyt, mástól nem kellett tartani. A Boileau tanácsai és mintái szerint készült tanköltemények, a Roscommoné a jó fordítás módjairól, Buckingham hercege a szatiráról, Rochesteré az emberről, üres stilgyakorlatok voltak, melyekben a francia classicismus finom formáin minduntalan púpot dudorított az angol nehézkesség. A könnyebb verselők pedig úgy hadonáztak az elmés frivolság szúrós-virágos galyával, hogy a virágok egy szálíg lehulltak s a tüskék vért serkesztettek. Nem is lehetett máskép; a költészet az udvar bérence volt s a kegyenc olyan lesz, amilyen a pártfogó.

2. A színház.

A legtöbb író a színház vonta magához. I. Károly kedvét találta a színjátékokban, politikából is azon volt, hogy a népnek visszaadja régi mulatságát (1663), melytől a puritán köztársaság megfosztotta.

Az új színpadot gyertyafény világította meg, mozgó díszletek ékesítették, gépei voltak s nagyobb érdekesség kedvéért nők léptek fel a női szerepekben. Így szórakoztatón lehetett előadni olyan látványos zenés darabokat, amelyet egy párat a színháztilalom alatt is eljátszatott William DAVENANT (1606—68), I. Károly udvari költője és játékrendezője s amilyen volt az ő *The Siege of Rhodusa* is, az első darab, melyet a tilalom vége felé (1656) elő mertek adni.

Az új színpad nem a nagy angol drámaírók tartománya. Egy tanulságos memoire-író nyíltan bevallja, hogy középszerű darabnak találja *Othellot* s unalmasnak a *Szent Iván-éji álmot*. S ha Dryden úgy emlékezik is meg Shakespeareről és kortársairól, mint «özönvíz előtti óriásokról», nem habozik *A vihart* meg *Troilus és Kressidát* üres szószátyársággá felpuffasztani, amilyené válik a kezén Milton *Elvesztett Paradicsoma* is, amelyet *Az ártatlanság állapota és a bűnbeesés* címen viszen színpadra.

A zabolátlan hősök helyén erényes lovagok sétálgatnak itt most, rímbe csengő tirádákat szavalva, zenekiséret mellett. Gazdag cselekmény és természetes fejlődés helyett választékos párbeszéddek és elegancia után áhitoznak az írók. Dave-

nant, Howard és Stapleton darabjaiban ezek a tulajdonságok lesznek a hősi színjátékok (heroic play) áhított érdemei. Az aranykorát élő francia classicismus a minta; Boileaut tanulják, Corneillet fordítják és lopják Molièret.

John DRYDEN (1631—1700) az új drámának a vezéralakja. Ő állapítja meg annak elméletét, egyes darabjainak előszavaiban s két nagyobb tanulmányban (*Essay on dramatic poesy*, 1667; *Essay upon heroic plays*, 1670). Arany középutat keres a divatos francia és a régi angol dráma közt. Szabadulni szeretne a hármasszövegtől s a sivár és fárasztó bonyodalomtól; sokallja a kicirkalmazott nagy orációkat; viszont a régi angol drámában zavarónak érzi a több cselekményből egybefont mesét, a szüntelen helyváltozást, a gyakori gyilkosságot, mit a francia író a színpad mögé rejt. Magasztalja Shakespeare csodálatos természetességét a jellemalkotásban, de úgy érzi, hogy a tragédia méltósága nem teljes a rímes beszéd nélkül. Darabjai ez elméletnek megfelelőek. A lovagi szerelem és hősiség dicséretétől duzzadnak e tragédiák versei, a párjával összerímelő, kifogástalan ötös jambusok, amelyek összezsugorítását nem élheti túl a gondolat; a harmadik sor küszöbét a világért sem lépheti át. Kifogástalan hősök jönnek-mennek a színpadon, elpanaszolják boldogtalan szerelmüket, sorsuk csapásait, amelyekbe végül bele halnak.

Elég egy pár címet megemlíteni: a *Zsarnoki szerelem* vagy a *királyi vértanú* Szent Katalin történetét dramatizálja, a középkornak ezt a szűzi szép legendáját, *Almanzor és Almahida* vagy *Granada elfoglalása* a Boabdil történetét és a

mórok elűzését, az *Indiai császárnak* Cortez hódítása a tárgya. Mindez csupa szerelem és szörnyűség.

Ha bizonyság kell, ime az *Indiai császárnő* meséje, melyet Dryden sógorával, Robert Howarddal együtt írt. Montezuma, a hős hadvezér, nem nyerheti el Horácia királyleány kezét, mert ő nem királyi vér. Erre az ellenséghez szegődik; egy csatában elfogja a királyleányt apjával együtt. Az ellenséges királynő meg akarja öletni a leányt, mert félti tőle Montezumát, akibe beleszeretett. A gyilkos terv hallatára a királynő fia megöli magát, mert ő is szerelmes Horáciába. Közben lázadás tör ki s Montezumát királlyá teszik. Ráadásul az is kitudódik, hogy királyi sarj. Erre elveszi Horáciát.

A színházat és a hallgatók idegét temérdek trombitaszó rázza meg; ebben keresi Dryden a hősiek hatást, mint' ahogy a fenségest meg a lélekjárásokban. Ha itt áll meg Dryden, nevéhez százados hatás helyett annak az emléke fűződik, hogy nevetségessé tette a tragédiát a Shakespeare halálának századában. Egy görcsös-fütykös szatira azonban más útra térítette. Georg VILLIERS írta ezt, *Buckingham hercege*, Butler és mások segítségével, Davenant és Howard ellen, de utóbb Drydenra fordította s Lacy, a pompás komikus, Dryden maszkjában játszotta el a főszerepet. *The Rehearsal* volt a címe, *Színházi próba*, amelyben egész sereg jelenetet játszanak el, burleszk módra, Dryden szomorú és vígjátékaiból. A darab olyan hatásos, hogy még 1819-ben is adták, a maga korában pedig újjáformálta a színművet.

De ezt az újjáformálást megint Dryden végezte. A színházból élt, évenként három darabra volt kötelezve az udvari színpad számára; — hát kénytelen volt szerencsét próbálni valami újjal.

Nem rémítgette többé a közönséget kísértetekkel, be hagyta rozsdásodni a trombitákat; a hatást bensőbb eszközöktől várja: összeköti a jellemeket és a cselekményt s mindegyiket indokolja s a természetesség kedvéért még a versekről is lemond — igaz, hogy ezt a verses *Troilus és Kressida* előszavában hirdeti ki, de később csakugyan szó is közbe prózában írt részleteket. Jóformán ennyi volt az, amit újabb elméletéből meg bírt valósítani. Amit ezután írt: Shakespeare *Antonius és Kleopátrájának* esetlen átdolgozása, a Leével együtt írt *Oedipus* s legjobb darabja, a vérfertőző *Dona Sebastian* — mind tisztára a francia mintaképek utánzatai. Élete azt a sajátságos ellentétet mutatja, hogy mikor elméletben feladta a franciáskodást, darabjaival akkor erősítette meg az angol tragédiában hosszú időre a francia classicismus stílusának uralmát.

Nemcsak darabjaival, hanem költeményeivel is. Termékeny író volt; tizenöt tragédiát, nyolc vígjátékot, három tragikomédiát és két operát írt s amellettszámtalan ódát, hymnust és szatirát. A kornak minden eseménye, minden hangulata megvan munkáiban, nem mintha kora hangulatát akarta volna megörökíteni, hanem mert köpönyegforgató volt, mint akkorában mindenki. Előbb Cromwellt magasztalta, aztán dics hymnussal fogadta Károlyt (*Astraea redux* = az igazság visszatérte); mikor Monmouth herceg, II. Károly törvénytelen fia, el akarta ütni a király öccsét, Jakabot, a tróntól, *Absolon és Achitophel* történetét újítja fel; aztán a katolikus Jakab alatt a király vallására tér s új egyházát hosszadalmas allegorikus költeményben védelmezi, mely-

ben az egyházat jelentő sértetlen fehér szarvas-
 ehen a vallás dogmáit fejtegeti üldözőjének, a
 opárducnak (*The Hind and the Panther*); végül
 még diadalénekekkel köszönti III. Vilmost is.
 Mindezen verseinek a nyelvén megérzik a francia
 pompa-keresés. Szatirája, *Mac Flecnœ*, egyenes
 utánzata a Boileau *Lutrin*jének, mint ahogy
 Meséinek nagy része Boccaccióból és Chaucerből
 van átdolgozva.

Nem élt meg egyetlen nagy írói sikert sem,
 de — ami ennél több — hatása volt. Udvari
 történetíró és költő lett, de ennél többre vette
 azt, hogy vagy száz író utánozta modorát, akik
 Boileaujuknak tartották. Nagy tisztességszámba
 ment, ha valaki eljárhatott asztalához, a Will-
 kávéházba, hol kényelmes karosszék várta délutá-
 nonként, nyáron az ablaknál, télen a kályha mel-
 lett. Itt szokott ítélni és tanácsokat osztogatni.

Utódai közül csak kettő tehetség. Nathanael
 LEE (1657—92) az egyik, aki az örültek házába
 került s részegességébe halt bele. Egy pár munká-
 jában segítőtársa volt Drydennek. Ideges képzele-
 tét csupa véres témák vonzották, Nero, Sopho-
 nisbe, Mithridates, Borgia Cézár; Nagy Sándor
 haláláról írta a maga korában leghíresebb darab-
 ját. Szerelmes volt a rímbe s mikor a rímes
 tragédia már divatját multa is, ő még lépten-
 nyomon rímeket csempészett a szabad jambu-
 sokba. Thomas OTWAY (1651—85) kisebb tehet-
 ség, de két darabja a mult századig tartotta
 magát a színpadon: *Az árva leány* (*The orphan*)
 és a *Megszabadított Velence* (*Venise preserved*).

Véres tragédiák ezek. Az árvát két testvér szereti. Az
 egyik titkon meg is esküszik vele s megegyeznek, hogy a

leány éjjel bebocsátja sötét szobájába, de egy hang nélkül, nehogy valaki neszét vegye titkuknak. A másik testvér kihallgatja ezt és semmit sem sejtve a házasságról, ő lopózik a leányhoz. Másnap minden kiviláglik. A leány megmérgezi magát, az ura megöli testvérét és önnön magát.

Gyors a cselekvény, tragikus az összeütközés, a jellemekből folyik a kifejlés; de éppen a világos alaprajz, gyors lepergés és óvatos előkészítés az, amiben szemlátomást ráismerni a francia mintákra, melyek uralmát az udvar ízlése és Dryden munkássága sokkal inkább megszilárdították, hogysen egyhamar felszabadulhatott volna alóla az angol dráma.

Az új vígjáték nem üt el annyira a régiektől; a régi is eléggé szabadszájú volt, prózai nyelve is érintetlenül maradt, csakhogy a csiklandós vígjáték-thémák nyersségét most sértőbbé teszi az apróra kiszámított hatásvadászat s a jobb tárgyra méltó írói ügyesség. Az alacsony szenvedélyek pórere vetkőzve hancúroznak a színpadon. A házasságtörés ezekben a darabokban állandó mulatsága a férfiaknak s rendes szórakozásuk a nőknek. Az erény nevetséges itt, a jóság csak ravasz képmutatás lehet. Az író a nőszereplők szájába adja a legeggyértelműbb sikamlósságokat s teljes a siker, ha hozzá az író maga is nő, mint Aphra Ben (1640—89), a kém és örömeány, vagy Susanna Centlivre (1678—1722).

Legmesszebb William WICHERLEY (1640—1715) vitte ezt az irányt. Királpárti atyja Franciaországba küldte, honnan mint elegáns úr és buzgó katolikus tért haza, mert ott ez is a jó modorhoz tartozott. Azután még kétszer cserélt vallást. Eleinte a clevelandi hercegnővel, őfelsé-

gégének és sok másnak a szeretőjével tartatta el magát; úgy befurakodott az udvar kegyébe, hogy a király meg is látogatta betegágyán s később őt szemelte ki fia nevelőjének. Azután elvett egy kikapós özvegyet, akinek áhítozott vagyona azonban nem szállt reá. Mikor családi vagyona kezeihez jutott, hetvenöt éves korában megint megházasodott, csak hogy unokaöccsét kiüsse az örökségből. Megdézsmálta Shakespearet, Molièret, Racinet és Calderont s minden alacsonnyá vált kezei közt. Munkáiban nincs más érdem, mint azok a sorok, melyeket újra írt a vers nagymestere, Pope, ki rövid barátságuk alatt fiatal lelkesedéssel segített javítani a híres vén író munkáit. Wycherley maga nehezen írt; már Rochester adta rá a «lassú» jelzőt. Csak egyben volt eredeti és kifogyhatatlan: az ocsmányságokban. Legnépszerűbb darabja, *A vidéki asszony* (*The country wife* 1675), a körül forog, hogy egy férfi elhíreszteli magáról, hogy ő már nem sértheti meg a férji jogokat; ezért a férjek szívesen bízzák rá feleségeiket, akiket aztán ő meggyőz az ellenkezőről. A *The gentleman Dancing-master*, *The plain-dealer*, *Love in a Wood* semmivel sem különbek.

Az utolsóban egy legény el akarja adni szeretőjét egy előkelő úrnak. Úgy feldicséri neki, mint egy jó tehenet szokás. Aztán bekopogtat a leányhoz. Az anyja nyit ajtót, aki megint másnak árulja a portékáját. A puritán uzsorástól alku közben ebédre, pántlikára, cipőre valót zsarol ki. A leány, mintha semmiről sem tudna, táncmesternek nézi az öreget. Végre kiabálni kezd. Beront az anya, rendőrséggel. Az uzsorás ötszáz font árán menekszik a kezükből.

Nem lehet ezen túltenni. Sem író, sem emberei nem lehetnek már aljasabbak. William CONGREGET

(1670—1729), ha nem is erkölce, legalább tehetsége visszatartotta az írásmesterség ilyen lealacsonyításától. Ő is divatos piperkőc volt, neki is meg volt a maga hercegnője s vágya gazdagság és úri élet után; később be is telt az, mikor Jamaika kormányzója lett. Szeretett úgy beszélni, mintha csak kedvtelésből, gond nélkül irogatna, pedig jó ideig abból élt s ebben a korban nem is volt nagyobb írói tehetség nála, sem zajosabb sikerek az övéinél. Dryden a Congreve *Agglegényét* (*The old-Bachelor*, 1693) és *Kétszeresen kereskedőjét* (*Double dealer*) tartotta a kor legjobb vígjátékainak, Johnson Sámuel a *Gyászoló menyasszonyt* (*The mourning bride*, 1697) a legjobb tragédiának; s Macaulay azt olvassa ki az évkönyvekből, hogy vígjáték még nem aratott azelőtt akkora sikert, mint a *Szerelmet szerelemért* (*Love for love*), egy másik darabját, a *Világ útját* (*The way of the World*, 1700) — mely a maga idejében megbukott — ma általánosan jeles munkának tartja a kritika. Huszonhét éves korában azon emberöltő legelső költőjének tartották a víg- és szomorújátékokban egyaránt. S ezt a híret nem vesztette el, noha később nem írt darabot, csak egy-egy értekezést vagy mesét. Pope neki ajánlotta *Ilias*-fordítását, Voltaire meglátogatta. Igaz, hogy ő is szabadszájú s a cselekményben és párbeszédben nem sokkal finnyásabb Wycherleynél. Jobb darabjaiban is van mindenikben két vagy három csábítás és házasságtörés, melynek előkészületeit és utójátékát is végig nézzük. Egyik hőse azzal csillapítja szemrehányásokban kitörő kedvesét, akit máshoz adott férjhez: ha undorral van férje iránt, attól majd kedvet kap szerető-

jéhez. De azért ő sokkal különb Wycherleynél. Ez szellemes volt és egy kevésbé olvasott; Congreve tehetség és rendkívül művelt. Wycherley úgy vét az illem ellen, mint a vén kéjenc és számító író; Congreveben ez az erőszakos fiatalság kitörése, mely a szellemességnek, leleménynek, élcnék egész zuhatagával indul elénk. S ha illetlenségek megesnek is nála, a beszéd nem forog folyvást a körül.

Sokan keresik még ezen az úton a sikert s köztük ötletes írók is, mint Etheredge és Ravenscroft, de az erkölcsök már tisztulni kezdenek s a «dicsőséges forradalom» megtisztítja a politikai életet és az erkölcsöket s ezzel az irodalmat és a színpadot is.

II. A SZABAD GONDOLKOZÁS ÉS A TISZTA ERKÖLCSÖK KORA.

1. A gondolkozók.

A Stuartok elűzésével megváltozik Anglia képe. Orániai Vilmosnak alá kell írnia a Declaration of rights pontjait s ebben király és nemzet azt a kétoldalú szerződést kötik meg, melyen már Milton szerint is nyugszik az uralkodó hatalma és a nemzet joga. John LOCKE (1632—1704) a kész példából formál elméletet, midőn nagyszerű értekezéseiben: (*Two treatises on civil government*, 1690), azt fejtegeti, hogy király és nemzet közt kétoldalú szerződés áll fenn, mellyel a nép a felségjogot átruházza a királyra, aki viszont kötelezi magát, hogy hatalmát a törvények és jogok megvédésére fogja használni.

Locke maga is hasznát látta az egyezésnek: a politikai és vallási üldözések megszűntével ő is hazatért Hollandiából, kiadta leveleit a vallási türelem dorgában s 1670-ben nagy munkáját az emberi értelem vizsgálatáról: *Essay on human understanding*. Ez a könyv szabadította fel az emberi értelmet a carthesiusi «velünk született fogalmak», innata ideák alól. Locke azt vallotta, hogy az értelem tiszta lap, tabula rasa, melyre ismereteinket a tapasztalás rója fel: a külső érzéklés (sensation) és a belső észrevevés (reflection). Az ismeretnek nincs más útja, csak amely érzékeinken át vezet.

Locke munkásságából háromfelé visz út. Sensualismusa éppen olyan biztos utat tör a megismerésnek befelé, mint Bacon a külső világ felé. Ezen az úton jelenik meg azután David HUME (1711—76), aki még szűkebb határokat szabott a megismerésnek. Közelebbről vizsgálva az érzéklések összekapcsolását és a fogalmak geneziséét: észreveszi, hogy két dolognak csupán hasonlóságáról vagy különbözőségéről, egy időben vagy egy helyen való együttlétéről lehet biztos ítéletünk, oki összefüggésüket azonban nem láthatja át az értelem; két dolognak rendszerint való egymásra következése csupán a gyakori tapasztalat nyomán kifejlődött szubjektív meggyőződésünk, amelyet átviszünk a külvilág jelenségeire. A másik út az ő észvallásán át — mert egy angol sem meri megtagadni a vallást, hanem kiegyezik vele — a deismushoz s ezen át a materiálismushoz vezet. Az erkölcstannak is új szakasza fűződik — közvetve — Lockéhez. Mikor az innata ideák házátsámsoni erővel összedöntötte, földél nélkül ma-

radt az erény. Lord Shaftesbury (1671—1711) fogta ezt pártul, a görögökre emlékeztető, nemes stílű dialogokban védelmezvén az erényt, mint erkölcsi szépséget s hirdetve cultusát, az új erkölcs-esztétikát, valami görögös kalokagathiát, oly korban, mikor a főurak meglehetősen szilaj életet élnek s lord Chesterfield (1694—1773) sziporkázó levelekben oktatja fiát a boldogulás alacsony mesterségére s a csábítás művészetére. Shaftesbury nyomán sokáig összakapcsolják a gondolkozók a jót a széppel, így Francis Hutcheson (1694—1746), ki mindkettőre egyforma elégedettségben ismer rá. Ezentúl egyforma mértékben terjed a moralphilosophia és az erkölcs maga. Csak Bernard de Mandeville pengeti még egy verses elmefuttatásban (*A méhkasról*) a rossz szükségességét, mint ami nélkül a társadalom föloszlanék s a kultura megszűnnék, mert a jó emberek visszahúzódának a magányba. Mandeville rászorgált volna, hogy megérje a mai kultúrát. A philosophiainál semmivel sem csekélyebb Locke hatása a politikában. Ő a constitutionalismus atyja. Az ő tana szerint nyert részt az államban az egész nemzet. Hogy mennyire átment Locke tanítása az egész nemzet meggyőződésébe, azt legjobban az az ellenállás bizonyítja, amely megghiúsította III. Györgynek korlátlan uralkodásra törekvő terveit. Az erős és önérzetes polgárságban védelmezőre talált az alkotmány s fényes szószólóra Junius leveleiben A vallási, politikai és philosophiai szabad gondolkodás kimondhatatlanul sokkal tartoznék Lockénak, ha az igazság tiszteletének nem az volna az egyedüli módja, hogy eltanuljuk és felhasználjuk.

2. A költészet. Pope.

Orániai Vilmos a politikában megtörte a francia beavatkozást, a sajtószabadság szárnyat adott a gondolkozásnak; Boileau hatalma azonban erősebb és szívósabb volt a XIV. Lajosénál. Ennek a kornak a legcsodálatosabb költője, Alexander POPE, abban az esztendőben született, mikor Orániai Vilmos kikötött Angliában (1688). Ötvenhat esztendeig dolgozott szakadatlanul s mindig éppen olyan sérthetetlenek tartotta a francia classicismus szabályait, mint mestere, Dryden. A verstan és műforma szabályaiban való jártasság, tanult elmésség és elegáns modor, szerencsés költői szólásformák bő szótára és alkalmas fordulatok gyűjteménye volt az, amit a költészet-hez szükségesnek tartott. Úgy tanulta a versfaragás mesterségét, mint más a szépírást. Gyermekkorában azzal mulatott, hogy rendre utánozta Chaucer, Spenser, Dryden verseit s fordított Statiusból és Ovidiusból. Végigolvasta a legjobb kritikusokat, a görög, latin, angol, francia költőket eredetiben, az olaszokat fordításban. Nem is volt egyébre való, mint szobai életre és tanulásra. Mindössze négy lábnyi magas kis nyomorék volt; derekát vászonba kellett csavarni, hogy egyenest ülhessen; lábára háromszoros harisnyát húztak, hogy valami formája legyen. Olyan kopasz, hogy nem lehet el sipka nélkül. Meglett korában magas gyermekszékre kell ültetni az asztalnál. Egészen rendes dolog, hogy az ilyen ember tehetsége révén akar kitűnni. Tizenkét esztendősen korában egy tragédiát ír az *Ilias*

után és ódát a magányhoz. A következő két esztendőben négyezer kiráspolyozott verssort illeszt egymás mellé egy eposzban. Tizenhétéves korában átjavíthatja a hetven éves Wicherley verseit; ennek kértére olyan szigorú, hogy azt végre is kihozza sodrából, ámbár nagyon örvend a kicsiszolt verssoroknak. Huszonegy éves korában tankölteményt ír a kritikáról (*Essay on criticism*). Szünet nélkül dolgozott, összegyűjtött munkái tíz kötetre mennek. Swift csúfolgatja, hogy soha sincs érkezése beszélgetni, mert mindig valami költői terven jár az esze. Johnson pedig azt beszéli, hogy társalgás közben minden valamire való gondolatot vagy találó kifejezést, amelyet hallott vagy mondott, nyomban följegyzett. Éjjel is fel szokta költeni a gondját viselő asszonyt, csak hogy egy ötletet se veszítsen el. Fáradhatatlan volt a másolásban; sokszor évek múltán visszakérte leveleit, hogy átnézze és simítsa rajtuk.

Nem is való volt másra, csak ilyen irodalmi ékszerésznek, aki kifejezések filigrán kiesztorgályozásával pepecselget. Nincs fordítás, mely fogalmat adhatna erről a szabatosságról. Az is a címe az irodalomtörténetben: the prince of rhyme. Fizikuma stíl-aprólékoskodásra ítélte; még tárgyait is az határozta meg. Az életet nem ismerte; szenvedélyek nem értek abba a satnya testbe. A francia classicismus hideg, leíró idylljei, magyarázó tankölteményei és elmés levelei vagy csipkedő szatirái voltak az ő tehetségéhez illő mintaképek, amelyeket sikerrel utánozhatott. Nem igen indul el határozott minta nélkül. Pásztori költeményeiben (*Pastorals*, 1709) erősen

felhasználja Vergilius Eclogáit és Spensert. De minden kimért, hideg és szabatos lesz nála; Heloise levele Abelardhoz egy képekből és leírásokból szabályos rendbe rakott máglya, melyet az író sajnál felgyújtani a szenvedély tüzével. Négy énekes nagy tankölteménye az emberről, az *Essay on man* (1734), Milton nyomán járó theodicea, mely érveit, mint Lessing kimutatta, Shaftesbury és King érsek munkáiból veszi. Még legjobb munkája, *A fürtrablás* (*The rape of the Lock*, 1712) közben is gondolt, legalább egy kissé, valamire: a Boileau *Lutrinjára*. Ez víg eposz, melynek tárgya az az eset, hogy lord Petre lecsippentett egy fürtöt a miss Arabella Fermor hullámos szép hajából. Nagy háború lett ebből a két család közt. Egy közös barátjuk ajánlotta ezt a témát Popenak s célt is ért abban a reményében, hogy a rablás kifigurázása összebékíthetné a haragosokat.

Pope pompásan nagyította az esetet. Négy énekes eposz lett belőle, részletes expositióval, amelyben Belinda — ez itt a neve Arabellának — felöltözik, hogy hajókázni menjen a Themzén. Víg mulatság ez, csak a Belinda védőszelleme sejt valami veszedelmet. S a lord csakugyan ekkor teszi fel magában, hogy el fog orozni egy fürtöt Belinda hajából. S estve egy társaságban meg is teszi, bár sylphek, manók, nymphák védelmezik. Követek járnak visszakövetelni a drága zsákmányt, de hiába. Erre Belinda barátnőivel és szolgálóival harcot kezd a férfiak ellen, Csokonai *Dorottyájának* elkeseredett harcát. Az istenek is beleavatkoznak a háborúba s végtére Zeus az égre szegzi az elrablott fürtöt, a csillagok közé.

A nagy eposzok hatalmas gépezete csikorog itt, egy tréfa körül, előhordva sülyesztőkön a mythológia nympháit s repülőgépen az isteneket, hogy harcot álljanak egy semmiségért, minek komoly

előadása közben torz-ötletek bugyborékolnak föl, magukat viselőseknek képzelő férfiakról, leányokról, akik azt hiszik, hogy palackok és dugók után kiabálnak. A nevetségig tökéletes forma: ez volt az, ami Pope tehetségének éppen kapóra jött. Nincs más munkája, mely vetekednék ezzel. Epésebb szatirája, a *Dunciade*, melyet Lewis Theobald ellen írt, aki megtámadta Popenak csakugyan felületes Shakespeare-kiadását s melyet később egy másik támadója, Cibber ellen fordított, többet ártott Popenak, mint támadóinak. Pope csakugyan olyan nagyra tartotta magát, hogy átalta idejét a nyers Shakespeare gondos kiadására fordítani s nem ereszkedett le a megromlott szöveg pontos kritikájáig.

Nem volt több kimélettél Homeros iránt sem, mikor az *Iliast* s az *Odysseát* fordította. Naiv stílusát szónokivá cicomázta fel, az egészet rímes pentameterekbe törte át s azon volt, hogy a Dryden tanácsa szerint úgy beszéltesse Homeroszt, amint akkor beszélne, ha Angliában és a Pope korában élne. A nagy philológus, Bentley, meg is adta neki: «A költemény nagyon csinos, Pope úr, csak ne nevezze Homerosnak». És mégis nagy érdeme van ennek a fordításnak: kifogástalanabb, tisztább, szabatosabb nyelvet nem ismer az angol költészet. Annak idején azt is vitatták, hogy ez a fordítás többet ér az eredetnél és Johnson is ehhez a párthoz tartozott. Oly elterjedt volt ez a két fordítás, hogy hatezer font körül jövedelmezett Popenak; ezen a pénzen vette twickenhami villáját. Ő maga mondja az *Essay on criticism*-ben: «Ítéletek gyakran különbözök, miként egymástól órák térnek el», de

abban semmi kétség, hogy bárki bármint vélekedjék is Pope munkásságáról, azt senki sem tagadhatja, hogy nyelve kifogástalan s minden egyes verspárja műremek. Byron egyik levelében azt írta róla Moorenak: «Nevezze ön Shakespeare-t és Milont pyramisoknak, ha kedve tartja; én többre nézem a Theseus templomát és a Parthenont akármekkora téglahegynél». Ez persze túlzás; de Popenak többet ér a Byron tévedése, mint a mi igazságunk.

Pope tehetsége és sikere hosszú időre példa volt: azok a műfajok virágoztak, amelyekhez ő adott mintát. Matthew PRIOR (1664—1721) tankölteménye, *Salomon*, szatirái Dryden és Boileau ellen, forma és hang dolgában Pope mintáira ütöttek; szerelmesei, *Henry and Emma*, ő hozzá jártak iskolába. Legtehetségesebb tanítványa, az orvos AKENSIDE (1721—70), az ő rendes hősi verseiben írja meg tankölteményét a képzelet gyönyörűségeiről (*Pleasures of Imagination*), Addison egy értekezése nyomán; John Pomfret (1667—1703) Pope módján puhatolgatja a boldogság útjait (*The Choice*). Leghamarabb a pásztorok népe szabadul fel Pope kormánypálcája alól. John GAY (1685—1732) már azzal dicsekszik eclogáiban (*The Shepherd's Week*), hogy az ő pásztorai nem tilinkó-billegetéssel töltik az időt, hanem kévét kötnek s nem myrtus-bokor alatt hűselnek, hanem a sövény árnyékában. A skót James THOMSON (1700—1748) már csak a műformákat kölcsönzi Popetól; de érintetlenül csupán az allegorikus tankölteményt hagyja, amilyen a szabadságról szóló verse meg a *Tunyaság vára* (*The castle of Indolence*), amelyben egy varázsló várába csalo-

gatja dőzsölni a népet, de azután a megbánás tornyába veti őket s hiába jó megváltásukra a nemes lovag, the Knight of Arts and Industry, már erőtlének a szabadulásra. A négy évszakot festő verseknek (*The Seasons*) már csak a háttérben sötétlik Pope szürke *Windsori erdeje*; ez a természet nem hideg kép után készült rézkarc, minden csupa mozgás és élet itt, minden sor egy-egy personificatio. Egyszerű eleven vonásokkal van belerajzolva a tájképekbe az állatok, kivált a madarak élete. A leírásokba beleolvad az író elegikus kedélye. A sorok alatt érzés áramlik, amely nem kanyarodik vissza minduntalan a rím kedvéért. Az érzés és a gondolat kormányozza a verset s Thomson, Alfréd királyról szóló egyik gyöngé darabjában, már meg tudja írni azt a nemzeti dalt, amelyet a hazafiság szenvedélye repít előre, amely a szívvel egy ütemre lüktet s amelyet ma is énekel egész Anglia: a *Rule Britanniat*!

Egy másik költő is ilyen réven lett érdekes és népszerű. Edward YOUNG (1681—1765) ez, II. György udvari papja. Ő is mankón indult el: gyöngé színdarabjaiban a régi nagy drámaírókat utánozta, az utolsó ítéletről és a vallás erejéről írt tankölteményeiben meg szatiráiban Popet. Egyszerre nagy csapások érték: meghalt a felesége, leánya és ennek a vőlegénye. A fájdalom elragadta Youngot, bánata átfeketéllett terjengő versein. Nyolc hosszú költeményben írta le éjszakai vívódásait s a kilencedikben a vigaszt (*The Complaint or Night Thoughts*, 1743). Az emberi élet szomorúsága és a hit vigasza áradoz e versekben; az egészben csakúgy nincs fejlődés,

mint a Thomson leírásaiban, mégis kapós volt a könyv, mert hosszú idő multán a szív mélyéről csendül fel egy hang, az utánczás és keresettség korszakában megszólalt egy igazi érzés. Young önkénytelenül fedezte föl a természetességet, ha a stilusban nem is, legalább érzésben, de megbecsülte a talált kincset. Egy kis elmefuttatást írt *On original composition*, azt vitatva, hogy a természetet kell utánozni, nem a könyveket; Shakespeare, a legnagyobb, csak két könyvből tanult: a természetből és emberből. Young tanulmánya 1759-ben jelent meg s ebben az esztendőben született Burns.

3. Az erkölcsös színdarabok.

A színpadon hamarább gyengült meg az idegen hatás, mint a versben. A hármasság ugyan erősen tartja magát és sok görög hős jön-megy a színpadon, de a verssorok végéről lepattog a rím, a gondolatot nem fejezik le minden második sor végén, hanem kedvére hagyják kószálni a szabad jambusokban. A szóáradat nem csörgedez csupán azért, hogy a sorvégző jambusnál nagy harsogással rímekbe csapódjék széjjel. A darabok ezentúl nemcsak szabályosak, hanem tartalmasak is; nem eresztik el az olvasót tanulság és erkölcsi prédikáció nélkül. Dryden is azt tanította, hogy a szenvedélyeket a tragikus példák s azok tanulsága tisztítja meg, de leckéi csak ódon közmondások voltak, amilyet százat lehet kiolvasni egy eseményből. Orániai Vilmos és Anna királyné koráról a följegyzések csupa jót mondanak s ez a közerkölcsösség adhatott súlyt Richard Black-

more (1695) és nagytiszteletű Collier Jeremiás (1698) a színház és a színdarabok erkölcstelensége ellen írt röpiratainak. Nemsokára Anna királynő eltiltja a vallásba vagy jó erkölcsbe ütköző darabok előadását s az álarcos színházlátogatást.

A régente oly igen szapora házasságtörések és királygyilkosságok közül egy sem marad többé büntetlenül. Ha egy asszony urának holt hírét hallva, apósának gyűlölködése elől más férjhez menekül, mint a Thomas Southerne (1660—1746) darabjában: *The fatal marriage*, a férj most okvetlen előkerül s kegyetlen véráldozat mossa le a büntelen paráznaságot, csakhogy az író végül odakiálthassa: Kegyetlen apák, tanuljatok megbocsátást! Ha egy királyné most a halálba kergeti idősebb mostoha fiát, tulajdon gyermeke meggyűlöli, mert Nicolas Rowe (*The ambitious stepmother*) nem érheti be olyan külső igazságszolgáltatással, mint a *Ferrex és Porrex* szerzője. ROWE (1673—1718) *Szomorú feleségében* egy feleség minden kísértésen át hű marad urához. Mikor ez hazatér, vágytársa, a király, börtönbe veti, de egy fölkelés kiszabadítja, mert «Az erénynek sohasem kell kétségbe esni», mint ez a mese mutatja.

A classikus kor valamennyi darabja közt formai és erkölcsi tisztaság dolgában legkiválóbb ADDISON *Catoja*. Cato az erény, önmegtagadás, jellemszilárdság maga.

Uticában van s el van szánva, hogy utolsó lehelle-téig védelmezi a szabadságot. Cæsar közeledik. Cato szobájába megy, egy karddal és Plato értekezésével a lélek halhatatlanságáról s többé nem jö ki onnan élve. Nem

csupán a forma, ez a cselekmény is maga a tisztaság. Mellékalakjai és epizódjai is. Cæsar követe Cato elszántságának láttára könnyezve tér vissza. A numida királyfi, Juba szerelme Marciához, olyan tiszta, mint egy márványrelief alakjaié. Szeretik egymást, de Sempronius is szereti Marciát. Jubának öltözve, hozzá lopózik, az igazi Juba ezért megöli s a leány keservesen elsíratja, mert Jubának hiszi, Juba meg ebből látja csak Marcia hü szerelmét, akit haldokló apja rája bíz.

Emberek ennél erkölcsösebbek már nem lehetnek. Pope szerint Catót nem csodálhatták úgy annak idején Rómában, mint most Angliában; a franciák maguk is Corneille darabjai mellé sorozzák ezt. Éppen az mutatja ennek a kornak jobb erkölceit, hogy ezt a darabot harmincöt estvén át adták megszakítás nélkül. Csakhogy e sikerben része volt a politikának is. A toryknak szinte abszolút hatalma idején a whigek mindent elkövettek, hogy népszerűvé tegyék a népszabadságnak a dictátorság ellen szegülő nemes bajnokát. A tory párt vezére pedig, Bolingbroke, tünnetőn magasztalta a darabot s páholyában ötven guineával ajándékozta meg Boothot, a Cato személyesítőjét. Csak ez az egy nem volt egészen tiszta ebben a darabban: a sikere.

A vígjáték mélyen zuhant volt a fertőbe, hát nehezebben is emelkedhetett ki. Hiába volt az első írók jó szándéka, akik megszívlelték a Collier intelmeit, egyelőre vissza kellett térniök a régi fajta borsos tréfákhoz. George FARQUHAR (1678—1707), egy hányt-vetett író ember, akinek oda kellett hagynia a színpadot, mert szerepe tüzeiben megfojtott egy színészt, aztán meg szegénysége miatt kénytelen volt eladni tisztí rangját, végül színdarabírónak csapott fel s olyan dara-

bokat próbált írni, amelyek szerencsés leleményökkel, fordulataikkal, ötletes párbeszédekkel kötnék le a közönség figyelmét, anélkül, hogy nevetségessé tennék az erényt s aljassággal mulattatnák a nézőt. Egy pár darabja (*Love and a Bottle*, *The constant Couple*, *Sir Harry Wildair*), csélcsap fiatal emberek megjavulását és boldog családi életét rajzolják. Előszavaiban el is mondja, mekkora gonddal volt arra, hogy a nők ne piruljanak. De ha nem pirultak, nem is mulattak s Farquharnak vissza kellett térni az örökségvadászókhoz és nőcsábítókhoz (*The beaux Stratagem*).

John VANBRUGH (1666—1726) azonban megmaradt a jobb úton. Legjobb darabjai, *The Relapse or Virtue in danger* és a *Provoked husband*, az erény diadalával végződnek. Az első egy aszszony ingadozását rajzolja, aki végre is megállja helyét; a jellemzésben és a helyzetekben egyaránt annyi ügyesség van, hogy e mesét Sheridan is kölcsönvette (*Trip to Scarborough*), Voltaire iratai közt pedig ráakadtak a fordítására (*Comte de Boursoufle*). A másik sem lehet még el egészen valami sikamlósság nélkül: míg egy előkelőségre vágyó feleségétől agyongyötört apa Londonban állás után futkároz, a leányát kicsi híján elcsábítja egy semmiházi, a fia pedig majdnem elvesz egy nem feleségnek valót. De még minden jóra fordul s e jobb befejezésekkel jobbra fordul a sorsa magának az angol vígjátéknak is.

Ezt a darabot Colley CIBBER (megh. 1757) fejezte be, aki önéletrajzában azzal dicsekszik, hogy az ő darabjai voltak az elsők, melyek kimélték a házaselet tisztaságát s a nézők jó erkölceit.

Olyan erkölcsössé, amilyen ebben a korban a tragédia, STEELE tette a vígjátékot, az Addison barátja. Thackeray azt mondja róla, hogy hosszú idő óta ő mutatott először tiszteletet a nők és a női erkölcsök iránt. Csak négy darabot írt, de ez a négy erényessé tette az egész angol színpadot. *The funeral or Grief à la mode* (1702), *The tender husband or the accomplished fools* (1703), *The lying lover* (1704), *The conscious lovers* (1721) a címök s már ezekből is kitetszik szatirikus vagy erkölcsdicsérő tartalmuk. Nem minden porcikájuk valószínű. A *Funeral*ban egy lord, akivel élvvágyó felesége kitagadtatta fiát, tetszhalottan, később magához térve nézi végig az özvegy hamar uraskodását; a *Tender husband* férfinak öltöztetett régi szeretőjével kémlelteti a feleségét. Bizony bohózatos ez, de Steele nem is törődik egyébbel, csak egy-egy jellemmel és egy pár helyzettel, amelyből kiolvashatja a tanulságot.

Olyan erős a Steele hatása, hogy még a zshiványdarabok is erkölcsösek ezentúl. A John GAY (1688—1732) *Koldus operája* (*The beggar's opera* 1728) tele van Macheathnek, az elegáns rablóvezérnek s a nők kegyencének, szeretkezési és egyéb aljasságaival, kétszer börtönbe is kerül; először kiszabadítja a porkoláb leánya Lucy, akinek házasságot ígér; másodszor azonban már az akasztófa várja, mikor Lucyn kívül még öt más asszony is eljön börtönébe, elsíratni s legtöbbjük gyermeket is hoz a karján. A kétségbeesett zshivány maga kiált hóhér után, aki azonban kegyelmet hoz neki, mire a lator hites feleségének a karjába dől s az erény és a család itt is győzedelmeskedik. Ez volt ennek a kornak a legnép-

szerűbb színdarabja, az első opera. Gay ki akarta figurázni a divatos olasz operát, dalokat énekeltet darabjában s átszővi azt a régi népdalok gyönyörű melódiáival, amelyek kedvéért ma is élvezettel hallgatják a darabot. A másik nyitja hatásának az volt, hogy tele van politikai célzásokkal. Minden bűn és gazság a Walpole minisztériumra mutat. Csoda, hogy megtűrték ezt a darabot a színpadon; csak a folytatását, *Pollyt*, tiltották el.

A vígjáték ezzel odáig jutott, mint a tragédia: nemes példái és keserű gúnyja a politikai életet illették. A színpad szószék lett, ahonnan erkölcsi példák és feddések hangzottak.

Világos, hogy a vígjáték nem fejlődhetett ide egymagától; segítette a szabad sajtó, a politikai hírlapok s különösen azok az erkölcsi folyóiratok, amelyeket azok alapítanak és írnak, akik az erkölcsös irányt bevitték a vígjátékba és a tragédiába: Steele es Addison.

4. A sajtó. Steele és Addison.

Orániai Vilmos alatt a nemzeti és polgári szabadság mellett a sajtó is felvirágzott. Már a század dereka óta jelentek meg ujságok, de ezek csak pusztá tényekről adtak hírt, a kritikától tartózkodtak. Az idegen király behívása idején azonban két pártra szakadt a nemzet s eszerint a hírlapok is. Vilmos uralmának első négy esztendeje alatt huszonhat új lap indult meg; közülök egyik a kormánynak hivatalos lapja. A censurán ezek úgy fogtak ki, hogy a két nyomtatott laphoz két másikat fűztek, amelyeken kézírással értesítették a vidéket a politikai eseményekről.

1693 ban örökre eltörölték a censurát; erre magában Londonban tizennyolcra szökkent a politikai hírlapok száma. 1704-ben Defoe befogadja a maga szemléjébe az erkölcsi és irodalmi kérdéseket. 1709-ben megindul Európa legelső napilapja, a *Daily courant*.

E hírlapok hasábjain nemsokára komoly értekezések jelennek meg az állam és a társadalom alapjairól meg nemzetgazdasági kérdésekről: a hajózási törvény, az érték és ár, adóalap és munkabérek dolgában.

A hírlapokban jutnak szóhoz a kor politikusai és tudósai, William Temple, North, Davenant, Locke; a lapok körül sereglenek az írók: Steele, Addison, Defoe, Swift. Az irodalom fejlődése Richard Steele (1671—1729) és Addison (1672—1719) erkölcsi folyóiratainak köszön legtöbbet. Együtt dolgoznak s elűtő egyéniségeik szerencsésen egészítik ki egymást. Steele főképpen a politikáról ír indulatos hévvel, Addisont az erkölcsi kérdések vonzzák. Jó pajtások voltak már az iskolában. Steele aztán gárdistának állt s egy ideig szilaj életre adta magát, Addison theológiát végzett s latin verseket irogatott. Mindkettőjüket az irodalom vonzotta magához és a színpadon találkoztak, hol ők juttatták szóhoz a tisztább erkölcsöket, Addison a tragédiában, Steele vígjátékokban. 1709-ben együtt erkölcsi folyóiratot is indítottak, a *The Tatlert* (csevegő), «hogy Nagy-Britannia földjéről számúzzék a bűnt és a tudatlanságot». Az előfizetési felhívás hiteles értesülésekkel és megbízható levelezőkkel dicsekszik, bizonygatja a vállalat szükséges voltát, igéri, hogy mulattatni fogja a szépnemet s ingyen ajánlja fel

az első számot, szóval: akárcsak ma írnák, olyan. Értesülései is pontosak: hiszen Steele egyúttal a kormány hivatalos lapjának a szerkesztője. Mikor azonban a whig-kormány megbukott, Steelet kiadták a *Gazettetől*, a *Tatler* nem kapott politikai híreket s azontúl tisztán erkölcsi fejtegetésekkel volt tele, a fényűzés, a párbaj és a szerencsejáték ellen, értekezésekkel a nevelésről, nyelvtisztaságról, vasárnapra vallásos elmélkedéseket közölt. 1711-ben *The Spectator* címmel átalakult napilappá, mely irodalmi kérdésekkel is foglalkozott s nem ritkán idézte például a régi népköltészet hajtásait. Anna királyné alatt, mikor a politikai élet megint összebonyolódott, a lap megint átváltozott, *The Guardian* (Gyám) címmel örködött a politikán; s hogy erre több tere legyen, később ketté is szakadt s lett belőle a politikai: *The Englishman* és az erkölcsös *The Lover*. 1715-ben ezek is végkép megszűnnek, mikor Addison, aki közben maga is adott ki lapokat, első államtitkárrá lett.

Egyik épp olyan kapós volt, mint a másik; a *Spectator* naponként tizennégyezer példányban kelt el. A közönség nem győzött betelni Steele velős magyarázataival s legkivált Addison virágokkal telehintett fejtegetéseivel. Ezek a lapok nevelték fel az angol olvasóközönséget.

Még nagyobb érdemük is van. Minthogy jóformán minden számot ők ketten írtak tele névtelenül, abban kerestek változatosságot, hogy más és más személyek mögé rejtőztek. Minden álnév novellisztikus alakká nő s ez alakok sorsáról egész kis regény folyik a lapokban. A *Tatler*-ben eleven életet él Bickerstaff esquire, a *Spec-*

tatornak egy szemfüles hírhordó a lelke, akinek barátjaival is megismerkedik a közönség, kiknek sorsáról a szerkesztők be is számolnak, mikor a lap megszűnik; a *Gyám* egy tapasztalt öreg úr, aki egy barátjának a gyermekeit oktatja az élet mindenféle dolgaiban. A közönség itt kedvelte meg a társadalmi és családi élet jeleneteit, melyek az angol népnek legkedvesebb olvasmányai.

Addison rá is vezette ezeket a regényeket az angol regény rendes útjára. A *Spectator* elmélkedéseiben megadta az erények és bűnök egész leltárát; leírta a kisértéssel kacérkodó nőket, szót emelt a kivágott ruhák és álarcos mulatságok ellen s aprólékos kifogásai közben megrajzolta eszményi képét az angol nőnek és hitvesnek, az angol regények e kedves és tiszteletreméltó alakjának. Éppen így megrajzolta a lelkiismeretes polgár és derék földbirtokos képét, az angol regények brit férfjának mintaképet. Taine azt mondja: «Nem kis dolog divatba hozni az erkölcsöt; Addison megtette». Nem kisebb dolog megkedveltetni az olvasást és ők ezt is megcselekedték. Azonfelül kicsíszolták a széppróza stílusát, moralizálásukkal és novellisztikus alakjaikkal utat törtek az erkölcsös regénynek, mely a legspeciálisabb műfaj az egész angol irodalomban.

5. Az első nagy regények. Swift és Defoe.

Az első elterjedtebb regények még a régi kalandos elbeszélésekre ütöttek. De csak külső formában. Annak a két e korbeli regénynek, melyet, legalább peadagógiai átdolgozásban és gyermekkorából, mindenki ismer, mélységes tartalma van,

úgy, hogy ez a gyermekkori ismeretségünk merő félreismerés. *Robinson* a felnőttek számára is ugyancsak magvas olvasmány, *Gullivert* pedig politikai és társadalmi szatirának írta szerzője. Jonathan SWIFTET (1667—1745) kitűnő életrajzírója, Walter Scott, nem is annyira írónak nézi, mint inkább politikusnak. Swift arra is termelt, de szegénynek született s hogy megélhessen, titkárnak állott, előbb William Temple, azután Berkeley lord házában, jobbfajta cselédnek, aki az inasok asztalánál eszik, ódákat ír gazdája tiszteletére, kiadja annak munkáit s végzi az istentiszteletet. Végre, bár hitetlen volt, nagynehezen egy kis papsághoz jutott, az irek közt, akiket gyűölt. Ránk maradt prédikációja a templomi szundikálók ellen, mutatja, milyen szatirákat szokott volt prédikálni. Mindent elkövetett, hogy bejusson a felsőházba s ámbár határozott jellem volt, mindig az uralkodó párthoz állt s lapjában, az *Examiner*ben védelmezte a kormányt, noha támadónak született. Végre is egy irlandi decanast vetettek oda néki. Nem csoda, ha ennyi nyomorúság és megaláztatás végre elvette az eszét. Egy sziget volt ebben a tenger keserűségben: szerelme Johnson Eszterhez, aki miatta nem ment férjhez s akit azzal keserített meg, hogy közben viszonyt szőtt egy más leánnyal, akihez pedig olyan verseket írt, hogy: «ha termetedet és éveidet ketté vághatnák, nem volna takarosabb nymphea nálad» (*Cadenus és Vanessa*). Élete végén megőrült; hetekig nem aludt, egy évig nem szólt egy szót sem; utolsó szava ez volt: Megőrültem. Vagyonát őrültek-háza építésére hagyta.

Lelke olyan sivárrá lett ebben a küzdelemben,

hogy csak egy érzése van: az utálat; egy hangja: a gúnyé; egy formája: a szatira. Ha a politikusokra gondol, viseletökből *A politikai hazugság mesterségéről* szóló értekezést vonja le. Az asszonyokról beszélve, öltözőszobájokat (*The Ladys dressing-room*), szépítőszereiket (*The Progress of Beauty*) és a gyógyszerértári segédeszközök egész seregét írja le (*A Love-poem from a Physician*). Semmi sem ment utálatától. Verset ír tulajdon haláláról s kifigurázza barátait, akik meggyászolják. Szétfröccsenti utálatát az egész világra, valásra, államra, társadalomra. Pap létére kifigurázza a vallásnak minden felekezetét. Nem csoda, ha nem akadt kormány, mely a *Tale of a Tub* (1704) íróját ki merte volna nevezni püspöki székre. Oly jellemző ez a szatira, hogy minden egyház felismerte benne a maga képét s oly kegyetlen, hogy egyik sincs benne csak valamivel is inkább kimélve, mint a másik.

Egy atya három gyermekének egy-egy ruhát hagyott azzal a kikötéssel, hogy a ruhát azon egyszerűen viseljék. De mikor a városba mentek, elcsavarta a fejöket három csábító fehér cseléd: *Pénz, Rangné, Gőg*. Péter nagy csaláfin-tán bele is magyarázza a végrendeletbe a divatos vállrojtok, vitézkötések, lángszín selyem bélés engedelmét. A scholasztikus Péter azután nagy örökséghez jut. Mylordnak hivatja magát s lenézi testvéreit. Ezek újra elővették a végrendeletet, áhítatosan szavát fogadták, kezdték lefejtetni ruháikról a cifraságokat. Az anglikán Márton kimélte a szöveget és meghagyott egy pár sujtást. János, a puritán, minden ilyet leszaggatott s ruháját összetépte; rongyosságában aztán irigykedni kezdett Mártonra, hogy majd elment az esze. Beszédébe unos untalan beleszötte a végrendelet szavait, a zsebe mindig tele volt kövel, hogy megdobálhassa a cégtáblák képeit, aztán összeszövetkezett Péterrel a Márton megfojtására, de mikor Pétert a rendőrség keresni kezdte, elpártolt tőle s leste az udvar kegyét.

Odáig ment Swift a gúny élvezetében s az emberek lenézésében, hogy úgy beszélt erről a könyvről, mintha az államvallás védelmére volna írva. Pályáján nagy akadályja volt ez a mérges szatira; az irodalomban Steele és Addison tiszteletét és barátságát szerezte meg neki. Hatása nagy volt. Swift barátja, John Arbuthnot (1667—1735) e mese példájára írta politikai allegoriáját John Bullról (1713), mely név maig rajta maradt az angol népen. Swift világgyűlölete valósággal rendszerré nőtte ki magát. Az a könyv, mely annyi kacagást csendített meg mohó kis olvasói ajkán, *Gulliver utazásai* (1720—26) az undor és utálat teljes rendszere.

A kalandszerető Gulliver, a szegény matróz, a világtól való megundorodás egész iskoláját végig járja. A lilliputiak szigetének kacagtató kis állama hat hüvelyknyi lakóival, akik közül a legjobb kötélrancosok lesznek államminiszterekké, Swift szemében Anglia képe volt, torzzá kicsinyítve, a presbitériának mozgolódásai eltörpítve, az angol-francia háború — kicsinyítő üveg alatt. Az apró-cseprő államélet szigetéről Gulliver az óriások szigetére vetődik, Brobdingnagba. Ez a nép csupa hegytestű barmokból áll: értelmük nem nőtt hozzá testalkatukhoz, csak szenvedélyeik: óriásokhoz méltó módra érzékiek, kicsapongók és vadak. A törpe államocska után kacagtatók az érzékiségnek ezek a méretei, pedig ez a sziget is Anglia. Aztán egy levegőben úszó szigetre vetődik, hol senki sem törődik a közönséges élettel, minden a matematika törvényei uralkodnak, a lakók egytől-egyig tudósok, — világos, hogy a királyi akadémia tagjai, akik a légűrben lebegnek, nem tudni, hová. Még sem elég a nevetségből, még egy tartományt kell megismernünk, a Houyhnhmmok országát, a bölcs lovakét, akik lenézik az embert, aki csak a yahoohoz hasonlít, a sziget piszkos szörnyetegeihez, melyeket Swift az ember formájára ír le. Megvan bennök minden emberi szenvedély: a pukkadásig torkosak, marakodók, szeretik nézni a ragyogó köveket, valami mérges gyökeret szopogatnak, míg mámorukban a

sárban fetrengenek. Nincs már hova menni; szegény Gulliver megundorodott már a politikai és társadalmi rendtől, az ember belső életétől, a tudománytól; látta, hogy az állatok is különbek az embernél, ez csak a legpiszkosabb dögökhöz hasonlatos. Mikor hazaér, az a tanulság vár rá, hogy az ember még ezeknél is utálatosabb. Nem állhatja feleségének és gyermekeinek a szagát s visszakiváncozik a lovak tiszta országába.

Igazán, csak a gyermekek olvashatják ezeket a leírásokat anélkül, hogy megundorodjanak az embertől és a világtól. Ami a felnőtteket kétségbe ejti bennök, az nekik mulatság: hogy a huncut kis törpék és az otromba óriások szakasztott olyanok, mint az emberek.

Legfurcsább szörnyetegei is elevenek. Olyan részletességgel és annyira komolyan mond el mindent, hogy alig van író, aki ennyi valószínűséget tudna szerezni polgári történeteinek, olyan könnyen kormányozná hiszékenységünket, mint Swift. Egy-egy lehetetlenségből kiindulva, teljes realitással halad tovább. Messze felülmúlja ebben mintaképét, a Cyrano Bergerac könyvét: *Histoire comique des états et empire de la Lune*. Stílusának ez az egyszerűség és keresetlen természetesség ad erőt, ez teszi oly metszővé gúnyját, de szárazzá is. Swift megnevettet, de maga nem nevet velünk. A sors azt a bosszút róttta rá, hogy aki megnevettette az egész emberiséget a világ aljas, gonosz és komikus apróságainak, az ember csenevész tudományának, kolosszális romlottságának és nevetséges esztelenségének a képeivel, maga mindezek miatt csak elkeseredést érzett, kétségbeesést és dühöt, ámbár maga írta, hogy a harag esztelenség, mert magunkon bünteti meg a mások hibáit. — Szerencsájök a gyermekeknek,

hogy ennek a törpékről és óriásokról szóló mesének a mérgé olyan csontos héjba van beleékelve, melyet nem törhet fel, csak a tapasztalat; s még nagyobb szerencsájök, hogy a felnöttek értetlensége a kezökbe juttatott egy második kalandos regényt is, melyet ha nem értenek is meg jobban szüleiknél, mindenesetre szívesebben olvasnak s amelyet minden komoly olvasó a munka és műveltség őszinte és költői dicsőítésének talál. Nem írhatta ezt a könyvet más, csak aki maga is lelkesült a civilizációért s szünet nélkül dolgozott. Daniel Foe (1661—1731) — mert csak később faragta a D. Foe-ból az előkelő Defoet — valósággal megtestesülése szorgos Robinsonjának. Hősenek sincs több terve és szorgosabb keze, mint neki. Harmadfél-száz kisebb-nagyobb mű maradt utána, politikai meg közgazdasági értekezés, vegyest versekkel és regényekkel. Ott volt a Monmouth táborában és Orániai Vilmos seregében, mikor London felé masirozott, mintha nem is lett volna egyszerű harisnyakereskedő. Ha Spanyol-vagy Franciaországba vetődött, többet gondolt az államformákkal, mint boltjával; nem csoda, ha csődbe jutott. De tervben nem ismert hiányt. Egyik munkájában (*Essay on projects*) ő sürgeti először az országutak javítását, örültek-háza építését, biztosító társulatok és takarékpénztárak alapítását s mindezeknek létrejöttében is bő része volt; később megírta a kereskedelem történetét. Amellett verset írt a király védelmére, akit ócsároltak idegen voltaért, mikor nincs a világnak zagyvább népfaja az angolnál (*The true-born Englishman* = A valóságos angol). Vilmos személyesen köszönte meg neki ezt a jó

szolgálatot s akármikor jelent meg a palotában óriási parókája, mely alól kivillogott szúró szeme, rögtön megnyílt előtte a király ajtaja. «Ismerem a világ ragyogó oldalait épp úgy, mint kegyetlenségét; utam a börtön odujából a király szobájába vezetett. Elvesztettem vagyonomat jó nevemmel együtt, csakhogy megőrizzem becsületedet és elveimet — nem is bántam meg. Most szegényen és megvetetten élek, de én megvetem ezt a megvetést». Ő maga ezekbe a mondatokba foglalta össze életét. S a börtön épp oly igazság ebben, mint a király szobája. Mikor a disszenterek üldözésének idején, akikhez maga is tartozott, azt írta, hogy legegyszerűbben úgy bánhatni el velök, ha mindnyájokat kivégeztetik, pellengérre ítélték; de a nép elborította virággal annak környékét s naphosszat énekelte mellette versét, melyet a pellengérre írt. A Newgateban röpiratokon és szatirákon járt az esze s ott írta meg első számát a legelső reviewnek, melyben irodalmi kérdéseknek is tért nyitott; azután jobb keze volt a kormánynak az Anglia és Skótország közti unio összekovácsolásában, aminek történetét meg is írta. Másodszor is börtönbe került, mert a Hannover-ház örökösödési jogát védelmezte, de I. György alatt megint bizalmas embere lett a minisztériumnak.

Ennyi munkával is nehezen tudott megélni, úgy hogy jóformán szükségből kezdett regényeket írni, mindenfélét. *Moll Flanders* (1722), *Colonel Jack* (1722) és *Roxana* (1724) a kalandor és gézengúz-regények vegyületei; mindegyik mélyre sülyedt emberek története, melyek azonban egytől-egyig erkölcsösen végződnek. Különö-

sen tetszettek tengerjáró kalandos regényei; *Singleton kapitány kalózkodása* (1720) és *Duncan Campbell kalandos élete* (1720) meg *Carleton kapitány visszaemlékezései* (1728). Egypár regénye ma is kelendő, a családot illető iratai is: *A házi nevelő* (1719) és *A vallásos család*. Különösen egy fényes írói tulajdonság tűnik szembe valamennyiben: az elhitetés művészete. Annyi komolysággal, olyan részletesen és hosszadalmasan ír le mindent, hogy a sok részletképből pontosan kialakul előttünk az egész s az az érzésünk, hogy mindezt csak az írhatja le ilyen pontosan, aki valósággal látta. Úgy írta le a londoni pestist, hogy dr. Mead bátran hivatkozott ezekre a megfigyelésekre; *A gavallér emlékiratait* úgy idézték, mint I. Károly korabeli kútforrást. Amit ő leír, szinte a látással ér föl. Ez a kiválósága teszi örökké azt a könyvét is, melyre csak nagynehezen találkozott kiadó, aki tíz font sterlingen megvegye s amely ma egyik legelterjedtebb könyve a világnak Amerikától Szent-Pétervárig és Arábiáig. Ez a könyv *The life and surprising adventures of Robinson Crusoe*; megjelent 1719-ben.

Nem csökkenti Defoe érdemét s nem emeli a könyv érdekességét, ha az irodalomtörténet kifürkészi, hogy a magva megtörtént eset, hogy egy Selkirk nevezetű makacs matrózt kapitánya csakugyan kitett Juan Fernandez szigetére, hol négy esztendőn át élt egyes-egyedül, míg Rogers kapitány meg nem mentette. Az eset meg volt írva Rogers és Cook utirajzaiban meg a Steele *Englishman*jében, de egyikben sem volt kirajzolva az, ami Defoe könyvének a tárgya: az ember küzdelme a természettel. Defoe könyve a

civilizáció története, regény formában. Robinson kicsiben elvégzi a civilizáció egész munkáját, magára hagyatottságában feltalálja úgyszólván az egész kulturát. Nem hiába akarja Rousseau Emilje ezt az egy könyvet adni minden gyermek kezébe olvasmányul. Defoe maga sem érte utól ezt a művét; leleményes feje nem talált többé hozzátenni valót, *Robinson* folytatásai pusztá kalandok.

Minden olyan egyszerűen van elmondva, hogy átérezni minden helyzetet s ez a másik nyitja annak, hogy a könyv olyan érdekes és valószínű. Robinson fiatal szívének kaland- és szabadságvágyában, a veszély, megmenekülés és elhagyatottság láttára az érzések egész scáláját végig érezzük. Minden egyes találmánya és munkája az élete biztonsága révén is érdekelt. Egymás mellett látva őt és Pénteket, latra vetjük az értelem és civilizáció értékét a műveletlenséggel szemben. Mikor hozzájuk vetődnek a spanyol matrózok, átérezzük az emberi összetartozás érzését s látjuk nyomában a társadalmi rend kialakulását. Végül, hogy semmi ki ne maradjon, megjelenik egy bölcs pap, az erényes élet apostola. Philosophiai értekezés ez a művelődés történetéről s meg kell csodálnunk a Defoe művészetét, aki ezt természetesen tudta belevinni egy embernek az életébe s aki a legtisztább valószínűséggel rajzolt meg olyan érzéseket és gondolatokat, amelyekből a polgárosultság kellő közepén semmit sem tapasztalhatott magán.

A szülők, akik a gyermekek kezébe adták ezt a könyvet, nem értették sem mély tartalmát, sem finom művészetét s az ő segedelmük nélkül

s a gyermek szeme sem nyilhatik meg ezek iránt, legfeljebb ösztönük érez valamit. A gyermekek azért jól jártak: a világ egyik legérdekesebb könyvét kapták olvasmányul és jól járt Defoe, mert a felnőtteknél mohóbb és hálásabb közönséghez jutott. Jól jártunk mi is, mikor olyan könyvet adtunk gyermekeink kezébe, amelyből többet és hasznosabbat tanulhatnak, mint a mi példáinkból.*

III. A POLGÁRSÁG EMELKEDÉSE.

1. Állambölcselek és közgazdák.

A *Habeas Corpus* és a *Declaration of rights* óta folyvást emelkedett a polgárság. A parlamenti háborúk során megerősödött, a gyarmatokban meggazdagodott; Locke elmélete az állam élető erejévé tette. Tudatában is van erejének és féltékenyen őrzi jogait. Mikor a király ki akarja zárni a parlamentből Wilkest, amiért lapjában szóvá tette a trónbeszédet, négyszer választják meg újra s mikor a megvásárolt követek mégis kizárják, a felsőházban Chatham, az alsóban Burke kél ki ez önkény ellen, a londoni polgárság pedig felír a királyhoz, hogy ez a parlament nem képviseli a népet s így törvénytelen. Fel kellett azt oszlatni

* Robinson elterjedtségét a sok magyar fordítás is mutatja. Az eredeti munkán alapszik Pákh kivonata a Vasárnapi Könyvtárban, 1858, s Malmosi Károly fordítása, 1874. Campe átdolgozását fordította le Gelei József 1787; Gyarmathy Sámuel 1794; Vajda Péter 1836; ahhoz fűződik Győry Vilmos *Legújabb Robinsonja*, 1873. Volt eredeti magyar Robinson is: Szekér Alajos szerzetes kétkötetes *Magyar Robinsonja*, 1808—9-ből.

és befogadni belé Wilkest. Pedig Wilkes üres politikai kalandor volt, de éppen az mutatja a polgárság értelmét, hogy kitartott az elv mellett, ha ilyen egyénről volt is szó. Részt vett a küzdelemben az egész nemzet. A *Public Advertiser* nagy időközökben politikai leveleket adott közre a Wilkes esetről, Junius aláírással, melyek mind nagyobb feltűnést keltettek. Elmés, csípős és fordultatos volt a levelek hangja, eleven a formájuk — kivált mikor az író Philo-Junius néven önmagával polemizálni kezdett, csakhogy ismételhessen és megerősíthesse nézeteit — meggyőzőek a fejtegetések, tiszteletreméltó írójuk bátorsága, mely akkor sem lohadt, mikor a lap kiadóját a király ellen írt levél miatt törvény elé állították. 1768 november 21-étől 1772 január 21-ikéig 69 levél látott napvilágot, később kötetbe gyűjtve is megjelentek. A könyv előszava azt mondja: «Hallgassatok meg, mikor arra intelek: sohase tűrjétek elszánt és szívós küzdelem nélkül, hogy alkotmányotokat megtámadják, akár milyen csekélységben is. Egyik eset a másikat vonja maga után. Felhalmozódnak és törvényekké válnak... Írjátok lelketekbe s véssétek bele gyermekeitek szívébe, hogy a sajtó szabadsága palladiuma az angol nép minden polgári, politikai és vallási jogának. A király hatalma s az előljáróké nem önkényes hatalom. Csak megbizottai az államnak, nem tulajdonosai».

Nemcsak az angolokénak, minden alkotmánynak védelme a Júnus levélsorozata. Az angolok legnagyobb politikai írójuknak tartják e levelek szerzőjét s magánlevelek kézírásának, stilisztikai fordulatainak és felfogásának összevetéséből ki-

nyomozták, hogy e vásárlarc mögött a dublini születésű Sir Philipp FRANCIS (1740—1818) rejtőzik, aki a hadügyi hivatalban nem bírván előre menni, 1774-ben átlépett a kalkuttai bírósághoz, 1781-ben visszatért Londonba s a Bath-rend lovagja lett. Ő mellette mások is küzdöttek az angol nép politikai szabadságaiért. Oly állam-tudósai voltak ennek a kornak, mint Burke, aki a választójog szabályozásában s a nyílt szavazásban kereste a parlament megtisztításának eszközeit s olyan szónokai, mint William Pitt, később Earl of Chatham (1708—1778), akinek cicerói beszédeit ma minden gimnazista ismeri Angliában, és Sheridan, aki a Byron szemében felülmúlta Foxot, Burket s korának minden szónokát.

A szabadság mellett támadnak szószólói a jólétnek is. Adam SMITH (1723—1790), az erkölcs-tan és logika tanára Glasgowban, értekezést ír a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Oly korban, mely csak az arany és ezüst felhalmozásában kereste a gazdagságot s mindent elkövetett, hogy ami máshol olcsón terem, azt az ország sorompóinál drágává tegye: Smith a szabad kereskedés hasznosságát hirdette s azt, hogy a jólétnek egyedüli forrása, minden értéknek terem-tője: a munka. Tanításai, amint azokat Cobden Richárd tovább fejlesztette s Malthus kiegészítette, ma az útfélen röpködő szárnyas ígék; de hogy azzá lettek és ma is azok, éppen az a bizony-ság igazságuk mellett.

2. Az erkölcsös és szatirikus regény.

Megnövekedett erkölcsi és anyagi erejével a polgárság lett a nemzet magva. Ebben a rétegben csirázott a jövő. A főurak életét a gyarmatokból beözönlő kincsek hallatlanul színessé és fesletté teszik s oly elkeseredetté a szegény népet, hogy félős az utcákon járni a rablók és gyilkosok miatt. E két véglet közt a polgárság munkás, vallásos és erkölcsös. Belőlük kerül ki az olvasóközönség, nekik és róluk írnak az írók. A regény, mint eleinte mindenütt, itt is demokrata s itt annak is marad, formában, tartalomban egyaránt; a köznapi élet prózáját választja nyelvül; a mindennapi életet rajzolja és a tömeg embereit. A tapasztalás és megfigyelés eszközeivel dolgozik; érdeme a józanság és élethűség. Itt mindig is ezen az úton marad a regény, mert e tulajdonságok a nemzeti jellem alapvonásai. A közönségnek maig is azok a könyvek tetszenek legjobban, melyek nem zaklatják föl a szenvedélyt és képzeletet, hanem meghagyják olvasóikat a maguk világában. Szeretnek gyönyörködni a maguk erényeiben s elítélik a főurak paráznaságait. Az írók tehát erényt prédikálnak és kigunyolják az erkölcstelenséget. Megterem a polgári élet józan és élethű rajza, a nem regényes regény: az erkölcsös és szatirikus.

Az erkölcsös regény megteremtője Samuel RICHARDSON (1689—1761), maga is egyszerű polgárember volt; szedőségen kezdte, azután meggazdagodott és nyomdát nyitott. Nyugodt kedélyű, megelégedett ember s meghiggadt, ötven

ré éves, mikor első regényét írja. A címe: *Pamela,*
vagy az erény jutalma. Pamela erényes cseléd-
 leány, aki addig áll ellent lord-gazdája kísértéseit-
 nek, míg az, meghatottan ekkora lelki nagyság-
 ból, a VIII. kötet végén feleségül veszi. Richard-
 son elmondja egyik levelében, hogy hallotta ezt
 az esetet s alkalmasnak találta arra, hogy a
 fiatalságnak megmutassa az erény hasznos voltát.
 A második regényben (*Clarissa*, 1748) Harlow
 Clarissát kedve ellen erőltetik férjhez pénzvágyó
 szülői, mire ő régi lovagjához, az elmés, csélcsap
 Lovelacehoz menekül, aki hosszas ellenállás után,
 altató segítségével zsákmányául ejti. Clarissa
 meghal bánatában; egy rokona megöli Lovelacet,
 aki bűnbánón hal meg. Tanulság: Ne erőszakos-
 kodjatok gyermekeitek szívéen, szülék; leányok,
 ne hallgassatok a mézes-mázos beszédre; csábít-
 ók, meglakoltok ám! — Végül megírta az eré-
 nyes férfi és nő jellemrajzát *Sir Charles Grandison*-
 ban (1753) és szerelmesében, Poretta Clementiná-
 ban, aki inkább zárdában hervad el, mintsem
 protestáns férj neje legyen. Nem hiába volt a
 regény első címe *The good man: Grandison* való-
 sággal a jóság tökéletes automatája. Ennyi erényt
 már a puritán közönség is megsokallott. De
 Richardson a tanulság kedvéért írt s ezt be is
 vallotta a *Pamela* előszavában. Szerencsére a
 sivár oktatáson kívül van ezekben a munkákban
 egyéb is. Megdöbbenőn terjedelmesek ugyan s a
 levélalak, melyről Richardson nem tud letenni,
 hamar válik unalmassá, de szerkezetök olyan
 kitűnő, hogy Diderot kész drámáknak nevezte e
 regényeket s a levél bizalmas formája annyi finom
 részletrajzzal teszi elevenekké az alakokat, hogy

nemcsak az író maga könnyezett sorsukon, hanem a közönség is. Smollett abban kereste e regények legfőbb érdemét, hogy az írásműveknek egészen új műformái. Kétféle értelemben is: mint erkölcsös- és mint levélregények. Hatásuk elér Voltaireig és Lessingig, másfelől Rousseau *Nouvelle Heloise*áig.

Walter Scott azt írta Richardson életrajzában, hogy ő rántotta le a regénybeli mesés királyfiak merev álarcát s addig elburkolt arcukat ő árnyalta ki az élet színeivel. De azért alakjai még erkölcsi szabályok példái maradtak, akiket nem egyéniségük hajt, hanem az író vezet.

Az élet egész össze-visszaságát, rossznak és jónak egybetorlódását Henry FIELDING (1707—1754) tudta először összebogozni alakjai lelkében. Ő nem egy csendes comptoir kis ablakán át nézte a világot; legaljáig ismerte az életet, minden szenvedélye végig szántott lelkén. Volt víg etoni diák s mikor a szegénység onnan elkergette, felcsapott színigazgatónak Londonban, aki könnyedén odavetett bohózatokkal kereste kenyerét, többek közt a Hüvelyk Matyi történetével. Azután jogot tanult a Templeben, közben röpiratokat és regényeket írt s mint békebíró halt meg. Az emberi természetnek majdnem minden vonása megvolt benne: jószívű a könnyelműségig, vidám a léhaságig. Mikor házassága és valami örökség révén vagyonhoz jut, három év alatt elveri; de azután is tökéletesen boldog, ha valamelyik lebujaiban egy darab húshoz jut vacsorára. A maga életét rajzolja *Amelia* (1752) c. regényében, mikor Amelia összekészíti szerény kis vacsorájukat s dobogó szívvel várja férje hazajöttét,

s az meg ezalatt újabb bánatot hoz a fejére. Ebben a regényben feleségét gyászolta el, akit lelkéből szeretett. Hónapokig együtt siratta szolgálójukkal, azután feleségül vette ezt. Természetes, hogy ez az ember nevetségeseknek találta a Richardson erénybábjait. Tulajdonképpen azért fogott tollat, hogy azokat kiparodizálja. Nem az erényt gúnyolta ki, csak az erényesség affektálását. Képmutatóknak tartotta a túlságosan erényes embereket s a *Tom Jones* Blifiljében megmutatta, mennyi gonoszságot takar az álszenteskedés. Gyönyörködik az emberi fonákságokban, jóízűen nevet rajtuk. Tom Jones kitöri a karját, Square maximummal vigasztalja, hogy a gondolkodó ember egykedvűen tűri a fájdalmakat; beszédközben azonban megharapja a nyelvét s tüstént kilocsosan belőle egy pár káromkodás.

Ment volt minden mellékes céltól, pusztán az emberi természet rajzában találta kedvét s abban kereste az olvasóét. *Tom Jones* első fejezetében azt mondja: «Amit itt feltálalunk vendégeinknek, semmi egyéb, mint az emberi természet... A válogatóság, félős, azt vetik ez ellen, hogy ez közönséges és mindennapi; hiszen mi más a tartalma valamennyi regénynek, elbeszélésnek, szindarabnak és versnek, amelyek megtöltik a könyvesboltok kirakatait? De hány pompás eledelről kellene az epikureusnak lemondania, ha ezen a réven visszautasítana minden köznapit és közönségest, csak mert hasonló elnevezésű fogásokat a legutolsó lebujokban is találni. S csakugyan, az íróknál éppen olyan ritkán találni igazi emberi természetet, mint a boltokban valódi bayonnei sonkát és bolognai kolbászkákat». S hátrább

(X. könyv. I. fej.) azt mondja az emberi jellemekről: «Okosnak sem tartom, ha angyali vagy ördögi alakok szerepelnek a költeményben, mint-hogy láttukra az embert hamarabb aggodalom és szégyen fogja el, mintsem hogy példát venne róluk. De alapjában jó embereknél a hibák és vétkek annál szembeötlőbbek, mert kirínak eredményeik közül s láthatjuk, hogy ezek a hibák mennyi bajba keverik e szeretetreméltó jellemeket».

Ezekben a sorokban Fielding maga jellemzi magát. S munkái pompásan megfelelnek elveinek. Abraham Adams a legderekabb alakja s Thackeray azt a regényét nézi legtöbbre, amelyben ez a becsületes pap, a wakefieldinek előképe, a főszemély: *The Adventures of Joseph Andrews and of his friend Mister Abraham Adams* s mennyi gyarlóságát ismerjük meg ennek is. Fielding nem teszi alakjait a jómód üvegburája alá; kiűzi őket az életbe, a kocsmák borgőzébe, az országutak szennyébe, nélkülözések és gyarlóságok közé; ott válik el, hogy milyenek. Mennyi ütleget kap az ő kedves lelence, *Tom Jones*, amíg elnyeri a Squire Western leányát. A realitás iránt való kitűnő érzéke révén vált Fielding a realista regény atyjává s a legnagyobb regényíróvá Dickens előtt. Regényeit ma is olvassák s egy pár erős neveletlenséget nem számítva, most is gyönyörűséggel.

A korszak hű képét adja ez emberöltőnek több más írója is, de az emberi léleknek ilyen pontos és könnyed rajzát nem találni sem Smollett, sem Sterne munkáiban. Tobias SMOLLETT (1721—71) annyira a valószínűség után veti magát, hogy minden története egy-egy darab valóság; a nevek

nála egytől-egyig álnevek, melyek őt magát leplezik. *Roderick Random*ja hajóorvos, mint ő volt a s tengeri kalandjai és szerelmi története az író tulajdon életéből valók; az *Előkelő hölgy emlékezései* a *Peregrine Pickle*ben épp ilyen hitelesek, *lady Vane* írta ezt a részt s vétette fel jó pénzért a kapós író regényébe. *Humphrey Clinker* útleveleit az ő saját skóciai útjának emlékei teszik elevenekké. Mindezen regényeiben s *Fathom* morális és *Sir Lancelot Greaves* kalandos történeteiben is, frissebb és leleményben dúsabb elbeszélő Richardsonnál; a lélekrajz élethűségében nem messze marad Fielding mögött. De Fielding emberei szeretetreméltóbbak s jobbak is, bár a francia kritikusok már róla is azt mondják, hogy «a bő aratásból, melyet tele kézzel hoz, kifeledte a virágokat». Nyersegek és illetlenek az ő emberei s erős és durva természetük annyi kalandon tombol át, amennyi, ha őket nem is, az olvasót bizonyára kimeríti. Nyers őszinteség dolgában közeli rokona Hogarth a maga reális rajzsorozataiban.

Finomabb elemző Laurence STERNE (1713—68). Egyszerű falusi lelkész, vérköpős beteg ember, akinek az élet csak egy gyönyörűséget engedett meg: a szemlélődést. Ebből aztán ki is vette a részét. Szeretetreméltó, meleg kedélyű író, akinek a közelében jól érezzük magunkat; azok az apró illetlenségek, melyeket itt-ott elkövet, a kor rovására mennek. Munkái nem is egyebek örökös megfigyelésnél; mind csupa ötlet és megjegyzés; az író elmésen társalog, szórakoztat és lebilincsel, de a regény áll, sőt alig indul meg. *Tristram Shandy*ban a hős csak a harmadik kötetben jó világra s a hatodikban adják rá az első nadrá-

gocskát. Ez lett volna a világ legterjedelmesebb életrajza, ha ebben a tempóban egyáltalán elkészülhetne. Lassúságán látszik, hogy a maga gyönyörűségére ír. Egy kissé mindig azok pártján van, akiken nevet s közel van hozzá, hogy hálás legyen azok iránt, akik másoknak egy mosolyt ajándékoznak. Minden alakja oly rokonszenves, mint Yorik, a lelkész, akiben magát rajzolta, de a legkedvesebb egyéniség könyveiben: az író maga s nincs okunk valami nagyon bánkódni azon, ha alakjai nem jutnak tőle szóhoz. Mint az embert, a természetet is úgy figyeli meg; az *Érzelmes utazás* (Yorik's Sentimental Journey) címében ő faragta a rá nézve annyira jellemző szót: sentimental. Könyvében az út érzelmek közt vezet, amelyek Francia- és Olaszország természeti szépségeiből sarjadnak. Pompás apró hangulatképek, kis genreképekkel tarkítva. Ennek a könyvének vége is van, éppen mert csupa apró skizzekből áll, amelyek akárhol abbamaradhatnak.

Ezek az írók, Fieldinget kivéve, ma már csak nevek az irodalomtörténetben. De maradt fenn ebből a korból egy kis regény, mely ma is ott forog az olvasók kezén. Népszerűsége kiállja a versenyt Robinsonnal, érték dolgában a legkitűnőbb elbeszélés Dickens előtt. Oliver Goldsmith (1728—1774) regénye ez: *A wakefieldi papról* (*The Vicar of W.*).

Meséjét összefoghatni egy pár mondatban. Egy jámbor lelkész családja örömet veszi a fiatal földesúr látogatásait. Az úrfi elcsábítja a nagyobbik leányt, álpap előtt feleségül veszi, azután elhagyja. A leány testvérbátyjának egy indiai ezrednél szerez helyet s a szükséges pénzt ő hitelezi az apá-

nak. E réven azután az ellene támadó apát az adósok börtönébe juttatja s azalatt elraboltatja kisebbik leányát is, akit azonban a családnak egy régi szegény ismerőse megment. «Legyünk törhetlenek s a szerencse végre hozzánk hajol» — mondja az egyik fejezet címe, amelyben csakugyan jóra is fordul a csüggedetlen papnak és észretérő családjának a sorsa. Kiderül, hogy az élvhajász úrfi esküvője Olivíával igazi házasság volt egyik cinkosa cseléből, aki e bűn tudójaként akart pénzelni az úrfitól; a kisebbik leány megmentőjéről kiviláglik, hogy a csábítónak nagybátyja, dúsgazdag baronet, aki most feleségül veszi a leányt s kiváltja ipát a börtönből. Az Indiából hazajött fiú, kit a csábító börtönbe juttatott, mikor huga gyalázataért párban akart bosszut állni, elveszi régi szerelmesét, az úrfi mátkáját.

E kis mesében sok a képtelenség; de az író maga azt mondja rövid előszavában: «Lehet a könyv mulattató, ha sok hibája van is és lehet unalmas egyetlen képtelenség nélkül». Az egész úgy van összeállítva, hogy az erkölcsi intelem és tanulság minél hatásosabb legyen. Minden fejezetnek megvan a maga tanulsága. Mikor az úrfi jövedelmező állások ürügye alatt a leányokat Londonba szeretné csalogatni, de terve szerencsére füstbe megy, Goldsmith előre azzal az axiómával kereszteli meg e fejezetet: «Látszólagos balesetek valóságos áldások lehetnek». Ilyen erkölcsi axiómákkal szolgál valamennyi szakasz. A párbeszédekbe is vitatkozások vannak szőve az angol szabadságról, az irodalomról, a börtönökről, a törvényekről, melyek büntetni akarnak, nem javítani. Maguk az alakok erkölcsi mintaképek. A családfő azt tartja, hogy a becsületes ember tartozik honának hasznát hajtani, derék emberek felnevelésével; ezért házasodott meg. Hitvesét úgy választotta ki, mint ez az esketőruháját, nem a külcsínnal, hanem jóságával gon-

dolva. Felesége jó gazdasszony, gondos anya; ő a ház feje; ő szeleteli fel a húst, közben elmondja minden tál históriáját. A gyermekek az ő szemükben a hazának adott ajándékok, akiknek kötelességek szüléiket ebéd után énekkel vidítani; a fiúk a gazdaságban segítenek. Az apa maga «a világ három legnagyobb hivatását egyesíti: lelkész, férj és családapa». Még pedig milyen férj! Előre megírta s berámázva a kandallón tartja neje sírversét. Apának is ilyen: ha marka üres, bő tanácscsal ereszti világgá nagyobbik fiát. Életének minden percében lelkész. Midőn megtudja, hogy leányát megszöktették, elátkozza a csábítót. «Bocsásson meg az ég nekem s neki, amiért ezt tettem», teszi hozzá nyomban. Mikor a börtönbe hurcolják, megdorgálja azokat, akik ki akarnák szabadítani; a tömlőcben vallásos tanításokat tart rabtársainak. Jámorsága néha majdnem túlságos, de mindig őszinte. A lelkész és polgár tökéletes mintaképe az öreg Primrose, akiben atyját rajzolta Goldsmith. Goethe lelkesülve beszél ez alakról s e csöndes, elégedett életről a *Dichtung und Wahrheit*ban.

Ez a regény mintája minden későbbi angol regénynek. Az erős erkölcsös érzés, az elvetemült gazemberek s a derék, vallásos, tűrő jók, szerencsétlenségeik, türelmök és diadaluk meg van minden angol regényben. Goldsmith jellemzési módja is átszállott utódaira. Az angol józanság, a pontos megfigyelés jut itt szóhoz, hogy divatba hozza az élethű realizmust.

Hányt-vetett életén át, mely szinte a Primrose György életére emlékeztet, Goldsmith mindennel megpróbálkozott: de színdarabjai megbuktak,

görög, római és angol történelme nem keltett figyelmet, természetrajza befejezetlen maradt. Két költeménye (*The traveller, The deserted village*) komoly becsű munka, de egymagukban nem szereztek volna hírt írójuknak. Mint Manon Lescaut története a Prevost abbéét, úgy tartja fenn az ő nevét kis regénye, mely hű képe az angol népnek, mintája az angol családnak, dicsérete az angol erkölcsnek.

Az angol regény, éppen mert tulajdonságai a nemzeti jellemből sarjadtak, mindig az maradt, ami akkor volt: nem fordult el sem a köznapi élettől, sem a józanságtól, sem az erkölctől.

Külföldön a regény útja kettészakad; az egyik a külső világ megfigyelése, az életviszonyok vizsgálata felé halad s a naturalismus révében köt ki; a másik a belső emberbe fúrja bele magát, lélektani eszközökkel dolgozik s az analysisben leli gyönyörűségét. Mindegyik utat keresztezik a tudományok és eszmeáramlatok, a regényíró lélekbúvár és szociológus, történetíró vagy az erkölcsök kritikus, a regény pedig a korszak encyklopaediája. Ezek az utak Angliában nem szakadnak úgy külön, mint egyebütt.

Az író levetheti a mindennapi élet zubbonyát, fürkészhet kivételes jelenségeket, lehet világfelfogásában arisztokrata s ha kedve tartja, a képelet lovagja, mindez csak egyéniségét jellemzi, nem a műfajt.

A külső és belső élet rajza egybefonódik náluk s jórészt ennek köszönhetik íróik, hogy hírnevüket nem sodorják el a korszellem változó divatai. A régi classikus regények nem kopnak ki a

könyvtárakból a regényírás classicus századában sem, melyben az angol közönség Scott, Dickens, Thackeray műveiben gyönyörködhetik.

3. A polgári színmű és a bohózat. — Garrick.

A színházaknak ugyanaz a közönségük volt, mint a regényeknek s e közönségnek ugyanaz volt az ízlése itt is. A színmű tehát hasonló lett a divatos regényekhez, csak a színműírók tehetsége maradt messze a regényíróké mögött. A főurakat a színpadról is kiszorítja a polgárság. Beszédükről lepattog a rím és rhythmus fénye, a francia drámák eleganciája veszendőbe megy. Megbomlik a szabályos alaprajz; kuszán van odatoldva egy-egy részlet itt is, ott is, mint a polgári házaknál. A rend iránti ízlés kivész; a cselekmény kedve szerint szökellhet ide-oda. Ez emberek lelkének nincsenek mélységei; a darabok csupa felpuffasztott napi hírek, melyek szembe állítják a bűnt és az erényt, akárcsak a Steele és Addison kritikái.

Egy fiatal embert rávesz egy csábító asszony, hogy lopja meg gazdáját, egy gazdag boltost. Azután megöleti vele nagybátyját, hogy gazdag örökséghez jusson. Egyszerre minden kiderül s mind a kettőjüket kivégzik. Ez a kor legnépszerűbb színdarabja, George LILLO *George Barnwell*-je. A city kereskedői esztendőnkön át ide küldözték tanulóikat és segédjeiket, hogy megtanulják, mire vezet a hűtlenség és lopás. Szakasztott ilyen Lillónak (1693—1739) valamennyi darabja s a másoké is. Edward MOORE (1712—57) *A játékosban* (*The gamester*) egy hamis játékos leálcázása-

val és bűnhődésével gyönyörködtette a közönséget. Nincs ezeknek az együgyű színdaraboknak egyéb érdemök, mint hogy Voltaire és Lessing ezek mintájára faragják ki a polgári drámát.

A vígjáték is erősen az élethez símul. Young Sam Foote (1720—1777), a kitünő színész és igazgató, a maga kis színháza számára csupa olyan bohózatot írt, amelyekben általánosan ismert személyek voltak kifestve. Sokan próbáltak szerencsét a vígjátékban, némelyek, mint Garrick és Goldsmith, a felsőbb komikum felé is igyekeztek. Igazi tehetség egyetlenegy akadt: Richard Brinsley Butler SHERIDAN (1751—1816), akinek atyja is színikazgató volt; ő maga színműírói sikerekről álmodott, míg később kitünő parlamenti szónok lett s Cornwall főadószerelője. De azért holtáig vidám legény maradt, tele adóssággal, úgy is halt meg, a végrehajtóval halálos ágya mellett. Meséiben nem sok az eredetiség; ha visszafizetné, amivel a régi angol drámaírókon kívül Molièrenek és Kotzebuenak is tartozik, egy árva jelenete sem maradna éppen. Mégis nagy tehetség; lobogó jókedve, röpködő élcei, kedves dévajsága, a frissen surranó cselekmény, mulatságos helyzeteivel és eleven, talpraesett alakjaival Beaumarchaishoz teszik hasonlóná egyéniségét, természetesen ennek történelmi jelentősége nélkül. *The Rivals*, *St. Patrick's Day*, *The Duenna* voltak első darabjai. Legnagyobb sikert a *School for Scandal* aratott. Mint Tom Jones és Blifil, úgy áll itt szemben a két Surface testvér. A kisebbik csupa derékség, a nagyobbik merő képmutatás; egy második Tartuffe, a tisztességnek csak látszatára ügyel, de lelkiismeretes

annyira, amennyire előmenetele megkívánja. Viszonyt sző gyámjának a feleségével s öccséről hírleli ezt. Az nyíltságában mindent kitálal, de azután össze is békíti a házaspárt. Örökre élő alakok ezek s velök együtt Sir Anthony és Mister Malaprop a *The Rivals*ban. A legelevenebb mégis Puff, a darabgyártó és színházi kritikus, a pózoló reklámhős, a *Kritikus vagy egy tragédia-próba* című darabban (*The Critic, or a Tragedy Rehearsed*), melyet Cumberland szörnyű tragédiái ellen írt, mint Buckingham Dryden ellen a magáét. Shakespeare óta nem látott az angol színpad ilyen vérbő és mozgékony embereket; a vígjátékban maig sem akadt ott párjok. — Sheridan nélkül merő sivárság lett volna az angol színpad élete, ha éppen ez időtájt fel nem támad maga Shakespeare. E kor első színésze, David GARRICK (1716–79) huszonöt Shakespeare-szerepet játszott; igaz, hogy nagyrészt a maga átdolgozásában, elferdítve. Ő rendezte az első nagy Shakespeare-ünnepeket Londonban és Stratfordban, ő gyűjtött Shakespeare első szobrára. Megérdemli, hogy ott feküdjék a Westminsterben, Shakespeare szobra alatt — Heine szavai szerint: «mint a hű kutya gazdája lábai előtt». Ekkor kezdődik Shakespeare elmúlhatatlan uralma a színpadon.

4. Aesthetikai elméletek; a kritika.

Johnson Sámuel.

A regény és a színdarab új útra tértek, de az új iránynak még nem akadt aesthetikusa. A kritika codexe még Pope és Dryden tanácsaival volt tele. A messzebb néző moralista gondolkodók meg a

művészi gyönyörűség eredete körül puhatólóztak, rendesen közös forrását keresve a szépnek az erénnyel, mint Francis Hutcheson (1694—1746). Mások, Gerard es Home, atomokra darabolják az emberi lelket s ilyen parányaiban keresik a szépség egyes árnyalatainak fészkrét, mint ahogy Gall és Lavater a koponyának külön-külön dudorodásába szállásoltak el minden egyes tehetséget. A szerencsésebb elmélkedők is szűk elméletekbe rekednek. Addison a fenségesről értekezik; Burke a fenségesnek és szépnek a gyökere után az ön-fentartás és társulási ösztön rétegéig ás le; szerinte: ami az elsőt megfélemlíti, hatalmasnak és vészhozónak tetszik, vagyis fenségesnek; ami az utóbbit kielégíti, kellemes és gyönyörködtető s ez a szép. William Hogarth, a szépséget a maga művészetében analysálva, úgy találja, hogy az: egység a változatosságban, aminek egyszerű példája és jelképe a hullámvonal.

E gyakorlati tanácsok és lélektani találgatások közt jelenik meg az első igazi műbíró, Samuel JOHNSON (1709—84). Apjának lichfieldi kis könyvesboltjában nőtt fel, azután az egyetemre ment, ahonnan szegénysége miatt nemsokára kimaradt. Hogy megélhessen, elvett egy csúnya vén asszonyt s hozományából iskolát nyitott szülőföldjén. De mindössze három tanítványa akadt; görvély elrútította arca, folyvást hunyorgó gyöngye szeme, gorombasága, bőfőgő beszédje visszariasztottak tőle mindenkit. Nagynehezen bejutott a *Gentlemen's Magazine* szerkesztőségébe; volt tanítványa, Garrick, előadta szomorújátékát, *Irenet*, de az megbukott; Juvenalist utánzó költeményei Londonról meg *Az ember vágyainak hiábavalóságá-*

ról ráfordították Pope figyelmét, aki főiskolai minősítvényt szerzett neki; Addison mintájára indított két lapja, a *The Rambler* és a *The Idler*, egymásután megszűntek s ennyi kísérlet és igyekvés után is szegény volt; hogy anyját eltemettethesse, hét nap alatt tákolt össze egy regényt *Rasselas* abissziniai királyfi vándorlásairól, aki végtére visszatér a boldogság völgyébe.

Szépirodalmi munkái egytől-egyig ódivatúak, de mikor kalandos életű barátjának, Savage Richardnak életrajzát adta ki, a nyelv tökéletessége, irodalmi ismereteinek gazdagsága, világos fejtegetései és tiszta irodalmi ítélete egyszerre Pope tekintélyének örökösévé tették. Kávézó helyén körülte seregelték az írók. Egy piperkőc skót jogász, valami Boswell, úgy sarkához nőtt, mint Goetheéhez Eckermann. Húsz éven át járt be Edinburghból Londonba, csak hogy megfigyelhesse Johnson életét, roskatag kis házában a kereskedők során, amelyben annyi ágrólszakadtnak adott födelet, amennyi csak elfért alatta. E gyöngé tehetségű ember könyve éppen bőbeszédűségénél fogva igen érdekes. Az egész ország magasztalta Johnson nevét és tudományát. A könyvkiadók őt kérték fel az angol nyelv nagy szótárának megszerkesztésére. Hét esztendeig dolgozott ezen a művén. Etymológiája nem szerencsés ugyan s meghatározásaiba belekeverte minden indulatát — így pl. az évdíjról azt mondja, hogy az ellenszolgáltatás nélkül húzott tartásdíj, melyért a kormány bérencei eladják a hazát — de mikor megjelent, mégis olyan lelkes fogadtatásban volt része, mely effajta könyvnél példátlan. A kormány évdíjat adott Johnsonnak s még 1855-ben is,

a száz esztendővel a szótár megjelenése után, a parlament évdíjat szavazott meg két szegény rokonának; a kérvény, melyet Macaulay, Carlyle, Dickens, Thackeray, Disraeli is aláírtak, azt mondja a szótárról: «Az a szótár, mely egy szegényes fenyőfa-pulpituson készült, büszkesége az egész angol nemzetnek. S nem csupán philológiai tekintetben. Ez a szótár kiváló módon architektónikus; tervének masszív biztosságára, a kivitel férfias correctségére és hűségére nézve, lángeszű felfogás, értelem és jellembeli kiválóság dolgában alig van ehhez fogható könyv; a maga nemében a Szent Pál kathedrálishoz hasonlatos».

Irodalmi jártassága és ítélete még jobban szembetűnik az angol költők életrajzgyűjteményében (*Lives of the most eminent English Poets*), mely a régebbi költőknek Cowleynél kezdődő új kiadásához készült. A pár ívre tervezett munka Johnson tudományától tíz kis kötetre duzzadt. Életrajzai élvezetesek, az egyes írók s az egész irodalom fejlődésének feltüntetése mesteri. Ízlése ósdi, mint a legtöbb irodalomtörténetíróé. Popeot tartotta a legnagyobb költőnek, Drydenben a nyelv kifinomítóját tisztelte; többre nézte az erkölcsös és finom Addisont Shakespearenél, akinek természetességét, elütő és színes jellemeit s ízlését, mely csak a cselekmény egységére ügyelt, magasztalja ugyan kiadása előszavában, de nem foghatja meg, hogy oly kevés erkölcsi leckét adott, nem egyszer ok nélkül feláldozta az erényt, kellő indokolás nélkül zúdította le a katasztrófát. A maga korabeli írók közül Richardsont méltányolta; közbenjárt a *Wakefieldi pap* kiadása dolgában; a Percy ó-angol balladagyűjteményéről

kicsinyléssel beszélt s *Ossian énekeiben* is azt becsülte legkevesebbre, ami azokban legtöbbet ér: a természetes, eredeti, népies hangot.

Ítéletein sokat változtatott a kor, de meghagyta azt az érdemét, hogy ő az első komoly irodalomtörténetíró s az első igazi kritikus, bár iránya és ízlése még életében lejárt a magát. A balladák és *Ossian* magukhoz hódítják az írókat. Young arra biztatja a költőket, hogy dobják el a szabályok mankóit, álljanak a maguk lábára, nézzenek *Shakespearere*, aki csak két könyvből tanult: a természetből és az emberből. *Hugh Blair* 1783-ban azt hirdeti, hogy a költészet a szenvedély és képzelet beszéde, melyben az író egyénisége jut szóhoz, melynek fő célja a jellemfestés, mintaképe pedig *Homeros* (*Lectures on rhetoric and belles lettres*).

S mikor ezek a könyvek megjelennek, már mindenfelé olvassák a *Percy* összegyűjtötte ó-angol balladákat, melyekből először csendül bele a nép hangja az angol irodalomba s már él és a mezőn az aratókkal együtt énekli a skót népdalokat *Burns*, a népies irány legnagyobb mestere.

5. A népies költészet. *Burns*.

Thomas Percy püspök félénk és óvatos előszóval adta közre ballada-gyűjteményét, 1765-ben, *The reliques of ancient English Poetry*. Szinte bocsánatot kér, amért ezeket az egyszerű és igénytelen verseket összeszedte; csak halványan villan át fején a gondolat, hogy ezeknek a költőknek, akik gyér hallgatóság tetszéseért daloltak, érdemök nagyobb lehet a tanult és kiművelt költőké-

nél. Feltében műdalokat is soroz e népi versek közé s nem vehetni ki, hogy teljes értékök szerint becsülte volna e maga kedvére gyűjtött népekeket, e szűkszavú, homályos, hézagos, drámai és tragikai népballadákat, melyek e műfaj örök mintái, melyekről Arany is példát vett. A gyűjtemény termékenyítőn hatott nemcsak az angol, hanem az egész európai költészetre. A vándor költői tárgyak, megszokott kölcsönzések helyébe nemzeti tárgyak, események, szokások lépnek, melyeken a régi kor s a népi képzelet hit- és világnézetének zománca csillogott; hatalmas szenvedélyek mellett naiv érzések s mint a népköltészetben mindig, a föllengző műköltészettel szemben bizonyos józanság, realizmus érzett; a szerkezet egységes világossága együtt járt a természetes jellemekkel, az egyszerű nyelvvel, naiv hanggal; a szobai költészet helyébe a mezők szabad levegője áradt. Percy példáját követte a németeknél Herder, *Stimmen der Völker* gyűjteményével, mely minden nép énekeiből közöl fordításokat, sokat Percy után (1778); e példákra jött létre nálunk Erdélyi népköltési gyűjteménye s Krizáé, segítve nálunk is a költészet népies, nemzeti megújhodását.

Percy gyűjteményénél akkoriban még nagyobb hatása volt írókra és közönségre egyaránt egy öt évvel előbb megjelent gyűjteménynek, melyben egy fiatal skót theológus, Macpherson Jakab, tizenöt elbeszélő éneket adott ki e címen: *Töredékek a régi költészetből*. Ossiant, e borongós költemények szerzőjét, Blair Hugo fölébe tette Homerosnak; egy pár év alatt egész Német-, Olasz- és Franciaország ismerte és rajongott érte, Goethe

Wertherének a szívéből is «kiszorította Homeroszt», nálunk Petőfi együtt emlegette a mult idők e két nagy költőjét; Arany is, abban az időben, mikor mi is olyanok voltunk, mint Kaledonia népe: «Enyésző nép, ki méla kedvvel Multján borong»... Elképzelhetni, mekkora volt e könyv hatása megjelenésekor. 1765-ben megjelentek Ossian összes művei. A roppant siker támadókat is szült: a franciák ráfogták Ossian énekeire, hogy a Macpherson csinálmányai; de ez eredeti költeményei szerint gyöngébb tehetség volt, hogysen ez énekek szerzője lehetne, a gael nyelvet pedig nem ismerte úgy, hogy arra hosszú angol költeményeket fordíthatott volna. E költemények tartalma ősrégi korra vall; képzeletből azt nem restituálhatta így költő: fejedelmek kelnek bajra egy tehénért; a király a tenger partján vendégeskedik; házasságnak, későbbkori kultúrának semmi nyoma. Olyan naivak és egyszerűek nyelvben meg érzésben ez énekek, akár Homeroséi, de Ossian inkább hat a szívre, Homeros a képzeletre. Homer felségesen írja le a világot és az embert, Ossian mélyebbre férkőzik lelkébe; elegikusabb és erkölcsösebb. Az «allons dans le jardin!» jelszava idejében ez egyszerű és természetes világnak egyszerű és költői leírása minden szívet meghódított s mindenki oda hallgatott mikor

A lefolyt időknek bárdja
Együtt beszél atyáival,
Fejedelminkkel az őskorban.

Az írói cselfogásnak tartott kaledoniai énekek az egyszerűség és természetesség utánzása mellett divatba hozták a régiességgel való szédelgést is.

Henry Ireland, egy agyafúrt fickó, Shakespeare-kéziratokat adogatott el hiszékeny atyjának, többek közt a *Learét* s egy addig ismeretlen — öngyártotta — darabot is, Vorrtýgerne királyról, melyet elő is adtak. Egy nagy tehetséggel megáldott gyermek, Thomas Chatterton (1752—70), egy bristoli templomszolgának a fia, valami Rowley barát neve alatt adta ki költeményeit, mintha a templom régi levelesládájában bukkant volna rájuk. A csalás, bármily ügyes volt is, hamarosan kiderült; a nagyravágyó gyermeket csalónak nézték; nyomorba jutott és megmérgezte magát, tizennyolc éves korában.

A balladák s a bárdok énekei azonban jobb és állandóbb hatással is voltak. Azon a napsugáron, mely ezekre sütött, zsendült föl az egyszerű, naiv népies költészet. A Thomson-féle természetleírásokat utánzóinál, Glover, Dyer, Falconet munkáiban átmelengette a belső természetesség. Szóhoz jutnak a lélek bensőbb hangulatai. A mélabús, beteges William COWPER (1731—1800), aki kétségbeesve és tébolyultan hal meg, szíve lágy-ságát szólaltatja meg szerelmes verseiben; boldogtalanságát panaszolja s hogy «rá nem ragyogott a szerencse csillaga». *John Gilpin* humoros balladájában a patkócsattogás népies ütemet ver ki s maga hosszú elmélkedő költeménye, melyben lady Austen kívánságára annak pamlagát énekli meg — ezért a vers címe *A feladat vagy a pamlag* (*The Task or the Sopha*) — semmiben sem üt az ósdi szószátyár tankölteményekre. Nem tudta megbocsátani Popenak, hogy kézművességgé alacsonyította a költészetet s egész erejéből rajta volt, hogy gondolatát egész mélységében, érzését

forrtában fejezze ki. Szerepe inkább a Mózes szerepe volt, mint Józsuáé. «Megnyitotta a szolgaság házát, de nem jutott el az ígéret földjére».

Azt a skót ROBERT BURNS hódította meg. Általában Skócia a megújhodás földje. Ott soha sem hallgatott el a népdal: hajtásait maguk a költők gyűjtötték. Allan Ramsay (1686—1758) két ilyen kötetet adott ki (*Teatable-Miscellany* és *Evergreen*, 1724 és 25) s verseiben is a népdal eleven ritmusa lüktet. Robert Fergusson (1750—1774) is egyszerű és természetes. Az ő versein tanulta meg Burns, mint lehet művészivé emelni a skót népdal természetes érzéseit és egyszerű hangját. A *földmíves tűzhelye* c. versének hatása meg is érzik a Burns híres *Szombat estvéjén*.

Burnsnek az a jelentősége az angol irodalomban, ami nálunk a Petőfié és Aranyé; ott az ő lángesze avatta költőivé a népi élet jeleneteit, természetes érzelmeit és egyszerű hangját. Maga is földmíves volt; egy vertfalú kunyhóban született, mely pár nappal azután összeomlott, Doonholmban, 1759-ben, Schillerrel és Kazinczyval egy esztendőben. Apjának hét holdnyi bérlete volt s maga vitte gazdaságát, hét gyermekével. Robert alig is látott iskolát; olvasni is csak azt olvasta, ami könyv megvolt a falu kovácsánál, kihez lovaikat patkoltatni járt. Testvéreivel együtt cselédi sorban dolgozott egész nap, kivált mikor huszonkét éves korában rászakadt a család eltartása. Hasztalan próbált a nyomorúság elől odább-odább vándorolni; szántott és aratott mindazon folyók partján, melyeket verseiben említ. De az alkony rendesen csókokat hozott neki. Legszebb szerelmes verseit egy kis szolgáló-

leányhoz írta, a fiatalon meghalt Campbell Marihoz. Nem is illett volna hozzája más, hiszen maga is olyan szegény volt, hogy későbbi feleségét, Armour Jankát, apja, egy vén kőműves, évekig nem adta hozzá, noha már gyermekük is volt. Első költemény-kötetét is azért adta ki, hogy árán Jamaicába mehessen szerencsét próbálni (1786); s mikor bejárt Kilmarnockba a nyomdába, ebédje rendesen bablepény volt s két penny ára sör. A kiadás csak 20 font sterlinget hozott, de azonfelül baráti meghívást Edingburghba. A fővárosban a tüzes szemű, szép arcú athléta, magas csizmájában, szarvasbőr nadragjában, a földművesek kék zekéjében egyszerre ismert és ünnepelt emberré lett. «Bizonyos mennyiségű pudding és dicséret koronkint szívesen cserélődött ki az ő jelenlétének búbájaért» — írja Carlyle. Mackenzie magasztaló cikket írt «az ayrshirei paraszt»-ról, versei hamarosan második kiadást értek s ez ötszáz font körül jövedelmezett. E pénz nagy részét anyjának és testvéreinek adta; a megmaradt részből síremléket állíttatott Fergussonnak, a többen földet bérelt Ellislandban, a Nith vize partján, Dumfrieshez közel, hová végre feleségestül költözött. De itt is nehezen boldogult, pedig családja szaporodott; négy fia született. Edinburghi pártfogóinak segítségével állás után nézett. Akózonak nevezték ki a vámhivatalnál 50, később 70 font évi fizetéssel. Ebben az állásban halt meg, harmincnyolc éves korában. Emlékét sírkápolna, festmények, három nagy életrajz, Currie, Walker, Lockhardt tollából s Carlylenak egy essay-je őrzi; mindezeknél inkább pedig saját költeményei.

Minden verstárgy neki és mindig szer a dalra. Juha belebonyolódik a pályvába s megful, nyomban versben gyászolja el; ekéje szétrontja egy mezei egér fészket, vers lesz belőle, ott nyomban az eke mellett; estve, mikor hazamegy, hamarjában leírja emlékezetből. Erejének igazi nyitja abban van, hogy amilyen egyszerű és természetes, olyan költői is. Kiszánt egy százszorszépet; érzése és gondolata szárnyra kap s ilyen messze száll:

Így jár az egyszerű leány,
Ki a mezők virága tán;
Törbe csalja a szerelem
Ártatlanúl,
Míg mint te, törve, védtelen
A porba hull.

Így jár a dalnok is, szegény!
Bolygván az élet tengerén,
A jobb irányt és tájakat
Nem ismeri,
Vihar zudul, hullám daga
S őt elnyeli.

Így jár számos derék, bizony,
Kit szenvedések terhe nyom;
Csel zaklatja, gőg kergeti,
Erője fogy —
Csupán az ég marad neki,
Míg összerogy.

Ki most e százszorszép felett
Busongasz, ép így lesz veled,
Már a nyomor ekéje dúl,
Érezheted;
Míg a barázda rád borúl,
Ez végzeted!

(Lévay ford.)

Nyelve olyan cikornyátlan, hogyha régi népdalokból sző be versébe egyes sorokat vagy szakokat, azok soha sem rínak ki az övéi közül. Dala mind rövid és formás, hamar megragad az emlékezetben; nem csoda, hogy ma is mindenfelé danolják.

Mester a nyugodt leírásban és az arcképfestésben is. A *Víg koldusok* (*The Jolly Beggars*) minden egyes alakja, a vén csavargó, aki féllábát a csatában hagyta, a zsebmetsző lotyó, a vándor üstfoldozó egytől-egyig mesteri rajzok. Másik nagyobb költeményében, a *Tom o Shanter*-ben, melyet Burns maga legtöbbször tartott s melyet Arany János fordított magyarra *Kóbor Tamás* címmel, a pityókos Tamás, szürke gebéje, a széljárta sötét vidék a boszorka-haddal, amint a bámuló legénynek utána zúdul s megtépázza lova farkát: a táj- és hangulatfestésnek valóságos példái s a boszorkánytáncban művészin keveredik össze a torz a félelmessel. Maga a kárvallott Tamás felesége is kész kép, noha nincs több mondva róla, mint hogy otthon ül:

Ránc homlokán, mint vész egen,
S ápolja mérgét melegen!

(Arany ford.)

A *Szombat este a kunyhóban* épp oly teljes és hű rajza a skót földműves családnak, mint a magyar háznak a *Családi kör*. Sok hasonlatosság is van a két család között, csak hogy a magyar szomorúbb s Arany leírása festőibb.

Külön kellene szólni Burns humoráról. A népmesék pajkos képzelete sem elevenebb és üdőbb s természetesebb és egyszerűbb, mint az övé (például *Árpa Jankóban*).

Burns sokoldalú tehetségében két fővonás az állandóan uralkodó: tárgyai, képei természetesége, hangja földmívelő életéből sarjadnak s szorosán hozzásimulnak a természethez; közelebből ezt a skót természet színezte, amit ő maga szerényen a skót balítéletek árjának nevezett. Ez a két jellemvonás csillan fel két honfitársában, az elbeszélő költeményeket szerző pásztorfiúban, James Hoggban (1770—1835) s a kőműveslegény Allan Cullinghamban (1784—1842), ha sokkal halványabban is, mint ő benne. Burns szépségei megmutatták, hogy a Dryden és Pope szabályai nélkül is költővé lehet valaki, aki természetes érzéseit erővel bírja kifejezni, akárha a népdalok hangján is; az iskolák egyhangúak, a szentesített elméletek megölői a költészetnek, melynek megváltója minden új írónak új egyénisége és eredetisége. A szabályok összetörték a XVIII. század végén s a XIX. század nem a szabályokat, hanem a költők egyéniségét tekinti fődolognak.

III. KÖNYV. A XIX. SZÁZAD.

I. KÖLTÉSZET.

1. A romantikusok.

Az élet nem szokott megpihenni a századok sorompóinál, de Angliában a XIX. század költészete mégis merőben elüt az előbbi századokétól. Megszűnik a zsarnok forma symmetriája; a költészet összeforr az élettel. A kor mozgó eszméi: a politikai szabadság és a társadalmi problémák

utat lelnek a költészetbe s szabadon sugárzik szíjjel minden költői egyéniség. A két kor közt Burns a kapocs, akiben tetőpontjára jutott a természet átérzése s kifejlődött a szabad egyéniség mintaképe. Ez a kettő egyre terebélyesedik az új században. Minden újabb költőn végigrezzennek a természet mélasága és viharai, Wordsworthtól Byronig. A leírás sokaknál németes bölcselennel telik meg. Mások a szabadság rajongói, mint Shelley és Byron; csodálják a nagy szenvedélyeket s annyira viszik az egyéniség cultusát, hogy legillanóbb hangulataikat is megörökítik. Természetimádásuk s egyéniségüknek ez az érzékenysége egybetorkollik egy nagy elégedetlenségben a körülök való világgal és társadalommal. Megfürdenek India és Perzsia gyönyörűségeiben, mint Moore, magukba szívják elföldelt öltők életét, mint Southey és Scott. Ezek minden irodalomban a romanticizmus jellemvonásai.

Még él a Thomson iskolája: Robert Bloomfield (1766—1823), egyszerű csizmadia, az ő mintájára az évszakok rendjében írja meg a parasztlegény életét, George Crabbe (1759—1832) a *Várost és Falut*. Mások előbb hagyják el Anglia földjét, mint a régi példákat. Samuel Rogers (1763—1855) tankölteményei (*Az emlékezet örömei*) és tetszetős kis eposza (*Jacqueline*) mellett Kolumbus útjáról s Itáliáról rajzol képeket. John Wilson (1785—1854) edinburghi tanár, a Pálmák szigetére (*The Isle of Palmes*) kalandozik el s onnan néz vissza a civilizáció pestises városára (*City of the Plague*). A skót Thomas Campbell (1777—1844) a remény gyönyörűségeit fejtegető ódivatú tankölteményének honoráriumán beutazza Németországot s a

német irodalom megnyitja szemét a természet ereje és rejtélyessége iránt. Ő vezeti be az angol irodalomba a természet gyermekét, Chateaubriand (*Atala*, 1806) és Cooper nemes indiánusát, *Gertrud of Wyoming* (1809) c. elbeszélésében.

Ezentúl a költők nem érik be a tájképek szemléletével, hanem mélyére szállnak a természetnek s hol rejtett bölcselmét érzik ki, mint Wordsworth, hol természetfölötti erőit, mint Coleridge, vagy változó színpompájának csodálatába merülnek, mint Southey. Fiatal korukban mind a hárman forradalmárok voltak; William WORDSWORTH (1770—1850) francia földön töltötte 1791-et s verset írt a királyok ellen, Coleridge, és Southey drámát írnak Ropespierréről s szabad telepet készülnék alapítani Amerikában. Később megházasodnak, mind a hárman Cumberlandban telepednek le, a tavak környékén; Wordsworth a Grasmere tava mellett, Southey Keswick közelében. Angliában a nevök is *Lakists*. Coleridge a kormány hírlapírója lesz, Wordsworth és Southey évdíjas és poeta laureatus. Nyugodt, szemlélődő életet élnek s megverselik minden benyomásukat. Wordsworth legnagyobb munkájának címe is *Excursion*. A költő séta közben szóba áll előbb egy házalóval, aztán egy remetével, akiktől sok történetet hall, végül a falusi pappal, aki elvezeti a temetőbe s elbeszéli egy pár halottnak az életét. Mindegyik az emberi sors példája. Minden bölcselmi gondolatot kelt benne, amit lát. Ha egy macska száraz levelekkel játszik, rögtön arra gondol, hogy a bölcs is így babrál az élet elhullt leveleivel. Minden kép gondolatot és felindulást ébreszt benne. A természetből természetfölöttit ol-

vas ki. Előbb, mintsem Byron megírta volna a *Childe Haroldban* (III. én. 72), hogy «magas hegyek neki érzelmek», Wordsworth már elmondta magáról a *Tintern Abbeyben*, hogy a vízesés moraja lenyűgözi, mint valami szenvedély. Bérc és vadon érzések neki. Ruskin e korszak legnagyobb tájfestőjének nevezte. Minél közelebb van valami a természethez, annál jobban érdekli őt. Az állat szenvedése jobban megindítja, mint az emberé. *Peter Bellnek* az a tárgya: hogyan térít egy elvetemedett napszámost az erény útjára egy elkínzott szamar önmegadása. Az emberek közül a föld egyszerű népéhez vonzódik, akikben a természettel való együttélés mélyebben veti el az érzéseket. Kivált a gyermekeket szerette, akik még nem régen szakadtak ki a nemlét állapotából. Emberei egytől-egyig ebből a világból valók: a messze szakadt falusi gyerek, aki hazatérve, csak a sírkereszteken akad ismerős nevek; egy együgyű fiú, aki éjszaka a városba lovagol orvosért és eltéved. Mindent olyan higgadtan mond el, mintha nem benyomásokat és érzéseket énekelne, csak emlékeket. A pillanatnyi érzéseket, a szenvedély fellobbbanását s a humor kacaját nem ismeri. Ezért nem sikerülhetett drámája (*The Borderers*). Ehhez képest nyelve is egyszerű, higgadt. Első kötetének (*Lyrical Ballads*, 1798) előszavában azt fejtegette, hogy a költői nyelv édestestvére a mindennapi beszédnek. Verse csakugyan nem más, mint összerímelt próza. Minderről tanuságot tehet egyik legismeretebb költeménye, a *Heten vagyunk*.

Samuel COLERIDGE (1772—1834), épen ellen-

kezőleg, természetfölötti, rejtélyes erők természetes leírásában találja gyönyörűségét.

Plato s a mystikusok voltak kedvenc könyvei. Töredékben maradt elbeszélő költeményében, *Christabel*ben előérzetek és szellemjelenések a rugók. Egyetlen befejezett nagyobb munkája, *A vén tengerész (The Ancient Mariner)* elbeszélése rémektől hemzseg.

A vén matróz kint a tengeren lenyilazott egy albatroszt. A tájék védőszelleme ezért megbünteti a hajót: a szél elül, ivóvizük elfogy, a tengert körültők ázalékok lepik el. A hajó egész népe a gyilkost kárhoztatja; büntetésül hátára kötik a megölt albatroszt. Egy vitorla bukkan fel; feljűk tart; egy hajóroncs, földézetén egy nőalak kockázik a halállal. Vakot vet; a bárka népét elepeszti a szomjúság; egy szálíg meghal a négyszer ötven ember; csak a vén matróz marad életben, hogy végig szenvedje a halál minden borzalmát. Csoda csodát ér, rémség rémséget. A holtak éjjel munkába állnak s a légben rejtélyes hangok siránkoznak. Végre partot ér a gálya. A vén matróz elbeszéli irtózatoss történetét, mely megbűvöli az embereket; a hallgató megfedekezik barátja esküvőjéről, nem tud szabadulni tőle.

Hátborzongatón igaz a szörnyűségek leírása s Coleridge azt is éreztetni bírja, hogy a «való borzalminál a képzelt rém nagyobb». De a fel-séges leírásokban az angol kritika hosszas magyarázgatása sem tudott más tartalmat és alapeszmét találni, mint azt az állatvédő egyleteknek való jeligét, hogy: «Ne bántsuk az állatokat!» Érzéke lassanként egészen eltompult a való világ iránt; költeményei mintha visszajáró álmok volnának; ezért nem írhatott igazi drámát, noha háromszor is megkísérlette. *Kubla khán* verséről maga azt híresztelte, hogy álmában szötte és félálomban írta le. Később ópiumevésre adta

magát; orvosa házába költözött s családját sógora, Southey gondjaira bízta.

Robert SOUTHEY (1774—1843) költészetét ez a gond ölte meg. A maga és Coleridge családján kívül ő volt a kenyérkeresője másik sógora, Lovell, családjának is, nála élt Chatterton nővére, hát tömérdeket kellett írnia. Munkái tíz kötetre mennek. Megírta Braziliának és a francia-angol háborúnak a történetét, Bunyan, Chatterton, Nelson életrajzát; fordított spanyolból (*Chronicle of the Cid*) és portugálból; írt töméntelen ujság-cikket, *Specimenst* szerkesztett az újabb angol költők munkáiból s mint évdíjas és udvari költőnek verseket kellett gyártania minden évfordulóra és névnapra a királyi házban. Pedig fiatal korában forradalmár volt, drámát írt *Wat Tyler*-ről és eposzt *Joan of Arc*-ról. Fiatal tüze szüntén kiapadt költői ere. Ő volt az első angol költő, aki keletre ment érdekes tárgyakért. Hősei: a kelta *Madoc*, a kalandos királyfi; *Roderik*, az utolsó gót; a varázsgyűrűs arab *Thalaba*, a mágusok kiirtója; az ind varázsló Kehama rádza, aki tulajdon fiátátkozza el, amért parasztlányt akar elvenni (*Curse of Kehama*). De csak az arcok Ézsau-arcok, a lélek Jákobé: arab hőseinek szívében angol erkölcsök fészkelnek; Thalaba a monotheismust fejtegeti s kikel a többnejűség ellen. Mély erkölcsisége tette a pogány Byron ellenségévé, ezért nevezte őt s a körölte sereglő szilaj, dacos és szabadszájú költőket «sátáni iskolá»-nak.

Akkor egész Anglia Southey és a tavak higgadt költői mellé állott, ma az újítók dicsősége sugárzik ki a korszak irodalmából. Az érzések és gon-

dolatok ezekben lobognak fel szabadon. Nem merengenek el a természet szelid képein; viharaiért lelkesülnek, erejét érzik s meghatottságukban pantheistákká lesznek, mint Shelley. Nemcsak ódákat írnak a szabadságról, hanem küzdenek hazájuk szabadságáért költői tehetségükkel, mint Moore, vagy a sajtóban, mint Leigh Hunt, vagy akár idegen népekért karddal, mint Byron vagy Landor. Lelkükben nemcsak lágy érzések tanyáznak; bevallják szenvedélyeiket; erőteljesen éreznek és őszintén beszélnek. Majdnem valamennyiüket kiüldözték Angliából. Byron és Shelley idegenben éltek és haltak, Landor Flórenceben, Keats Rómában van eltemetve.

Néhány író csak politikai meggyőződése révén soroznak az új irányhoz, munkáikon nem érzik annak sugallata. Ilyen Walter Savage LANDOR (1775—1864), a szabadság rajongója, aki Spanyolországban magatoborzotta csapat élén harcolt Napoleon ellen, azután garibaldista volt s nyolcvan éves korában kihirdette, hogyha valaki meggyilkolja III. Napoleont, ő a gyilkos családjának ajándékozza vagyona maradékát. Inkább tudós volt, mint költő; legnagyobb munkáját, *Gebir* c. eposzát (1798) latinul írta; drámái, Count Julian s bennünket magyarokat különösen érdeklő drámái trilogiája: *Andrea of Hungary, Giovanna of Naples, Fra Rupert* könyvdrámák. Értékesebbek prózai munkái, kivált *költött beszélgetései írókkal és államférfiakkal*, melyekben szó esik mindenről a világon s amelyek eredetisége s formatisztasága méltán tette büszkévé szerzőjüket.

Az amerikai születésű Leigh HUNT (1784—

1859) barátság révén szít e csoporthoz. Mikor hírlapi támadásai az uralkodó herceg, a későbbi IV. György ellen börtönbe juttatták, kiszabadulása után Olaszországba ment, hogy szerkesztője legyen Byron és Shelley lapjának, a *The Liberal*-nak, mely azonban, főként Shelley halála miatt, a negyedik számmal megszűnt. Ez ismeretségre vonatkozó feljegyzései szereztek olvasókat ön-életrajzának, ami később arra indította, hogy e barátságot Byronról és kortársairól szóló könyvében bántó módon kiuzsorázza. Szépirodalmi munkáin annak a világfájdalomnak a lehellete érzik, mely Byronban elemi erővel szólalt meg. A Dante *Pokl*abeli Francesca da Rimini epizódjából kikerekített költői elbeszélése, a *Story of Rimini*, egyetlen jelentős költői alkotása.

John KEATS (1795—1821) azért került a proscribáltak listájára, mert barátja volt Leigh Huntnak. Ezért rontott a *Quarterly Review* oly élesen munkáinak, úgy hogy az érzékeny, gyöngé ember Itáliába menekült, hol öröklött betegsége az izgalmakra visszatért s megölte. Egyetlen kis kötetét az angolok ma legjobb könyveik közé sorozzák. Munkáit éppen az élteti, amit Wordsworth gáncsul vetett *Endymion*jára, mikor egy darab pogányságnak nevezte. *Lámia* is az; tárgya a görög monda, melyben a viruló szűzzé változott kígyó behálózza s a nászéjszakán megöli Lyciast. Keats Homeroson és Chauceren nőtt; ennek hatása érzik *Isabella* történetén, melyben a leány szobájában egy tő virág alá temeti kedvesének levágott fejét s gyilkos bátyjainak aztán a virág olvassa fejökre bűnüket. Keatshez az olvasót az érzések pogány elevenésege, szín- és hang-

benyomásainak tisztasága vonzza s valami görögös naivság és üdeség.

Ezekben a költőkben van ugyan egy-egy új vonás, de költészetükben mégsem fejezik ki koruk vágyait és gondolkozását. Ezek sokkal nagyobb lelkekben lobbantak ki, amilyenek Moore, Shelley és Byron.

2. A szabadság énekesei; Moore Shelley, Byron.

Thomas MOORE (1779—1852) a természetnek csak hímes köntösében gyönyörködik, mint Southey s kedvtelve dúskál a ragyogó színekben, mikor lefesti a Bermuda-szigeteknek, a hol hivatlanokoskodott, buja tenyészetét. Ódáiban énekli meg a szabadság földjét, Amerikát, melyet meg is látogat s összegyűjti népmondáit. Férfikorában dalai saját hazájának, Irországnak a szabadságát zengik és sóvárogják vissza, melynek kegyetlen elnyomását atyja szegényes kiskereskedéséből fiatal korában végig nézte. Meg is írta a nemzeti ellenállás hősének, lord Edward Fitzgeraldnak, életrajzát s Irország egész történetét. Honszerelmét rövid, legtöbbször jelképes lyrai sóhajokba tördeli. Egyik legerőteljesebb versét mindhárom nagy költőnk lefordította: Vörösmarty 1847-ben, distichonokban, elegikus hangon; Petőfi 1848-ban mint a honszerelem hymnusát; azután 1852-ben, épen költőjének halála évében, Arany János, hangra, tömörségre híven, mint a hazafi bánat költeményét, így:

Eszünkbe jusson, hol veszett el
Hősink utója, legjava,
Mind, mind! — s ápolt fényes reményünk,
Sírjokba szállván, elhala,

Oh! nyernők vissza csak halálból
 E szíveket úgy, mint előbb,
 Megvini még egyszer, szabadság!
 Szent harcodat, isten előtt;

Csak egy percig szakadna még el
 Az akkor ránk vert rabbilincs;
 Nem! nincs erőszak földön, égben,
 Hogy összeforrasztná megint.

De vége, vége. S bár az évlap
 Kürtölje hódítónk nevét:
 Átkos a diadalmenet, mely
 Elhúnyt szabad szívekre lép.

Sokkal becsesb a sír, vagy börtön,
 Melyből egy honfinév ragyog,
 Babéritoknál, ti, szabadság
 Romján emelkedett nagyok.

Irish Melodies (1807) című kötetében, melynek minden versében ó-ir dallam zendül meg, megtalálni a lyrai költészetnek minden fajtát, vannak ott szerelmi elegiák, hangulatfestő költemények — a világot bejárt *Utolsó rózsa* is ilyen, — bordalok, szerelmes versek Erinhez; de alig rezdül meg bennük forradalmi hang. Mégis minden borongásnak a hazafi bánat az alapszíne; az elegiák Moore iskolatársát, Emmet Róbertet, az ir szabadság mátyrját gyászolják vagy menyasszonyát vigasztalják. Más szerelmi vers olyan magasztos, hogy az idegen olvasó érzése szerint sem vonatkozhatik földi nőre. Alig akadnak képek e költeményekben, de mindegyik egy-egy kép maga, melyben minden vonásnak mélyebb jelentősége van. Vallásos énekeit is (*Sacred Songs*, 1816) hazafias érzés sugallja. A sanyargatott ir nép már csak az Istentől remélhetett segítséget s a

katholikus vallásban erős nemzeti különbséget ápolt maga s a protestáns Anglia közt. Vallásos fohászaiban, félénken, a nemzeti vágyak libben-
tik meg szárnyukat. Regénye, a *The Epicurean* s az *Angyalok szerelmei* című verses elbeszélése mellett, mely földi nők iránt szerelemre gyúlt angyalok történetét (Mózes I. 6.) beszéli el, legértékesebb elbeszélő költeménye legszebb részében a hazafi érzésnek köszöni érdekességét. Ez *Lalla Roukh*.

Aurungsebe tulipánarcú (ezt jelenti Lalla Roukh) leányának utazását beszéli el vőlegényéhez, Kashmirba. Egy fiatal énekes, Feramorz, négy verses történetet mond a királyleánynak pihenőkön; a királykisasszony beleszeret az énekesbe s az utolsó oldalon kiderül, hogy az maga a vőlegény, aki így akarta aráját meghódítani. E keretben a legszebb elbeszélés *A tűzimádókról* szóló s e hősök képe alatt a szabadságimádó irek lappanganak. Az elnyomott Iránban mindenki a szegény Erinre ismert, mely «önföldjén, — óh, már nem hazája! — Görbedve hódol», de

Órzi bosszu s hit tűzét,
S miként a gyöngy a nap sugárit
Felszívja s éjen át sugárzik —
Múlt szép világát szórja szét.

Az ő multja volt, amire a költő gondolt, mikor elpanaszolta,

Mint zúzta Irán koronáját
S gyöngyét szedé vad jövevény,
Hitére is láncot tévén.

(Ford. Lőrinczi Lehr Zsigmond.)

Irlandszerte Emmet Róbertre ismertek Hafedben, aki vérit ontja «Boldog honért — szabad hitért» s «szabadság-szózat büszere» — s arájára, az angolokhoz szító családban élő, vőlegényét holtáig gyászoló Sarah Curran-re Hindában, aki «Géber ha vérzik, mindegyikben — kesergve holt ifjút siratja». — S a legköltőibb ilyen elbeszélésben is a Paradicsomból kitiltott péri jóvátételül egy hazáért hullott vér-

cseppet viszen, csak azután az anya sóhaját gyermekeért s végül — ami aztán megnyitja előtte a menny kapuját — egy gonosztevő bűnbánó könnyét.

Erős szabadság- és hazaszeretetet lüktet politikai szatiráiban is, az *Elfogott levelekben* s a szent szövetségnek való mesékben, melyeket Thomas Brown álnév alatt Byronnak ajánlva adott ki. Ezeket a verseket ma nem lehet kommentár nélkül olvasni, de ötletei talpraesettek s humora metsző. Művészi szempontból hasonlíthatlan zeneiség ad értéket Moore költeményeinek. Nem hiába lelte gyönyörűségét a clavicine hangjában s az énekben: csodálatos zenei érzéke volt. Az ir melódiákat egyenest régi ir énekek dallamára írta, szent énekei a Händel, Mozart, Haydn, Beethoven compositióiban áradó áhítatnak adtak szavakat; verseket írt minden nép jellemző és hangulatos dallamaira. Így támadt a *National Airs* kötete, 1815-ben. Ezzel a zenei élvezettel szemben dalai egyetlen megjegyzésre adnak okot: éppen mert éneklésre vannak szánva, az első stróphák rendesen mintha gondosabban volnának kisimítva a többieknél, amelyeket úgy sem szokás énekelni.

Moorenak az irodalomtörténetben, mely nevét egy másik fejezetben mint Sheridan munkáinak s Byron naplójának kiadóját és Sheridan életrajz-íróját jegyezte föl, két értékjelzője van. Egyik csodálatos zeneisége, a másik, hogy helyet szerzett az angol irodalomban az irek érzéseinek, eszükjárásának és dallamaiknak, mint Burns a skótokénak.

Percy Bysshe SHELLEY egészen más volt. Ő nem tudott élni szabadság nélkül s mindent

feláldozott érte. 1792 augusztus 4-én született. Atyja baronet volt. Az egyetemen nehezen tűrte azt a szokást, hogy a kisebb diák tartozik szót fogadni a nagyobbaknak. A francia encyclopaedistákat forgatta, amiért pajtásai «atheista Shelleynek» nevezték. Tizennyolc éves korában kiadott egy kis röpiratot *Az atheismus szükségességéről*. E miatt kizárták az egyetemről, apja is kitagadta. Hugai segítették megtakarított pénzecskéjükkel, melyet egy barátnőjük révén juttattak kezéhez, akit Shelley 19 éves korában Skóciába szöktett. Ebben a magányban válik valósággal a természet és szabadság rajongójává. Ezért szerette és fordította Petőfi (*A szökevények*). Huszonegy éves korában ifjúi áradozással írja meg első nagy költeményét, a *Tündérkirálynőről* (*Queen Mab*), erről a bölcselkedő nemtőről, aki egy szárnyrakelt lélek előtt az ősi tiszta emberi lélekért lelkesül s az egészséges testért, melyeket a kultúra ront meg, az önzés és zsarnokság, s melyeknek épsége és tisztasága csak a természet ölen jöhet meg újra. Két évvel később (1815), tisztább és érettebb költői erővel, megrajzolja önmagát, aki álmában megpillantotta a tiszta szépség tüntetését s kit egy démon, *Alastor*, a tévelygés szelleme, egyre megújuló remények közt végig hajszol az életen, míg végre a halál csendesíti le meddő vágyát. Ő maga mégsem tesz le elérhetetlen eszményeiről. *Laon és Cythna* légiés víziójában (későbbi címe: *Revolt of the Islam*, 1817) azt álmodja végig, mint változtatja át az államot egy szerelmes testvérpár a pozitív vallás- és zsarnokuralom romjain vér nélkül az ember-szeretet társadalmává, melyben a nő egyenjogú

a férfival, végezetül abban is, hogy fegyvertelen községük megdőltevel együtt halnak a máglyán.

Már ezek az epikai munkák megvilágítják egyéniségét. Természet- és szabadságimádó. Ez a két érzés testvér volt benne: a természetet azért szerette, mert természettől mindent szabadnak látott s azért a szabadságot tartotta természetes állapotnak. A szabadságnak Byronnál is tüze-
sebb rajongója volt. Byron a politikai szabadságért égett, Shelley imádta a szabadságot mindenben. Fiatal házas korában elment Dublinbe, hogy küzdjön a katolikusok emancipációjáért s 1817-ben röpiratot adott ki a parlamenti reform s a választói jog kiterjesztése dolgában, melyben megelőzte az 1867-iki újításokat. Vallása elvetette a bibliát, melyet bilincsnek érzett az észen s melynek istenét, amiért a rosszat megtűri a világban, zsarnoknak és ellenségnek érezte. Lelkesült a szabad szerelemért s első felesége halála után házasság nélkül vitte magával Svájcba Mary Godwint, a regényíró William Godwin leányát; csak élete végén esküdött vele meg, «mert a világ nőnek nem bocsátja meg az ilyet». Egyik nagyobb költeménye, *Rosalinda és Helén*, két házasság rajza: Rosalinda boldogtalan az urával, a másik boldogan él szabad szerelemben szerelmével. *Julian és Maddalo* — tulajdonképpen Shelley és Byron — párbeszédében az akarat szabadságát bizonygatja.

A költészetnek minden ágában fölgújtja a szabadság tüzét. A drámában is. Drámával köszönti Maurokordatót (*Hellas*, 1821), mikor kibontja a görög szabadság lobogóját. *Fölszabadult Prometheus* (*Prometheus unbound*) a szabadság

hőse. Goethe Prometheusa a bálványoktól elfordult szabad és munkás emberi szellem; Byronnál az emberiség lenyügzött és dacos ereje; Shelley-nél a jóltevő emberi lélek, akit a Természet s az emberi szellem segélyével az örök igazság végre is fölszabadít Jupiter zsarnoksága alól. Itt is, mint *Mabban* és *Laonban*: a szabadság az ember-szeretet és jószág szülője, mert visszavezetvén az embert a természethez, feltámasztja őseredeti jó tulajdonságait. Kisebb költeményeiben is a szabadság lantosa; hevében kegyetlen szatirát zúdítt a feleségével perpatvarkodó IV: Györgyre, a *Dagadtlábú zsarnok*ban, s az ördögi *Castlereaghré*. Szabadságszerelme s természetimádása miatt nem volt maradása Angliában. Gyermekeit is elvették tőle, nehogy istentelen forradalmárokat neveljen belőlük. Természetimádását atheismusnak vették, pedig *Laon* előszavában azt vallja, hogy munkáját nem a legfőbb lény, hanem a róla való alacsony fogalom ellen írta. A mindenség élő organizmus volt az ő szemében, amellyel lelke közös életbe olvadt. Az ő szemében minden élt s ez a személyesítés nála nem pusztán költői fogás. Úgy látta az anyaföldet, mint aki elaszott kezét melengeti a parázs hamván, mely valaha a legtüzeesebb szellem volt: Napoleon. A felhő nála azért borítja hóval a bérceket, hogy a fehér párnákon töltse az éjszakát, a vihar karjaiban. Szóba állott a fákkal és a széllel:

Bár volnék kobzod, mint a rengeteg!

Mit bánnám, hullna rólam a levél:

Csak keltene hatalmas zengzeted

Szívembe dalt, mely őszies, de mély,

Mely bús, de édes! Légy a szellemem,

Vad szellem! Oh légy én, zord nyugoti szél.

(Ford. Radó Antal.)

Shelley a természetnek a velejét, lelkét vette ki s *Peter Bell* ellen írt szatirájában kikél Wordsworth ellen, aki eunuchja volt és nem merte övét feloldani. Byront is Shelley vezette be a szentek-szentébe. Byront eleinte a képek színvarázsa ejtette meg; mikor a genfi tó partján Shelley közelében él, egyszerre megjelennek *Manfréd*ben az alpok szellemei.

Byron hát a szabadság és természet szeretete dolgában egyaránt érezte Shelley hatását; de ő mindegyikben reálisabb. Tájképei földi tájak rajzai, a szabadságnak pedig hőse is volt, nemcsak hirdetője. Shelley érzéseinek örökös suggestiója alatt élt, mint egy fanatikus, a földdel és az élettel nem törődött. Mondanivalóját legszívesebben légies alakokra bízta, az eszményi szépség nemtőjére, aki felhőn repülve bejárja a világot s álmukban megjelenve, tanítja az embereket. (*Az Atlas tündére*, színmű, 1820, *Mab*, *Alastor*). Lágysága azért nem volt lagymatagság. *Laon*ban a pestis leírása (VI. ének) s *Beatrice Cenci* tragédiája, aki meggyilkolja szörnyeteg atyját, az erőteljességnek felséges példái. Beszéde is olyan volt: aetheri finomságú; verseiben a szavak lágy csengéssel olvadnak tündéri harmóniába. Maga is szinte csak eszméinek és érzéseinek megtestesülése volt. Szűkvállú, nyulánk alakja, finom ajka és beszédes szeme, halavány arca, melyről jóság sugárzott, mintha nem is e földről való lett volna. Gyermekkori barátai úgy emlékeztek rá, mint a kin már akkor is feltűnt a «természetfölötti értelem». Mulready azt találta, hogy nem lehet őt lefesteni: «Nagyon is szép». Legszébb költeményeit kint írta a szabadban.

Nagyon szeretett lovagolni s még ennél is jobban, hanyatt feküdve egy csolnakban, nézni az eget és gondolkodni a szabadságról. A tenger volt a szenvedélye, nemcsak a viharos, szilaj, byroni tenger, amely városokat nyelt be s melyen egy emberélet csak egy buborékot vet, hanem a szeliden szunnyadó óceán, amelynek ezer fodrán isteni színjátékban csillog a nap sugara.

Halálát is ez a szenvedély okozta. 1822 július 8-án Livornóból Speziába indult bárkán; vihar támadt s a csolnak népe odaveszett. A tenger tizennégy napig tartotta magánál szerelmesét. A törvény azt rendelte védekezésül a pestis ellen, hogy ami hullát a tenger partra vet, el kell égetni. Byron hatalmas máglyát emeltetett, melyet, mint a görögök szoktak, behintettek sóval és tömjénnel, megöntöztek borral és olajjal. A halott barátja, Trelawney, a hamvban éppen találta a szívet, a Cor cordiumot, amint felesége Shelleyt sírkövén nevezte, mely Rómában a protestáns temetőben áll, Cestius piramisa mellett, ahová vágyott, s hol együtt fekszik kis fiával. Az égő máglya mellett ott állott Byron, legjobb barátja, aki osztozott eszméiben és érzéseiben s halála után ő nála is nagyobb erővel képviselte azokat.

A XIX. század első felében *Noel Gordon George BYRON* az angol irodalom központja. Minden szál hozzá vezet: Wordsworth előfutárja, Southey irigye, Moore barátja, Shelley mestere, ő maga a korszak kifejezője. Lelkesedése a szabadságért, pesszimizmusa, kétségei és melancholiája «a század testének tulajdon alakja és lenyomata». Műveinek érdekességét fokozza egyénisége, egyéniségét művei; személye nem ke-

vésbbé érdekes hőseinél. Minden vonása olyan d határozott, hogy az ellentmondók sem folynak össze; Walter Scott nem sokat tartott *Childe Harold* írójának sem szívéről, sem erkölcséről, de csodálattal beszélt *Kain*ról. Goethe ugyanakkor «incommensurable» tehetségnek nevezte s *Don Juan*ról azt mondta, nem lelni benne egy gombostűfejnyi helyet, hol ne volna szellem és lelemény. Beyle-Stendhal, hetekig élván környezetében, azt hagyta ránk, hogy néha épp oly magasztos tudott lenni, mint másszor kellemetlen s nagy indulatai mellett kicsirázott a világfi kicsinyes hiúsága. Minden olvasója tudja, hogy a ragyogó szerelmi képeket sötét érzékiséggel szokta aláfesteni s tekintete a sugárzó csillagokról gyakorta fordul az ágylepel gyűródéseire; elkeseredésének palástja sokszor a személyeskedő gúnytörét rejtegeti, büszkesége alatt néha oktalandac lappang; ámbár magának tiszteletet követel, ő maga mindennel packázik; nem ritkán oly teljesen meg akarja hódítani a természetességet, hogy átcsap a mesgyén.

Életében és természetében sok ellentét találkozott. Családja atyai ágon Hódító Vilmos vitézeig, Radulph du Burunig, anyain a Stuartokig ért vissza, de történetét sok szégyen tarkázta. Atyja kicsapongó volt, anyja oly indulatos, hogy veszekedés közben bénaságát is szemére lökte fiának, aki erre kés után kapott, aztán mind-egyikük a gyógyszerészhez futott, hogy ha a másik méregért jönne, ne adjanak neki. Szép volt, arca mint a egy Apollo-fejhez, de bicegett, mert lába megsérült születésekor (1788 január 22). Tehetsége szegénységök miatt skót falusi iskolák-

ban tespedt, míg tíz éves korában a lordsággal reá nem szállott Newstead Abbey birtoka. Nem élhetett erős érzések nélkül. Iskolai barátságai is szenvedélyek voltak. Nyolc éves korától kezdve folyvást szerelmes volt. Mire a cambridgei egyetemet mint baccalaureus odahagyta (1808), már túl volt az első nagy szerelmi csalódáson. Még egy évvel előbb kilépett első verskötetével, *Hours of Idleness*, s mikor ezt az *Edinburgh Review* megtámadta, azt írva róla, hogy a címlapon bejelentett kiskorúság meg is érzi a költeményeken, megvívta első írói harcát, egy sújtó irodalmi szatirával (*English Bards and Scotch Reviewers*). Nem lelte helyét az életben. 1809 júliusában a szél már búcsúját vitte hazája felé. Sevilla, Cadix, Gibraltáron át a Balkán-félszigetre vette útját. Bejárta Albániát és Törökországot, Delphit, Chaironeát, Thébét s karácsony estéjén Athén elomlott fellekvára rajzolódként ki az égre hajójuk előtt. Ez útnak költői leírása *Childe Harold zarándokútjának* (*Ch. Harolds Pilgrimage*) első két éneke. Amint ez megjelent (1812), Byron egy reggel arra ébredt, hogy híres ember. Kiváncsian olvasták keleti történeteit, a tiltott szeretkezéseket és kockáztatott szökéseket, izgalomtól reszketve találgatták, mennyiben takar a költői mez átélte kalandot. Hogy a *Gyaúrban* (*The Giaour*) volt kedvese utóléri s tengerbe veszti a megszökött török leányt; hogy az *Abydosi arában* a szökevények üldözői elejtik a félkeresztény Szelimet s Zuleika szörnyet hal rémületében; hogy *Korinthos ostromában* (*The Siege of Corinth*) elesik a fiatal velencei Alp, aki a várvédő Minotti leányáért vívja a bástyát, azt csak

a mese elkerülhetetlen kikerekítésének nézték, máskülönben magát a költőt tették meg e szerelmek és kalandok hősének. Mikor a *Kalóz* (*The Corsair*) megjelent, az a hír keringett, hogy Byron maga is kalózkodott a Levantén. Ő rá ismertek Larában, a szótlan főúrbán, kinek multját homály fedi; azt képzelték, Lara az új életet élő Konrád, a kalóz, s az apródruhában körulte forgolódó nő Gulnare, Konrádnak török kézről szabadítója. Meséket suttogtak arról, mennyi vér tapad kezéhez s nem egy nő érezte, ami Anglia első szépségének ajkáról nyílt bálban lebbent el: Ez a halvány arc a sorsom.

A mendemondák nem csillapoltak el akkor sem, midőn Byron 1815-ben feleségül vette Milbanke baronet leányát, Annabellát. Mikor alig egy esztendő multán az asszony a kis Adával hazament atyja házába, azt suttogták, hogy Byront féltestvéréhez, Augusztához köti bűnös szenvedélye. Byron bűnbánó költeményeket küldött felesége után, de az asszony, mint valami «morális Klytaemnestra», aki megöli férje jó hírét, szótlanul tűrte, hogy a «primum mobile», a rágalom, kiüldözze urát Angliából (1816 ápr. 25). Azután is megbotránkozva tárgyalták, hogy a genfi tó partján, a Villa Diodatiban, Shelley kedvesének a hugával szerelmeskedik s szenvedélyüknek már gyümölcse is van. Most Velencében él, közönséges szeretők karjai közt; most Ravennába megy Gamba Theresa grófnővel, akit elválaszt férjétől, Guicciolitól. Most Shelley és Leigh Hunt társaságában lapot indít, a *The Liberald*, elbizakodottságában, mint Voltaire, idegen földről kívánván kormányozni hazája szel-

lemi életét. Alakjaiért elítélték őt s munkáit személyeért. Hiába volt szebb *Childe Harold* 3. és 4. éneke az előbbieknél, a magasztalás most hallgatott. Mikor olasztárgyú munkái szállingóztak haza, *Beppo* (1817) vidám farsangi tréfája, melyben az elveszett férj mint renegát állít be feleségéhez, *Marino Faliero* (1820) s a két Foscari (*The two Foscari*) történetéből vett színművei, akkor az kapott szárnyra, hogy comtessa Gamba kedvéért ime egészen olasszá lett, az ő jövőjükért lelkesül (*Prophecy of Dante*) s a Gamba grófokkal együtt a carbonárikkal cimborál. Régebben alakjainak szerelmeit, most bűneit olvasták reá. Ő lakolt *Don Juan* (1818) ledérségeért, őt ítélték el Ugo vérfertőző szerelméért mostohanyjával, *Parisinával*; *Kainját* (1821) úgy olvasták, mintha Abel halála is az ő bűne volna; őt látták *Sardanapalusában*, az elpuhult kéjencben. Ez az egy hasonlat talált: ő is felövezte kardját, szembenézett a halállal s hősi elszánással tette jóvá életének tévedéseit. 1824-ben elment küzdeni a görög szabadságért. Élete regényének utolsó lapjáról ragyogó kép sugárzik felénk: egy szép fiatal lovas, aki a korán leáldozó tavaszi nap sugárözönében a tengerparton vágdat szilaj paripán, Missolounghi falai alatt, amelyekre ő vontatott ágyúkat, ősi birtokának árán. Körülte ötven suliota sűrög, akik királyuknak nézik; fején arany sisak, családi jelmondatával: Crede Byron. Április 20-án elmaradt a lovas. Előtte való estve megölte Byront a mocsárláz, 37-ik évében, Rafael, Burns és Mozart korában.

Regényes életét regényben írták meg sokan (Disraeli: *Venetia*, Lady Lamb: *Glenarvon*); leg-

érdekesebb életrajzát leveleiben és naplóiban Moore adta ki; írói értékét Macaulay és Swinburne tanulmányai állapították meg. Egész irodalom szól róla; legfurcsább hajtása Guiccioli grófné ezer oldalas könyve, mely külön fejezetekben írta meg erényeit s hangjának, ajkának szépségét; Medwin kapitány följegyezte beszélgetéseit. Egyéniségét, mely fajsúlyára nézve lángész, megnyilatkozási módjára költő, egészen kifejezte munkáiban. Kortársai annyiban túloztak, midőn őt magát keresték hőseiben, hogy nem tetteik és soruk az övé, hanem lelkük. Meg-megcsillan képe sok helyütt: Harold, amint hazája a tengerbe merül háta mögött, Lara, megmérgezett életével idegenek között, Manfréd a havasok között bolyongva, őt juttatják eszünkbe; de mint darabjában, a *Transformed Deformedben* (*Átídomított idomtalan*), melyben egy anya kicsúfolja fiát sántaságáért, tüstént megjelenik a démon, aki a bénát átformálja Achillessé, nála is mindenütt elvégzi az varázslatát. Egy szál mégis valamennyiöket hozzája fűzi: a szertelenség élvezetben és kétségbeesésben egyaránt; minden érzésük szenvedéllyé dagad. Ezen át önti mindegyikbe önnön lelkének tüzét s ezzel teszi őket élőkké. Hőseinek érzése mindig az övé, azért válik drámáinak párbeszéde csupa kettészaggatott monológgá.

Ehhez járul még realitása a részletekben. A genfi tó partján írta meg a *Chilloni fogoly* (*The Prisoner of Chillon*) történetét, aki ott sorvad börtönében a svájci protestantizmus ügyéért; Tassóra (*The Lament of Tasso*) és Parisinára Ferrarában gondolt, a helyszínén. Ez objectiv

pontosságot ő subjectivségének köszöni: ott jött meg hangulata, hol a környezet elébe idézte hőseit. Leveleiben meg van a vázlata minden leírásának. Láta a pyrrhi táncot, San Fiorenzo öblében kicsi híján átélt egy hajótörést, Ismail ostromát törökországi útjának benyomásaiból nagytja fel. Ez az érzése mondatta vele egyszer: «Szeretném tudni, mit érez, aki valakit agyonütött».

Minden leírása hiteles s rendesen magát sem feledi ki a képből. Amint *Manfréd* lefesti a Colosseum düledező boltíveit, egy pillér tövében mintha ott állna sötét palástban Byron is. Más-kor beleszólal, mint Athén alkonyának leírásába a *Kalózban* (Kacziány G. ford.):

Csúcsíves oszlopok fehér sorára
Csillogva hull a hold fehér sugára, —
Odébb mecsetre ciprus árnya hull,
Víg kéjlek néz ki éretető alúl. —
A szent magányban bús sötétben állva
A Theseus-templom mögötti pálma.

Oly lágyan mormol az Aegei-tenger,
Csitítva önkeblét, mit vésze vert fel. —
Egy-egy szigetke rajt itt-ott a folt,
— S a nyájas tenger arra is mosolyg. —
Im, mást dalolva, csak rád tévedek,
S ki lenne az, ki látva tengered,
Ne rólad zengne, — bármi is regéje,
Kinek oly bűvös báj tapad nevére.
Van-é, ki látva egy alkonyt feletted,
Csodás Athén, életében elfeledhet!?
Ah én se, — tér s idő nekem se korlát,
Varázs köt, oh Cycladok gyöngye, hozzád!
E hódolat dalomnak méltó része,
Tied volt egykoron kalózzom réve,
Bár voln' az újra s a szabadság véle,

Ha nem szól is bele az elbeszélésbe, mindig érezzük közellétét. Minden az ő pillanatnyi kedvét követi; a hősök sorsa, a stanzák hangja, az egésznek fejlődése mintha szeszélyétől függne. Cél és terv nélkül fogott *Childe Harold*ba és *Don Juan*ba is, legnagyobb munkáiba. Szerette a szabályosságot, még a hármas egység elvét is, nagyra tartotta Popeot, de írás közben szenvedélye ragadta. Rendkívüli izgalmak között, csodálatos gyorsasággal dolgozott. Azt beszélte, hogy *Larát* vetkőzéseiben írta, mikor dorbézolásából hazavetődött. A *Kalóz* készen volt tíz nap alatt, az *Abydosi ara* negyednapra. Nem csoda, hogy e korbeli műveiben az előadás hézagos, a jellemrajz el van nagyolva, az egész nem mindenütt egyformán csiszolt és kerekített; de mindez éppen így tett. Javítgatást, pepecselést nem ismert. «Olyan vagyok, mint a tigris; ha elhibázom szökésemet, elkullogok a sűrűbe, de ha jól ütött ki, mindent tönkre tesz».

Minden pillanatnyi hangulata tükröződik versén; pedig ő végletek közt hánykolódik. Zokogva virrasztott anyja ravatalánál, de koporsóját csak a kastély kapujáig kísérte, azután vitézeit kérte s tornászni akart. Munkáiban is szomszédosak ily végletek. Elmélázunk s a következő strófában frivol megjegyzéssel fricskáz meg, a lelkesedést életunalom lohasztja le, ellágyulásának sarkában van a gúny.

Érzéseinek a szerelem a központja, gondolatainak a halál; a végletek. Munkáiban megvan a szerelemnek minden formája. Julia kalandja loppal járó tolvajkodás, Alpé a gáton átrontó szenvedély, Konrádé a megmentett élet ajándéka, Lará-

ban a lelkek feleződése, Hajdében a szívet megtöltő boldogság, melynek egy csillagsugár is csábítója.

Nagy írók rendesen nem serdülő gyermekeknek írnak, de e szerelmeket mindenki megbotránkozással olvasta s «könnyebben jut át a teve a tű fokán, mint *Don Juan* egy jó házba». Byron egymaga tartotta erkölcsösnek ezt a költeményét, azzal szándékozván jóvá tenni Juan paráznaságait, hogyha eljutott volna a 24. énekig — csak 16 van meg — elvinné az ördög, mint őset a kőszobor-vendég. Első munkáiban tisztább volt s igyekezett legyőzni gyöngeségeit — önmagában is s hogy bénaságát legyőzze, átúszt a Hellespontost Cestos és Abydos között — később, merő dacból, oly bűnöket szenvedett, melyek nem voltak meg benne.

Dramái a magánynak és nem a színpadra valók; — egyetlen egy színszerű darabja van, *Werner*; — tiltakozott is előadásuk ellen. Az élet és halál, erény és bűn e darabok problémái. *Manfréd* alig sekélyebb *Faust*nál. Manfréd nem az ember, mint Faust, hanem egy férfi, amelyet csak az egyén költője rajzolhatott. Multjában testvérszerelem foltjával, Manfréd, mint számkivetésében Byron, egyedül bolyong a berni Alpokon, maga vádlója és bírása magának, nem tudva eligazodni az erény és bűn útvesztőjében, élete megoldását a haláltól várja, melyet e szavakkal köszönt: «Meghalni nem nehéz». — *Kain* az emberiség örök tragédiája, hogy az életbe szólítnak kedvünk ellenére, szenvedünk mások vétkeért s elvesztjük életünket kérdezetlenül; szűk jelen és bizonytalan jövő millió kétséggel ostromol, a természet rendje s az erkölcs szabályai nem

vágnak össze; a jónak az élet alapjának kellene lennie, nem céljának. E kétségbeesés pecsételi meg Kain sorsát s a mystérium a biblia adatai szerint, philosophiai megoldás nélkül zárul. Byron nem is akart egyebet, csak hogy bizonyos érzelmek és kételyek megrezdüljenek bennünk s annyira fel tud izgatni, hogy józan megoldás nem is csillapíthat le többé. Egyszerre elhallgat, hősei eltűnnek, csak hatásuk és emlékük rezeg bennünk tovább.

A végső következtetések, az érzések utolsó dobbanásai nagyobbak, hogysem szó kifejezhetné. Azért az utolsó szóval rendesen adósunk is marad. Oly hatalmas szeretne lenni, hogy az író-művészet eszközei cserben hagyják. Mintha mindent nagyobbá akart volna tenni, embert, szenvedélyt, magát a természetet. Az írás itt megtagadja a szolgálatot s ő türelmetlenül kiált föl: «Actions, actions and not writing!»

A Westminster nem fogadta őt nagy írói közé s Anglia legnagyobb romantikusa, mint legnagyobb klasszikusa is, magában alszik Hucknall Torkard templomában, nem messze Newstead Abbeytől; de az irodalomban nagyobb hatása volt, mint sokaknak, akik ott pihennek a nagyság templomában. Ő mutatta fel az egyéniséget korlátlan szabadságában s ő házasította össze a költészetet az élettel. A kor mozgató eszméje, a szabadság, a politikai szabadság vágyának gyakorlati formájában szólalt meg nála. A nyomor és szocializmus költői tőle tanulták a szókimondás bátorságát. Minden irodalmon érzik hatása. Lamartine egy utolsó éneket fűzött *Childe Harold*-hoz; Victor Hugo, Musset, Delavigne, Heine és

Leopardi költői arcképén egy-egy vonás ő rá ütött. Puskin *Anyeginje*, Lermontov *Korunk hőse* ő rá mutatnak vissza. Visszhangra talált Spanyolországban és Dániában is. Így okunk van hinni, hogyha beteljesül is Macaulay jövődölése s az utókor szigorúan megrostálja műveit, beteljesül a jóslat másik fele is: hogy munkáinak nagy része csak az angol nyelvvel veszhet el.

3. A társadalmi problémák költői.

A katolikusok emancipációja s a parlamenti reform meghozta az ország politikai nyugalalmát. A figyelem most belső reformok felé, az osztályok ellentétére fordult. 1833-ban eltörölték a gyarmatokban a rabszolgaságot, szabályozták a szegényügyet és adótörvényt, Cobden összekovácsolta az Anti-Corn-Leaguet, a gabonavám eltörlése érdekében, mely a szegény népet kiszolgáltatta a belöldi termelők önkényének. Mindez érzések és eszmék hullámot vetnek az irodalomban. Ezek a költők a bátorságot, hogy ez égető témákhoz nyúljanak, hangjuk merészségével együtt Byron-tól tanulták. Egyikük, Bryan Waller PROCTER (1790—1874), a kitűnő jogtudós, ki Barry Cornwall nevet vett föl az irodalomban, Harrowban iskolatársa is volt. Szomorújátéka *Pico della Mirandoláról* s *English songs* (1832) c. kötete nincsenek érték híjján. Nyelvének bája s rokonszenve a szegények iránt a maga idejében sok olvasót szereztek neki. A szegényházról, egy halálraítelt utolsó éjjeléről és hajnaláról szóló költeményeit, a fegyencek telepére induló rab búcsúját mindenki ismerte akkor.

Sokkal forradalmibb Ebenezer ELLIOTT (1781—1849). Maga is egyszerű kovács, sorsosaival átélte az olcsó munka és drága kenyér kétségbeejtő nyomorát. A koldusok költőjének nevezték s az is akart lenni. Az ő elkeseredett hangjukon szólaltatta meg kétségbeesésüket ritka erővel. *Cornlaw Rhymes* (1831) című kötetének egyes versei élnek és gyujtanak ma is, majd nyolcvan esztendő múltán.

Thomas Hood (1799—1845) is a szegény emberek költője, kivált a nem lázadozó, elcsüggedt szegénységé. Sirjára ez van vésve: «Ő dallá az *Ing-dal-t*» (*Song of the new shirt*) s ez akkor is fenn fogja tartani nevét, ha humoros költeményei feledésbe merültek. Egy varróleány dala ez, minden strófa a kimerültség jajkiáltása:

Oh férfiak, ha húgotok, —
 Oh, anyátok, nőtök ha van;
 Nem vászon, emberélet az,
 Amit viseltek gondtalan.
 Ölts — ölts — ölts!
 Szenny, éh, rongy közt tovább!
 Kettős szállal egyszerre varrsz
 Inget — s halott-ruhát! . . .

De mit nekem a halál is!
 Sápadt, — vigyorgó foga van,
 Nem félem rém-alakját,
 Csak olyan, mint magam,
 Csak olyan, mint magam,
 Ki annyit, annyit koplalok.
 Oh ég! oly drága a kenyér . . .
 De hús s vér, az olcsó dolog!

Oh egy órára csak!
 Csak egy kis szünetet!
 Nem szerelemre, nem reményre,
 Csak míg könnyezhetek!

Ha sírhatnék: szívem könnyülne;
 De hogy' ejtsek könyűt,
 Maradjon rejtve, hisz minden cseppje
 Késleltetné a tűt.

(Szász Károly ford.)

Ilyen tragikai képek mellett erős volt humoristának is. Mark Twainre emlékeztető humorral figurázta ki az utazó angolt (*Up the Rhine*), írt humoros költői elbeszéléseket s éveken át kiadta *Comical Annual*ját.

Ezeknek a költőknek verseiből az élet vihara harsog. A csöndes mélézás és szelid elmélkedés, amivel Wordsworthék megnyitották a századot, hangját vesztí s még a nőírók is Byron és Shelley költészetéhez szítanak. Sarah Nortont (1807—1877), Sheridan unokáját, egyenesen «a női Byron»-nak nevezték; egy pár képe, szerencsétlen házassága s a bolygó zsidóról írt mondája (*The Undying One*) voltak ez elnevezés alapja. A londoni életből vett szatirikus rajzának (*Rout of the Dandies*), regényeinek s a nők jogait vitató röpiratainak abban az időben elég olvasójuk volt.

Adelaide Procter (1825—1864), Barry Cornwall leánya, Letizia Landon (1802—1838) a társadalmi problémákhoz szítanak. Dúsabbak náluk Felicia Hemans, leánynevé: Browne (1793—1835) és Elisabeth Barrett (1809—61), a Browning Róbert felesége. Mindkettőjükön Shelley és Byron hatása érzik. Hemans vallásos, érzelmes költeményei, románcai és balladáí, Herder hatása alatt írt *Cidje* és népdalai költői kifejezéseik, tiszta hangjuk és kerek formájuk által fel is tűntek. Elisabeth Browning viszont gondolatokban gazdagabb s tanultabb. Megtanult latinul és görögül s 24 éves

korára lefordította Aischlyos *Leláncolt Prometheusát*. Rendesen nagy dolgokba fogott. Byron *Kainjával szemben keresztény szellemű drámát* írt (*Drama of Exil*, 1844); hangot adott a szegény gyermekek jajszavának, kiket a gazdag Anglia bányákban, műhelyekben fiatalon keserves munkára fog. Urával Firenzében élve, lelkes költeményeket írt az olasz egység mellett. Az angolok Shakespeare-leányának nevezték, de ezt csak a chauvinismus mondhatta róla. Nagyobb munkái *compositió* híjján szerte hullanak, alakjai nem felevenek, meséje szegényes és elnyűtt. A *Lady Geraldines Courtship*nek az a tanulsága, hogy a gazdag asszony nem alázza le magát azzal, ha szegény emberhez megy feleségül. Legnagyobb, ma is olvasott munkája: *Aurora Leigh* (1856) verses regénye, sokban saját élettörténetének felhasználásával, egy költőnőnek a társadalmi baljósítéletekkel való küzdelmeit beszéli el, míg végre egy reformátor karjai közt boldogságot talál. Terjedelemre majdnem az *Odysseával* vetekszik ez a munka (12,000 vers); hősnője pompásan van rajzolva s a női léleknek sok olyan titkát tárja fel, mit csak nő ismerhet.

Sehol sincs annyi nőíró, mint Angliában, sehol másutt nem tartják őket annyira egyenjogúaknak az írókkal. Abban a korban szólaltak meg, mikor elhallgattak a szabadságvágy sóhaja és a nyomor jajkiáltásai, a megrázó érzelmek és hangok. A reformok kiölték a régi hősokeket s az új társadalom koldusait. Polgári társadalom élt és dolgozott a régi helyén. Most szóhoz juthattak a csendes érzelmek és gondolatok. A költészet kétfelé vált: a józan, mindennapi világot élethíven

tükrözték a nagy regényírók munkái; ettől a világtól tündéri képekkel pihentetett ki s a szórakozás végével zökkenés nélkül tett vissza a földre Tennyson költészete.

II. A REGÉNY.

1. A történelmi regény. Walter Scott.

Classcius regényeket írtak Angliában előbb is, de a regényírás classicus korszaka a XIX. század. Virágzik a regénynek minden fajtája. A kalandos regény ebben a században megtalálja a maga tiszta angol formáját a tengerészregényben, melyet Cooper egy-két kísérlete után Frederick MARRYAT (1792—1848) alapított meg. Maga is tengerésztiszt volt, harcolt a franciák, törökök, Észak-Amerika ellen, őrizte Napoleont Szent-Ilona szigetén s ő hozta halála hírért Európába. Életének epizódjait s környezetének alakjait írta le regényeiben, melyek közül *Frank Mildmay a hajóslegény*, *A kísérteties hajó* — a bolygó hollandi hajója — s *Peter Simple* ma is kapós olvasmányok, míg a gyermekek kevésbé érdekes és geniális, de valószínűbb és részletezőbb újjá *Robinsont* kaptak tőle *Masterman Ready* történetében, mely magyarra a német átdolgozás után *Rüstig Zsigmond* címmel van lefordítva. A főszudár mellett a kalandos regény kétfelé ágazik el.

Egyes írók a borzalmasig feszítik képzelődésüket, mint Matthew Gregory LEWIS (1775—1818), aki drámát írt a *Vár kísértetéről* s elbeszéléseit is *Rémtörténetek* (*Tales of Terror*) és *Csodás históriák*

(*Tales of Wonder*) cím alatt gyűjtötte össze. Híres regénye *A szerzetes* (*The Monk*), egy barát története, aki elcsábítja tulajdon húgát, azután anyjokkal együtt megöli őt; a börtönben eladja lelkét az ördögnek, ha az kimentí, de mint minden ilyen szerződő, ő is pórul jár. Mások, így Clara Reeve (1764—1823) abban keresik az érdekességet, hogy hőseiket erőteljesebb korokba viszik vissza. A kalandregények e fajából tisztul le a történeti regény.

A mult iránti érdeklődést és a történeti érzéket olyan kitünő tudósok ébresztették már fel, mint Edward GIBBON (1737—94), aki bámulatos részlet-ismerettel dúsgazdag nyelven idézte vissza a római birodalom hanyatlásának történetét; David HUME (1711—76), aki Montesquieu és Voltaire lélektani módján írta meg Anglia történetét Caesartól az 1688-iki forradalomig, nem a dynastiák, hanem a nép történetét, s William ROBERTSON (1721—93), aki Skócia történetét írta meg Stuart Mária és VI. Jakab alatt. Meg volt hát a fogékonyság a mult idők érdekessége s a képzelet színessége iránt; e kettő ritka költői erővel párosult egy új tehetség, Walter Scott műveiben, aki regényeibe beleolvasztotta a régi családi regények kedvességét is.

Walter Scott 1771 aug. 15-én született Edinburghban, hol atyja kisebbfajta ügyvéd volt. A vézna, sántikáló gyermek sokat időzött nagyatyja falusi birtokán s ott tanulta meg népi mesemondóktól a skót történetet. Ügyvéd korában az volt legnagyobb gyönyörűsége, hogy bejárja a skót történet regés helyeit. Bolyongásai közben vették magukat lelkébe e helyek képei s így

gyűjtött össze három kötetnyit a skót határszél népköltészetéből (*Minstrelsy of the Scottish Border*, 1802). A maga költészetében is a népies egyszerű hangot vette például s a hősies erőt: Bürger és Goethe balladáit s *Götz von Berlichingent* fordította. Költészetének varázsa is onnan fakad, hogy nem adatokat halmoz össze, hanem a költőibb hagyomány révén támasztja fel a multat, nem a társadalmi állapot hű rajzával, hanem a nép érzésének s az emberi szív költészetének erejénél fogva.

A skót mondák és skót hősök támadtak fel költői elbeszéléseiben. *A tó asszonyában* (*Lady of the Lake*) pl. együtt van a romanticismus egész kincstára, a szarvast üző király, V. Jakab, egy hős leánya, aki megvendégeli az eltévedt királyt, a gyűrű, melyet a vendég ad s mellyel a leány később atyjának, a hős Douglasnak, életét váltja meg. Épp így a hagyományból vette regényeinek tárgyait, mikor verses elbeszéléseinek sorát, melyekből másképp ki nem fogyott volna, megszakította Byron költői sikere. 1814-ben jelent meg első regénye: *Waverley, vagy hatvan évvel ezelőtt*, melynek képzeleti alakjai és eseményei a cullodeni csata köré kristályosulnak. A skót jellem tiszta rajza s a félszázad előtti világ embereinek és eseményeinek hallomásból eltanult színes részletei megkedveltették az új műfajt: a valódi történeti regényt. Egy esztendő múlva megjelent a második: *Guy Mannering*, egy csempészek elrabolta gyermek története, aki sok szenvedés után végre birtokához jut. Ettől fogva minden esztendőben megjelent egy-egy ilyen «Waverley-regény» néha több is, Scott haláláig összesen huszonkilenc. Az író képzelete mind távolabb eső korokat és égtájakat jár be, lankadatlanul.

Manneringet a saját gyermekkorába helyezi, *Rob Roy*, a gavallér haramiavezér (Macgregor Campbell), egy emberöltővel az ő születése előtt pusztítgatta a herceg birtokát, aki rosszul bánt vele; a *Lammermoori menyasszony* a tizenhatodik században emelt kezét hitestársára, akihez hozzákényszerítették; *Kenilworthnak* Leicester a hőse, aki Erzsébet királyné kezére vágyik; *Nigel I. Jakab* udvarába vezet;

Peveril és Woodstock a restauráció korába; *Ivanhoe*ban Oroszlánszívű Richard és Robin Hood alakjai csillannak ki a mondák ködéből (XII. sz.)

A regényeknek ilyen futtában jelzett tárgyai is mutatják, mennyire romantikusak azok. De a mesés cselekménybe rendszerint életet vitt az emberek természetű leírása. Teljesen ismerte a skót természetet, sokat köszönt a szájhagyományoknak s a krónikáknak, amelyeket gondosan áttanult, kivált ha idegenbe ment, mint mikor *Quentin Durward*-ját átkísérte XI. Lajos udvarába. Az alakokat élőkké tudta tenni önnön megfigyeléseivel, minden ismerőse belekerült munkáiba. Eréven sokszor sikerült kikerülnie a típusokat. Igaz, hogy embereit inkább külső tulajdonságaikban ismerjük meg, lelküknek rejtett bensejébe nem igen van bejárásunk. De hiszen az elmúlt korszakok rekonstruálásához őt magát is ezek a külsőségek segítették el, csorba fegyverek, behorpadt sisakok, amilyeneket halommal kapott tisztelőitől; csoda-e, ha képzelete nem tudott szabadulni azoktól a tárgyaktól, amelyekről erejét kölcsönözte? Ezekkel a leírásokkal adott realitást romantikus történeteinek és mesés hőseinek; az emlékezetes helyek festői leírásainak köszönte nagyrészt honfitársainak csodálatát; szívesen olvasták azokat akkortájtban a külföldön is; nálunk Jósika különösen e vonásokat tanulta el Scottól.

Nem csodálhatni, ha ilyen roppant termékenység mellett nincs minden gyümölcs teljesen kifejlődve és megérve. Regényei és költeményei mellett öt színdarabot is írt, később történelmi meséskönyvet unokáinak; azonfelül kiadta Dry-

den munkáit 19, Swiftéit 18 kötetben, mindkettőt életrajzzal; amellettt alapítója volt a *Quarterly Review*nak s munkatársa az edinburghi *Annual Register*nek. Rendkívüli előmenetelt is köszönt munkái népszerűségének; sheriff lett, azután a kamara titkárja, barátja volt az uralkodó hercegnek, aki 1820-ban baronetté ütötte. Még nagyobb volt munkáinak anyagi sikere: összes munkáival többet szerzett három millió koronánál. E pénz legnagyobb részén földbirtokot vásárolt a Tweed mentén, melynek partján pompás kastélyt építtetett. Olyan lovagi pompában élt itt, Abbotsfordban, mint hősei; mint a skót vendégszeretet képviselője fogadta a hozzá betévedőket, néha tizenhat társaságot is egy napon, amint veje, Lockhardt, megírta életrajzában. Ez az élet rengeteg pénzbe került; Scott részese lett kiadója üzletének; az nem értette a dolgát s csődbe jutottak. Tisztelői segíteni kívántak rajta, de ő maga akarta kifizetni minden tartozását a keze munkájával. Öregen, özvegyen, robotba írta meg Napoleon óriás arányú életrajzát, egy gyöngé munkát, mely mégis 400,000 korona körül jövedelmezett neki, oly kelendők voltak könyvei. Vagy másfél milliót le is törlesztett, de a túlfeszített munka megölte 1832 szeptember 21-én.

E csodálatos munkásság értéke nincs arányban népszerűségével. Mestere volt a könnyű írásnak, hevenyészett munkái jobbak, mint sok jónevű író verejtékes görnyedezésének gyümölcse, de ő tőle jobb is telt volna. A történelmi regény terén az úttörés dicsősége az övé. Érdeme az is, hogy a maga korában jó és szórakoztató olvasmánnyal látta el a maga közönségét, még jobban rákapatta

Őöket az olvasásra s megkívántatta velük a magvasabb és kritikaibb regényeket.

Költészetének népszerűsége az utánzók egész araját csöditette mögéje. Verseit és regényeit égyaránt utánozta William Edmonstone Aytoun (1813—65), aki az ő mintájára a skót népköltészet virágait is gyűjtötte. Harrison Ainsworth (1805—82) London környékének, John Banim (1798—1842) ir hazájának történetét öltöztette regényekbe, utánozva Scott modorát, de meg sem közelítve tehetségét. A század végén is az ő nyomait kereste George Macdonald (sz. 1824) legjobb művében: *St. George and St. Michael*, mely a puritánok küzdelmeibe nyúlik vissza.

2. A társadalmi regény. Bulwer és Disraeli.

A színes történelmi regények mellett a közönség nem vette le szemét a mindennapi józan élet-ről sem. Az írók portrait-kat festenek a valóság után. Robert Bage (1728—1801) megrajzolja az *Embert, amilyen*; Frances Burney, a későbbi d'Arblay asszony (1752—1840), egy fiatal leánynak a világba lépését írja le *Evelinában*. Nem kopnak ki a régi érzelmes történetek. Henry Mackenzie (1745—1831) leírja az *Érzelmes embert*, akinek szíve megszakad szerelmében. Visszajárnak a régi regényekbeli bűnök és erények. William Godwin (1756—1836) munkáiban a társadalom s az igazságszolgáltatás is szinte csak arra való, hogy egy-egy ember meghatóbb sorsot érjen, mint *Caleb Williams*, a főúr Falkland titkára, akit volt ura, mert egy gyilkos tettének tudója, rágalomokkal üldöz, hogy szavának ne legyen

hitele, ha vallana. Mikor mégis vall s később féltében meghazudtolja magát, Falklandban feltámad a lelkiismeret s beismeri bűnét.

Most is a magasabb társaság vétkei az irodalmi csemegék. Mulgrave (1787—1863), Blessington grófnő (1789—1849) az előkelő világ gyarlóságai-val mulattatják közönségüket. Az igazi szenzációs, idegrázó regényt s a törvényszéki történeteket azonban Bulwer írta először komoly tehetséggel.

Edward BULWER (1803—73) maga is az előkelőbb körökhöz tartozott. Tábornoknak a fia volt s unokája a híres nyelvtudós Warburton Lyttonnak. Cambridgeben tanult, kétszer is időzött Franciaországban, szerepet vitt a parlamentben, miniszter lett és Lord Lytton. Nem nagy tehetség, de rendkívül ügyes s a maga korában nagyon olvasott író volt. Még Scott életében, 1827-ben, jelent meg első regénye, *Falkland*, levelekben elmondott története egy férjes asszony szerelmének, aki belehal a felfedeztetés izgalmaiba. A következő évben *Pelham*mal ostromolta meg a közönség közönyét, egy fashionable regény kettős szerelmi történetével. Egyáltalán Bulwer végigpróbált mindenfajta regényt. *Pelham* félig-meddig erkölcsi regény. *Paul Clifford* és *Eugene Aram* törvényszéki regények, de a bűnösök soha sincsenek nála jobb érzés híján; *Dévereux*, *Harold* történelmiek, *Walter Scott* modorában; *Pompéji utolsó napjai* és *Rienzi*ben, melyet Wagner alapul használt operájához, idegen földre is lépett. Megpróbálkozott a phantastikus regénnyel (*The Coming Race*) s a mult századi nagy humoristák utánzásával is, a *The Cartons*ban. Utánozta

Byront és Werthert a *Falklandban*, *Wilhelm Meistert* a *Godolphinban* és *Ernest Maltraversben*. Egymásután minden formához hozzáhajlította símulékony ügyességét s azt érte el vele, hogy ma egyéniségének képe maga a zűrzavar és határozatlanság. Nem is csak regényeket írt, hanem költeményeket, szatirákat s hét színművet is, Richelieuról, La Valliéréről, Walpoleról; egyszer, *A pénzzel (Money)* nagy sikert is aratott. Belefogott egy történelmi tanulmányba is, Pausaniasról. Sok ennyi egy embertől, de neki minden nem kis mértékben sikerült. Szerencsés keze volt: a materialismust és a mesmerismust egyaránt érdekessé tudta tenni regényeiben ügyes előadásával, csak úgy, mint ahogy a parlamentben sikerült híres és érdekes szónokká válnia nálánál sokkal értékesebb tehetségek között, noha a szóbeli előadás mindig nehezebb volt.

Tehetségének az időn nincs követelni valója, a maga kora búsásan kifizette őt. Egy időben feledtette Scottot is, legkivált ügyességével a helyzetek rajzában, a szenzációk rendezésében. Mindez egy időben javára billentette a mérleget, ma épp ellenkezőleg. Meséje sokszor közönséges; egy oktalan gyilkosság, egy nagy örökség, a családjától messzire vetődött apa, aki ismeretlenül is vonzódik a leányához, úgyszólván ráérez: mindez ma nem szórakoztatna bennünket annyira, mint szórakoztatta *Aram*, az *Éj és virradat* meg *Maltravers* olvasóit. Tagadhatatlan, hogy sokszor típusokba vész, hogy nőalakjait szemlátomást gyengébben jellemzi; kétségtelenül megérzik könyvein az elsietés, de írói tehetségét, mely érdeket tud kelteni, szellemességét, mely

kibukkan minden sorából s elmés ítéleteit, amint *Pelhamben* a modern irodalomra nézvést, *Devereuxben* Addison és Popera vonatkozólag beleszövédnék a párbeszédbe, ma is élvezzük.

Nagyjában ugyanezek a vonások jellemzik D'ISRAELI Benjamins (1804—81). Ő is egyszerre volt író és politikus. Az irodalmat mint arra alkalmas eszközt becsülte, hogy nevét és programját ismertté tegye. Ő rá ismerni első regényének, *Vivian Greynek* (1825—27) hősében, ő az író-apa fia, aki káprázatos politikai pályafutásról álmodozik s az a polgár miniszterelnök, akit itt leír, az ő képzeleti előképe. A politika és irodalom közt tétovázó *Contarini Fleming* is ő, nem ok nélkül nevezte ezt a regényét «lélektani önéletrajz»-nak. Munkái — amennyiben nem aktuális politikai szatirák, mint *Popanilla kapitány kalandja*, melyben Bentham utilitarismusát figurázta ki — egyrészt a zsidó faj fensőségét vitatják, másrészt társadalmi és politikai terveket hirdetnek. Azzal, hogy a zsidóságot mint értékes, életrevaló fajt tüntette fel, valószínűleg a maga útjából akarta félrehengeríteni zsidó származásának hátrányait, melyeket hogy kikerüljön, már atyja kikeresztelkedett (1817). Ő adta a büszkét a maga spanyol-zsidó eredetére s nagy kedvvel fürkészte ki kortársai közül a zsidó eredetűeket. *David Alroy* regényében e XII. századbeli zsidó fejedelem nagy zsidó-világbirodalom alapításán gondolkodik, de belebukik, mert levetkezi faji vonásait; míg a *The Rise of Iskanderben* Skander bégnek abban van az ereje, hogy nemzete jellemének a megtestesülése. Maga is elment a Szentföldre, ahová egyik hősét, *Tancredet* is elzarando-

koltatja. Mikor azonban harminckét évi pihenő után megint regényt ír: az új vallást kereső *Lothair* visszatér az anglikán egyház kebelébe. Politikai és társadalmi probléma egy van munkáiban: a nemességnek össze kell házasodnia a munkás polgársággal, a gyárosokkal, ezt hirdeti *Coningsby (or the new Generation)* és *Sybil (or the two Nations)*. Utolsó regénye is a politikai életet festette: *Endymion*. Pusztá regénymesét keveset írt: a Byront és Shelleyt szerepeltető *Venezia, A fiatal herceg (the Young Duke)* és *Henriette Temple* szerelmi történetei ilyenek. Az utóbbinak lélektani rajzaiban aratta talán legnagyobb íróművészi diadalát. Minden regénye a gyors észjárású, nagyműveltségű ember munkája, aki akkor is leköti érdeklődésünket, mikor hősei nem. Bizonyára nem írt olyan munkát, mely hű képe volna egész tehetségének; sebtében írt, három-négy hét alatt készen volt egy regénnyel. Különben elfoglalta előbb a vágy politikai szerep után, később e szerep maga. Három ízben volt miniszter, később miniszterelnök; ő tette meg Viktória királynőt az Indiák császárnőjének, amiért hála fejében ő lord Beaconsfield lett. Ez a név él a történelemben, talán akkor is, midőn az irodalom Disraelije halványulni fog.

A három főúri angol írónak — akik úgy állnak az angol regényirodalomban a XIX. század kezdetén, mint nálunk a három báró — nevét hamar elhomályosította a mult század két legnagyobb angol szépírója: Dickens és Thackeray.

3. Az erkölcsös regény. Dickens és Thackeray.

Az angolok uralkodóik szerint osztják korszakokra irodalmuk történetét. Viktória királynő trónralépésének évében jelent meg egy könyv a *Pickwick-club*ról, 1836, s DICKENS így a királynővel egyszerre kezdte meg uralkodását. A könyv a kiadó megrendelésére már kész képekhez készült, mulattató olvasmányúl, a rajzoló öngyilkossága után azonban az író a maga kedve szerint folytatta történetét, komoly magvat rejtett a humoros rajzokba: Pickwick urat, amért lakásadónéját ájultában karjaiba fogta fel, házassági ígéret be nem váltása címén pénzbüntetésre ítélik s mikor fizetni nem tud, az adósok börtönébe kerül. Ezzel az író nevetségessé teszi a törvényt, mely feljogosítja a nőt, hogy minden félreértett szót vagy tettet kötelező házassági ígéretnek vegyen s mely az adósokat börtönre veti, hol a lehetősége is megszűnik annak, hogy pénzt szerezhessenek. A könyv így elevenébe vágott az angol életnek, sikere óriási volt. Hamarosan kitudták, hogy a címlapon álló Boz csak álnév, mely valami Dickens Károlyt takar, aki 1812 február 7-én született Landportban (megh. 1870 jún. 9) egy kis vámhivatalnok házában, hetedik gyermeknek; hogy tíz éves korában apjával maga is két évig lakta az adósok börtönét; volt inas egy cipőkenőcsöt áruló boltban, írnok ügyvédi irodában, parlamenti tudósítója egy pár hírlapnak s most, könyve sikerére, elvette a hírlapíró George Hogarth leányát s az irodalomnak készül élni.

Ez élet közben nemcsak megismerte legaljáig az életet, hanem meg is szerette a nélkülözőket. Barátja és életrajzírója, Forster, beszéli, hogy mindig szívesen kószált London utcáin s bebetetődött lebujaokba és szegényházakba. Író jobban még nem szerette az embert, nem látott több jót és erényt a nyomorultakban s nem fakasztott azok sorsán több könnyet, mint ő. Feltárta életük minden szenvedését.

*Oliver Twist*nek (1837), e kis lelcnek élete során szívünkbe hasít a szegényházakbeli kegyetlen bánásmódnak s a hányt-vetett gyermekek szenvedéseinek rajzával. *Nicholas Nickleby* (1839) eleven tanúja a magániskolák embertelenségeinek s élő példája annak, hogy a becsület és munka boldoguláshoz vezetnek. Nyomozza az emberi léleknek azokat a tulajdonságait s a társadalomnak azokat a törvényeit, amelyek nyomorúságot hoznak az emberre. Az *Ódon ritkaságok tárában* (*the Old Curiosity shop*) egy jó nagyapát rajzol, aki, hogy unokája tőkét gyarapítsa, játékos lett s végül mindenét elveszti, a nyomorúságban aztán a leány is elhervad. A fiatal *Martin Chuzzlewit* becsületességével és munkásságával meghódítja gazdag nagyatyját, akit egy álnok rokon elidegenített tőle; a képmutató végre is felsül. *Dombey és fia* a ridegség és szertelenség büntetését rajzolja az apában, aki elveszti fiát s elhanyagolja leányát, mert nem lehet fenntartója nevének; nagy későre mégis ebben találja boldogságát. A társadalom kinövései közül a halálbüntetés ellen szól *Barnaby Rudge*, aki gyámsalanságában ártatlanul összeesküvésbe sodródik s kicsi híján vérpadra jut. *Bleak-house* a törvénykezés lassúságát vádolja sok szerencsétlenség okozójául: egy örökségi pör addig húzódik, hogy mire eldől, a költségek felemésztik az egész örökséget; a perlő férj belehal bánatába. Mint *Pickwick*, az angol börtönök ellen kél ki a *Kis Dorrit* is.

Ezek az actualitások a maguk idejében bizonyára csak fokozták e regények érdekességét; de ma csak avítanak azokat, ha Dickens könyvei irányregények volnának s gyakorlati célzatuk

nem csupán a mesék szövődésének egy-egy pontján jutna szóhoz, melyen a cselekmény átvezet. Igazi céljuk e regényeknek az, hogy megmutassák, mennyi nyomorúság van e világon az emberek között s mennyi jóság és szépség lakik a szegények és lealázottak körében. Senki sem festett a jóságról és erényről sugárzóbb képeket, mint Dickens, senki olyan napsugártisztaságú nőalakokat, mint ő az Ágnesek, Nellyk, Florentinek képében. Dombey rideg palotája mellett ott van az öreg Gill Salamon kis boltja, a becsületesség és nyájasság derűs tanyája. Abban a regényében, mely legjobban a szívéhez nőtt, hiszen nagyrészt a saját életrajza, *David Copperfield*-ben, a Peggottyék szerencsétlen házatája a becsületnek és derékségnek valóságos példája. Hát Caleb Plummer, a játékgyáros Tackleton szolgája, aki vak leányának jóságból úgy festi le kis lakásukat, mintha valami tündérpalota volna s Tackleton a világ legderekabb embere (*A tűzhely tücskében*, 1861). Későbbi nagy munkáinak, a *Nehéz Idők*nek (1854) s *A mi közös barátunknak* nincs is más tárgya, mint a jóság dicsérete.

Rettentő gonoszakat tud rajzolni, de csak hogy a sok szenvedés után annál nagyobb legyen feltettük a jóság győzelme. Munkáiból az a kettős tanulság árad: Ime, milyen hiábavaló volt a mi gonoszságunk, milyen keserves most a bűnhődésünk s mily jóleső megtérésünk; másrészt: Nézzétek, mennyi jó érzés, mennyi boldogság tanyázik az irgalmasok és tisztaéletűek szívében. Hát legyetek jók, fogjátok pártul a szerencsétleneket, segítsetek a szegényeken; nem győztök eléggé jók lenni, annyi a nyomorúság a világon.

Mindez Dickensnél nem unalmas erkölccstan, hanem eleven élet. Csodálatosan értette a módját, mint kelljen valamit élővé tenni. Kitünően tudott leírni várost, házat, embereket egyaránt. Elég ereje volt, mozgásban mutatni mindent s ezzel az élet hatását keltette. Másik nagy ereje az, hogy nem csupán képeket láttat olvasóival, hanem közvetlenül bírja velök közölni érzelmeit, felháborodását, ellágyulását, mosolyát, mert mind ezt igazán és erősen érzi. Annyira beleélte magát regényeibe, hogy részleteiket úgy tudta előadni, mintha egy egész színtársulat játszott volna el; nem hiába készült fiatalon komikai színésznek. A közönség csak úgy tódult felolvasásaira, Amerikában és Anglia vidéki városaiban egyaránt. Írás közben is páratlanul közel van az olvasóhoz, mintha nem írna, hanem beszélgetne vele; szinte a hangját is halljuk. Elbeszélésének olyan varázsa van, melyen minden gáncs megtörik. Különben is csak aprólékosságokra vonatkoznak ezek. Ám bár sokat és sokfélet írt — regényei mellett néhány bohózatot és vígjátékot s megírta Anglia történetét gyermekek számára, azonfelül több lapot indított és szerkesztett — összes munkáiban nincs egyetlen valószínűtlenség vagy lélektani következetlenség. Rámondhatják, hogy kikerülte a nagy szenvedélyeket, hogy házasságai-val be lehetne népesíteni egész Angliát, hogy tulajdonképpen csak London egy osztályát írta le; hogy forma dolgában regényeinek terjedelmességén itt-ott megérzik, hogy folyóiratoknak s némely részeiken az is, hogy a közönség szélesebb köreinek készültek; — de ezzel könnyű szembeállítani azt: hogy regény-világa alighanem a leg-

népesebb és legelevenebb az egész világirodalomban, hogy a regénynek új területet foglalt, a nyomorútlak világát, ezzel gyarapította az olvasóközönséget és demokratizálta az irodalmat, végül, hogy gazdag írói scálájával, érzelmességével, rajzával, humorával nemcsak szórakoztatta, hanem jobbakká is tette közönségét. Hiteles tény, hogy egy karácsony sem látott annyi jótettet Angliában, mint az 1843-iki, mikor a *Karácsonyi ének* megjelent, ez a próza-költemény, melyben egy vén zsugorit ellágyítanak gyermekkorának emlékei. És bizonyára nem ez egy munkája járt ilyen hatással. Mindez együttvéve jellegzetesen angol, sőt londoni létére világszerte a legnépszerűbb írók egyikévé tette. Népszerűségén az sem ütött csorbát, hogy mindjárt pályája elején komoly vetélytársa támadt William Makepeace THACKERAY (1811—63) személyében, aki azonban sokban éppen ellentétes tehetség.

A legnagyobb különbséget kettejük közt egy kiváló író így határozza meg: «Dickens abból indult ki, hogy az életben minden jobb, mint amilyennek látszik; Thackeray pedig, hogy rosszabb». Első regénye, mely 1841-ben jelent meg, *Tithmarsh Sámuel története* volt, egy fiatal emberé, aki be akar fonni egy bankárt, a bankár meg őt s végre mindakét csaló rajta vesz. Thackeray egész életén át ezt írta: a világcsalás komédiáját, melynek hazugság a kezdete és fel-sülés a vége. A képmutatásnak és hazugságnak egész képtárát rajzolta meg a nagyképű, urizáló inastól, Yellowplushtól Gahagan őrnagyig, az indiai Münchhausenig. Közülük esik a *Snobok könyve*, csupa olyan emberekről, akik többnek

akarnak látszani, mint amik. Ilyen keserű értékelemzés a tárgyuk nagy regényeinek is. *Pendennis*-nek minden fejezete azt mondja: Lássátok, ilyen alagymatag az ifjúság híres lelkesedése, ennyire rests a jóra, ennyi elbizakodás és alacsonyság van a gyönyörű évek alján. Nem is csak az ifjúság, az egész élet ilyen, a nemes urak, a kereskedők, a nagyapák, férjek, unokák: az egész világ; ezt mondja a *Hiúság vására* (*Vanity Fair*).

Emberei is ehhez képest gyarlóbbak Dickens alakjainál. A valóság jegyét egy-egy gyarlóságban ütötte rájuk. Nem hiába készült torzrajzolóknak: pompás szeme van a ferdeségek meglátására. Sokkal valóságosabbnak érzi az olyan hűséges férfit, akinek motolla-karja és nagy lába van, mint ha valami szemrevaló kapitány dolmányában mutatkoznék be.

Természetes, hogy ilyen író népszerűség dolgában nem érhetette utól Dickenst; eleinte kiadóra is nehezen bírt szert tenni. A közönség csakhamar ritka egyértelműséggel állította e mellé Thackerayt, de azért megmaradt a Dickens könyvei mellett. Dickens mindent cselekménnyel mond el, összes munkáiban sincs egyetlen axióma, mely az olvasót megakasztaná, Thackeray léptenyomon megáll értekezni; míg ő magyaráz, már Dickens könnyre vagy mosolyra fakasztott. Dickenst lehet úgy olvasni, mint egy mesés-könyvet, benne mindenki azt találja meg, amit keres: mesét, embert vagy életfölfogást; Thackeraytól mindenkinek tanulnia kell s míg meg nem értettük, nem ereszt tovább. Az is, amiben a kritika Thackerayt fölébe emelte Dickensnek, csak ennek táborát növelte. A jellemzésben

Dickens főképp azzal teszi reálisakká alakjait, hogy külsejüket és környezetüket, lakásukat és utcájokat írja le. Thackeray belül kerül; beavat gondolataikba és érzéseikbe, külsőségekre nem veszteget szót. Thackeray módja a mélyebb, de a Dickensé csupa szín és élet. Dickens áldott jó lelkeket és megátalkodott gonosztevőket rajzol, Thackeray egy többe ojt erényt és gyarlóságot. Ez a művésziabb, de Dickens mozgalmasabb és tetszetősebb. Thackeray művészete egészben többoldalú, hiszen ő verseket és essayket is írt s három nagy regénye alapszín dolgában olyan elütő, mintha nem is egy ember írta volna: az egyik merő szatira, a másikba belerezdül az elégia tört hangja; *Esmond élete* lehelletfinom festés valami templom-ablakon, a legtisztább erények alakjaival; egyenként azonban Dickens regényei színesebbek és változatosabbak. Legnagyobb különbség mégis világfelfogásuk között van. Alig volt író, aki úgy gyönyörködött volna e szép világban, mint Dickens s aligha van olvasó, akinek szívét néha-néha meg ne sebezte volna Thackeray keserű sarcasmusa. Tehát Dickenst olvasták.

Ez azonban nem azt jelenti, mintha Thackeraynek is nem lett volna bő közönsége. A Pall-Mall sarkán minden reggel álldogált egy pár vidéki, hogy megláthassa kedves íróját, reggeli sétája közben. Mikor felolvasásokat tartott a négy Györgyről meg az angol humoristákról, csak úgy özönlött azokra Anglia és Amerika legjobb közönsége. Népszerűsége és olvasottsága csak nőtt halála óta, könyvei nem avulnak el, mert mindegyik egy darab élet.

Nem válogatta ki az életnek irodalmiakká

avatott problémáit, hanem egészében nézte s úgy találta, hogy csupa csalódás és csalás és kimondta azt. Ha kiderült mindennek a valódi értéke, vége a hiúság vásárának és — a regénynek is. Az emberek sem szemelgette ki, csak kimarkolt az életből egy sereg embert, jót-rosszat vegyest. Mindnyája egyformán érdeklí. A *Hiúság vásárá*nak címlapjára oda is írta: regény hős nélkül. Minden meséje a világ rosszságára tanít; ahány alakja, annyi intelem, de ez a lecke általánosságban marad. «Csak a szerető szív teszi elviselhetővé az életet; erényetek fölemel, magatokat is, másokat is» — mondják a jók; a többiek pedig így szólnak: «A képmutatás hiábavaló, a csalárdság kiderül, az álnokság megbosszulja magát. A nem igaz élet örökös rettegés s a vége megaláztatás, szégyen és elhagyatottság». — Ebben találkozik Dickenssel, ami természetes, mert mindkettejüknek erős volt az erkölcsi érzésök, mindketten angolok voltak s ott minden házban megvan a biblia, hogy aszerint ítéljék meg az erényt és a vétket. A tanulságot, melyet az életből és emberekből kiolvasott, csodálatos realitással testesítette meg. Ennek egyik nyitja az, hogy csupa mindennapi, gyarló embereket rajzolt, amilyenek körülöttünk élnek. Másik eszköze: hogy önmaga előtt is realizálta alakjait. Fieldsnek megmutatta a házat, melybe képzelete az Osborne-családot telepítette s nem messze onnan a Sedleyékét. Azonfelül sokat segített ebben sarcasmusa. Amint korholni kezdi alakjait, egészen különválik tőlük, úgy hogy az az érzésünk támad, mintha egy moralista zsémbelne előttünk ez s ez urakra és asszony-ságokra, akik ezt meg ezt valósággal elkövették.

Ő maga kevés örömet lelt munkáiban. Sohasem feledte azt az ábrándját, hogy fiatalon festőnek készült s az volt a leghőbb vágya, hogy Seymour halála után ő legyen a *Pickwick-Papers* illusztrátora; de vázlatai nem tetszettek Dickensnek s 'mister Pickwick szerencsésen megmenekült'. Akkortáiban vette el feleségét, aki két évvel azután holtig tartó elmebetegségbe esett. Egyéb csapások is érték; vagyona valami lapvállalatban odaveszett s tolla munkájával kellett eltartania családját. Pedig nehezen és lassan dolgozott. Amellett sokat szenvedett szívgörcsökben. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy olyan sötétnek lássa a világot.

Munkái az életnek csak egy tanulságát foglalják szavakba s regényeiben Anglia egy osztályának képét rajzolta meg s az emberi lélek számos indulatának és hajlamának nem adott szavakat. De Balzac és Dickens is sokkal több emberben csak egy-egy város bizonyos osztályát tudták leírni, szintén csak némely érzést bírtak megmagyarázni s maga Shakespeare nem hirdette ki az életnek egy tanulságát sem. Az ember megtette a legnagyobbat, ami tőle telt, ha egy szívdobbanást megértett és egy embert megmagyarázott s ezt az érdemét Dickensnek és Thackeraynek még senki sem vonta kétségbe.

4. Újabb regényírók és írónők.

A nagy regényírók óta nem támadt velök vetekedő tehetség, de azért egy pár kitűnő íróval találkozunk a század vége felé is. Különösen Charles KINGSLEY (1819—75) munkáit olvasták

széles körökben, már tárgyuk és irányzatuk miatt is. Atyja példájára papnak készült s 1842-ben Eversley lelkésze lett, ott is halt meg, ámbár közben Viktoria királynő káplánjává, a cambridgei egyetemen az újabbkori történelem tanárává, a Westminster dékánjává nevezték ki. Munkáiban is vallásos érzését és emberszeretetét fejezte ki. A munkásosztályon kívánt segíteni, egyrészt vallásosságuk fejlesztésével, másrészt életmódjuk könnyítése révén. *Yeast* című regénye a mezei munkások életével, *Alton Locke* egy szabólegény történetében a városiakéval foglalkozik. Ez a tárgya utolsó regényének is (*Két évvel ezelőtt*), épp úgy egyházi beszédeinek. Legolvasottabb regénye: *Hypatia*, az V. századbeli virágzó Alexandriában játszik, melynek falai közt találkozik minden faj, gondolkodás és vallás: Hypatia az új-platonikus bölcsészet híve, a haladók pogányság világfelfogásának megsemmisítője, mellette ott van Róma praefectusa, egy gót fejedelem s egy bölcsházis, a vakbuzgó Cyrill és egy felvilágosultabb püspök s egy sereg fanatikus barát, akik meggyilkolják Hypatiát.

Kingsley párhuzamba állítja a régi középkort a mi napjainkkal s a közökön átszillogtatja az igazi kereszténységet, melytől azt reméli, hogy végül minden felekezetet, fajt és gondolkodást magához vonz. A jó keresztények példái mellett megmutatta a jó hazafiakét is: *Hereward* regényében az angolszászok és normannok küzdelmeit beszéli, a *Nyugatra el! (Westward Ho!)* címűben hazájának a világhatalomért vívott harcait, Drake, Raleigh dicsőségét s a nagy armada pusztulását. Pompás erővel rajzolta a hatalmas jeleneteket s

az erőteljes embereket. Fel tudta támasztani a korszakok lelkét. Munkáiba csak hosszas előtanulmányok után fogott, melyeket magvas értekezésekben össze is foglalt. Mégsem vált soha tudálékossá; attól megmentette erős költői érzéke, mely sok költeményt is sugalmazott neki. Ugyanez a vallásos érzés iratta WISEMAN kardinálissal (1802—65) a katakombákban játszó *Fabiolát*, mely sikerét nagyrészt formásságának köszöni. Anthony TROLLOPE (1815—82), Thackeray életrajzának írója s modorának utánzója, három évtizeden át 80 regénnyel árasztotta el az olvasó asztalokat.

Angol regények címlapján csaknem épp oly gyakran akadunk női nevekre, mint férfiakéra. Ezek a regények természetesen annál erkölcsösebbek. Mary EDGEWORTH (1767—1849) népies tárgyú, erkölcsös elbeszélései (*Moral Tales, Popular Tales*) ma is olvasottak, főként a fiatalság körében; ő ismertette meg ir hazája népét komolyan az angolokkal, kik az ireket addig csak bohózatokban szerepeltették. Jane AUSTEN (1775—1817) is erkölcsös írónő s szintén a vidéki élet festője. Pusztá címei: *Büszkeség és előítélet, Érzelem és érzelmesség*, elárulják, milyen mozgó rugókat és bonyodalmakat várhatunk ez élesszemű, gondos leíró, szenvedélytelen asszony munkáitól, melyek egyhangú nyugalmaiba csak erős szatirai érzéke visz életet; ennek és erkölcsi tisztaságának köszönheti, hogy Macaulay nagy szeretettel olvasta regényeit. Több szenvedély lobog a CURRIER BELL név alá rejtőző Charlotte BRONTË (1816—55) alakjaiban. Ő nem riadt vissza az emberi lélek viharainak szemléltetésétől s ennek

köszöni nagy hatását, noha lélekrajza nem a legpontosabb s tehetsége rövid írói pályája alatt nem is fejlődhetett ki egészen. *Shirley* és *Vilette*-en túl fenn fogja tartani nevét *Jane Eyre*, egy *gouvernante* története; ez az alak itt lépett be az irodalomba, hogy aztán *Lowoodi árva* címen sok könnyet fakasszon német és magyar színpadokon. Finom, gyöngéd történeteket szőtt Thackeray egyik leánya, Anne Isabella RITCHIE (sz. 1838.), aki pályáját atyja folyóiratában kezdte. Minden nagy regényírónak meg volt az utánzója az asszonyok között is. Frances TROLLOPE (1780—1863), férje (l. fent) modorával ellentétben, Dickenst utánozta, *Michael Armstrong*, a gyári munkás történetében. Kingsley csapásán halad, szociális témák felé, Elisabeth GASKELL (1810—68), egy lelkész felesége, *Mary Barton*ban eleven képet rajzolt a manchesteri posztókészítők nagy strikejéről. Mary HUMPHREY-WARD (1851—1920), szintén lelkésznek a felesége, szabad gondolkozású, egyházellenes regényeivel (*Robert Elsmere*, *David Grieve*) szerzett hírnevet. Mrs. Craik, Dinah Mulock (1826—87) *John Halifax*ának ritka sikerével.

Legnagyobb tehetség az angol nőírók közt és a regénynek sokak szemében Dickenshez mérhető mestere Mary Anne Evans, George ELIOT (1820—1880), amint magát az irodalomban neveznie tet- Warrszett. Egyszerű kádárnak, aki később ispánná lépett elő, volt a leánya s a legműveltebb írók egyike lett. Olvasott holt és élő nyelveken, Strauss *Jézus életét* fordította, olvasta Comte-ot és barátnője volt Spencernek, eskü nélkül ideális házastársa volt a feleségétől külön élő Lewesnak

s hatvan éves korában is oly bájos volt és szeretetreméltó, hogy egy fiatal emberhez ment hites feleségül. Első rajzai: *Vázlatok a papi életből* (*Scenes of Clerical Life*, 1858) nagy tehetséggel biztattak, *Adam Bede* megjelenése után Thackeray elsőrendű csillagnak nevezte. Történelmi regényét, a Savonarola korában játszó *Romolát* kivéve, későbbi regényei sem igen mutatnak hanyatlást. A vidéki élet volt az ő valódi tárgya, ezt ismerte s legtöbb regényéből ennek egyszerű tanulsága szól hozzánk, hogy az ember nem lehet egészen boldog s meg kell elégednie azzal, amit sorsa ad. Bede, a derék asztalos, Hettyt szereti, de az megszökik egy kapitánnyal s Ádám nyugodt életet él a vallásos, tiszta Dinahval. *Middlemarch* is azt beszéli el, hogy az összeillő szerelmek nem lehetnek mindig egymáséi, de azért le bírják élni az életet mással is. *Felix Holt*ban a szerelem diadalmaskodik: egy leány lemond örökségéről s egy iparos felesége lesz. *Bede Ádám* frissességét többé nem érte el, de tanultsága azért nem rontja meg regényeit, csak tanultsághoz segíti. *Silas Marner*, a raveloei takács, megnemesül egy gyermekhez való szeretetében; *Daniel Deronda* a zsidóság védelme. Legtöbb olvasója a *Vizi malom*nak van, melynek Maggie-ja az ő gyermekkorát éli át.

Könyveiben eleven emberek mozognak; hogy a nők elevenebbek, az természetes. Objectiv a világgal szemben, igaz és világos a jellemek rajzában, kedves az előadásban, de széthulló, nem szilárd a compositiója. Verseiben csak részletek szépek. Mindamellettférfiíró is kevés van, aki megközelíthetné, nőíró egy sincs hozzáfogható.

Az újabbak közül a continensen az OUIDA néven író Miss Louisa de la Ramée (1840—1908) a legnépszerűbb, talán azért, mert ő hasonlít leginkább a földrész íróihoz, kivált a franciákhoz, főként színes és könnyed előadás dolgában, bár az angol hosszadalmasságtól ő sem mindig bír szabadulni. Francia hatásra vall az is, hogy erejét szívesen próbálja ki a nagyvilági és félvilági élet rajzában. Itáliát is szívesen írja le, hiszen ott élt, Flórenc környékén. Regényeinél (*Idalia, Ariadne, Strathmore, Wanda*) olvasottabbak elbeszélései — legismeretesebb az *Egy pár kis facipő* — melyekben nem minden affectáció nélküli, de mégis érdekes és vonzó mesék vannak elbeszélve, szórakoztató, élénk előadásban.

Újabban titokzatos történeteivel nagy olvasóközönséget szerzett Mary Elisabeth BRADDON (1837—1915); Jean INGELow (1830—97) nevét valósággal ünnepeltté tette költeményei mellett *Sarah de Berenger* regénye. Mary Oliphant és Mrs. Wood nagy termékenységükkel tűnnek ki.

Az újabb irodalom regényeiben nem annyira az aesthetikai és lélektani érték a főcél, mint inkább az érdekesség. A sensatio-hajhászat e mesterségében Wilkie COLLINS (1824—89) áll első helyen, akinek rémséges, titokzatos, érdekfeszítő regényei sokakat lebilincselnek. Dickens utolsó regényein is megérzik a hatása. Főmunkája a *Fehér asszony* (*the Woman in White*), de nagy kelendősege volt a *The Dead Secret*nek és a *Boszorkányos vendéglőnek* (*the Haunted Hotel*) is. Jóval kevesebb tehetséggel míveli ugyanezt az irányt Charles READE (sz. 1814—84), aki a nagyobb hatás kedvéért útféli közmondásokká csé-

pelt erénytanokat von ki történeteiből, amelyeknek efféle címeket ad: *Megjavulni sohasem késő, Tedd magad az ő helyébe*; tárgyúl pedig a börtönök életét választja vagy egy tébolyda rejtelseit (*Hard Cash*). Nem nagyobb művészettel, de rokonszenvesebb tehetséggel írta ir regényeit Charles LEVER (1806—72).

RIDER HAGGARD (sz. 1856) abban keresi az érdekességet, hogy kevésbé ismert, titokzatos világ-részekbe vándorol olvasóival, Dél-Afrikába, Egyiptomba, Indiába, ember nem járta földekre, mint a *She* (Ő), vagy a föld alá, *Salamon király bányáiba*. Byron hatása alatt született meg az efajta *földrajzi regény*, Thomas Hope (1770—1831), James Morier (1780—1849) és Trelawny (1792—1881) munkáiban. Csakhogy Rider Haggard valósággal ismerte ezeket a földeket s színes képzelete, hajlama a mystikushoz itt érezte magát igazán otthon. Pompásan festi a buja délvidéki tájakat s a csodálatos, szinte érthetetlen jellemekben találja kedvét, a valószínűséggel keveset törődik.

Hasonló eszközökkel vadássza az érdekességet MAYNE-REID (1818—83), aki az őserdőket zúgatja, s az indiánokkal viaskodik könyveiben, mint Cooper, de több természetességgel, mert ő szemtől-szemben látta ezek életét s elbeszélt kalandjainak legnagyobb részét át is élte. Kivált az ifjúság írója. Még tovább, egész a negyedik dimenzióig, távolodik a köznapi élettől du MAURIER POTTER (Páris, 1843—96), akinek hypnotikus-bohéme regénye, *Trilby*, színdarabbá átdolgozva bejárta az egész világot.

Herbert George WELLS (sz. 1866) a természet-

tani alapról indulva szövi képzelődéseit, képtelenségek világa felé, *Az időgépről* (*The time machine*), az első emberről a holdban (*The first man in the moon*), a láthatatlan emberről (*The invisible man*). A háború alatt a vallásos megújodás szükségét hirdette, végével pedig egy világtörténeti kézikönyvet írt, regényes, de nem érdektelen egybekapcsolásával jelenségeknek, eszméknek.

Ezekkel szemben a komolyabb és tehetségesebb írók a való élet rajzában, természetes alakok jellemzésében keresik erejük próbáját. Egy részük nagyon is beleszédül a gyakorlatiasságba, mint James Payn (sz. 1850), aki a szenzáció-hajhászatot a való életbe terelte s például az anglikán egyház belső hibáit pellengérezte ki. Tisztább művészi cél vezeti Walter BESANT (1838—1901) tollát. 1882-ig James Rice segítségével dolgozott. *Mindenféle emberek* (*All Sorts and Conditions of Man*), *Élet a kórházban* (*Life in a Hospital*), *Gibeon gyermekei* (*Children of Gibeon*) c. regényeiben a londoni szegény nép életét rajzolja, elfogulatlan, éles szemmel. Jó sikerrel próbálkozott a történelmi és művelődéstörténeti regénnyel is. (*Hitért és szabadságért*, *A Szent Pál harangjai*). Ritka feltűnést keltettek szatirikus regényei, *A férfiak forradalma*, mely a nőemanciatiót figurázza ki, s *A bábú-ház — és azután*, melyben Ibsen *Nóráját* folytatja, logikus következetességgel. Fölülmúlja Thomas HARDY (sz. 1840), aki írói feladatát nem problémáiban s nem elmés előadásban keresi, hanem az emberi lélek nyugodt, művészi rajzában. *Far from the madding crowd* c. regénye Dickenst és Thackerayt juttatta eszébe a legkitűnőbb kritikusoknak. Az emberek

rajzán az élet ereje ömlik el *Otthon*, a szülőföldön c. regényében is.

Problémaival s finom elemzésével tűnik ki John GALSWORTHY (sz. 1867); színműveiben (*Justice*) s regényeiben társadalmi, szociális kérdéseket elemez: a tőkepenzesek körét a *The man of property* (1907), a nemességét a *The country house* (1907), az osztálygyűlöletet a *Fraternity* (1909); az *előkelőkről* szóló regénye a hivatás küzdelmes uralmát rajzolja a szerelem fölött; egyik színműve a zsidó-kérdést is érinti. (*Loyalties*). Hangulat-festése, az ember és a természet rajza elbeszéléseiben is kitűnő. Ezekben is sűrűn rajzol társadalmi jelenségeket, így a vén kocsis alakjában, a kinek kenyerét elveszik az autók. Ma külföldön is sokan olvassák. BENNET a vidéki ipari központok életét festi (*Five Towns*).

Egy másik gárda a vidéki élethez vonzódik, melynek rajzát Richard Doddridge BLACKMORE (1825—1900) a Monmouth-fölkelés történetével olvasztotta össze rendkívül sikert ért *Lorna Doone*jában (1862). A skót William BLACK (1841—98) szülőföldjének és a Hebridáknak, tájaival, embereivel, népjellemével gyönyörködte az angolokat, akik *Thulei királykisasszonyát* rendkívül tetszéssel fogadták. A siker hatása alatt annyian kezdtek vázlatokat rajzolni a skót paraszt-életből, hogy egész iskola támadt belőlük: a «konyhakert-iskola» (*Kail-yard-School*); ennek egy tagja, Crockett, annyira pontosan rajzolja a skótok körmönfont szólásait és tájszólását is, hogy kénytelen munkái végére kis tájszótárt ragasztani.

Robert STEVENSON (sz. 1850. Edinburghban) jogot végzett, aztán egészen az irodalomra adta magát s első munkáiban főkép Samoa tropikus bujaságának színes festéseivel vonta magára a figyelmet, hová gyógyulni ment; ott halt meg, 1894. A leírások mellett kalandok és fordulatok teszik érdekessé munkáit. Méltán tisztelik a regény megújítójának: ő bővítette ki a köznap élet fakó, sekélyes nyelvét régibb nagy írók föltámasztott szókincsével és fordulataival, Dickens és Defoe stílusának eltanulásával s tette a háromkötetes regény helyébe a mi zaklatott életünk szűk óráiba inkább beleférő egykötettest. Ő az egyedüli modern író, aki iskolát alapított, melynek tagjai Conan Doyle (sz. 1859), a Poe-féle detektív-elbeszélések folytatója, s Anthony Hope (sz. 1863), aki csupa megnevezetlen emberekre bízta regényeinek főszerepét.

George MEREDITH (sz. 1828, Hampshire—1909) nagy értékei nélkül szegényebb volna az újabb angol irodalom, de éppen nem mondhatni népszerű írónak. Az angol kritika ítélete szerint *Beauchamp's career* (1875) kicsi híján egyik legkitűnőbb könyve az utóbbi évtizedeknek, annyi benne a szépség és erő, oly pompás a jellemek rajza; nemcsak hogy bepillantathatunk az alakok egész lelkivilágába, hanem elhatározásaikat is előre kiérezhetjük. De ez a regénye sem ment legfőbb fogyatékokaitól; nyelve mesterkéltséggel, túlterhelve fordulatokkal és szokatlan kifejezésekkel, előadásának vontatottsága még inkább kiemeli meseszegénységét; nem ritkán homályos, mintha nem venne magának elég fáradságot, hogy ami neki világos, az olvasónak is világossá

tegye. Valami levertség van benne, még humorában is, pedig éppen burleszk-szatirikus elbeszélése tűnt fel (*Farina* 1857, *The tragic comedians*, 1880); komoly értéke *Feverel Richard* tűzpróbájában mutatkozott először. Több kötetre menő lyrai költeményei változatos hangulatokban s érzelmekben gazdag lélek híradásai.

Legkelendőbbek s erre legméltóbbak is a Rudyard KIPLING (sz. 1865) munkái, aki a gyarmatok életének írója s az anyaország világuralmának a költője. Megfordult mindenütt, a hol angolok élnek. Bombayban született, Angliában tanult, aztán visszament Indiába hírlaptudósítónak; később Északamerikába költözött s végre Angliában telepedett meg, Rottingdeanben, Brighton mellett. Könyvei az angolok életét rajzolják a gyarmatokban s rendkívül kapósak voltak ott-hon, legkivált indiai történetei, melyek e külön világ életét először mutatták meg igazi művészi erővel az anyaországnak. Végig futtatja kezét minden scálán, a torztól az érzelmesig; a bohókástól, amilyen Balestierrel együtt írt kötete: *Naulahka*, a tragikusig; leírja a vadak királyává felcsapott brit kalandort; Lispethet, a pahari leányt, a mint hiába várja vissza az angolt, akit felápolt sebéből; az udvar homokjában játszadozó indus gyereket, aki egyszerre eltűnik örökre; van története még az orangutánról is, amely megöli a gazdája feleségét, mikor emiatt az megfélekedzik róla. Csodálatosan erős az állatok rajzában; leghíresebb könyvében, a *Jungle Book* állatregényben, valósággal egyéníteni bírja a vadállatokat. Megindítóan festi a gyermekek és állatok viszonyát, izgatón érdekes elbeszéléseket

A kovácsol az állatok életéből és jellemeiből s meséinek néha mélységes tanulságok van, mint a ritkaság, kiváló fehér fókáról szóló történetnek, amelyet a többiek szépségeért, különb voltáért üldöznek. Képzelete azokon a vidékeken jár, amerre angolok járnak. Legszebb regényében is, a *Kialvó világban* (*The Light that failed*, 1891) Khartum környéke a háttér. E regény hőse egy fiatal művész, aki az egyiptomi hadjáratról illusztrált lapoknak küldöz rajzokat. Mikor lassacskán hírre vergődik, egy csatában kapott lándzsadöféstől elveszti szemevilágát. E történet Kipling rendkívüli erejét mutatja a tekintetben, ahogy a művész-élet jókedvű tréfáit össze tudja olvasztani a legszomorúbb hangulatokkal s a katona-festőből kicsillog az író kedvtelése a vitéz angol katonák derekasságán.

Kiplingnek újdonsága: a rövidre fogott egykötetes regény (short story), új a tárgyköre: a gyarmatokbeli élet; egyéni egész tehetsége, mely állattörténeteiben új érdekességgel ruházta fel az új életre keltett állatmesét s néprajzi vonásokkal színezte ki regényeinek és elbeszéléseinek lélektani értékét. Objectiv rajzainak érzelmi rugóját költeményeiben kell keresnünk.

III. A VERS ÉS SZÍN MŰ A SZÁZAD VÉGÉN.

1. A versköltők.

A század végének nincsenek olyan mértékben világhírű költői, mint voltak elejének. Hiányzik az olyan égő lángelmék, akikben kigyullad-

nának korunk vágyai és problémái; az újabb költészetben bizonyos hidegség érzik. Maga Alfred TENNYSON, aki legmélyebben véste be magát kortársai közül hazája s az egész világ lelki életébe, higgadt, szenvedélytelen ábrándozó. Mindvégig megmaradt benne a somersbyi kis paplaknak csöndes nyugalma és tisztasága, amelyben 1809 aug. 9-én a napvilágot megpillantotta s holtáig abban találta gyönyörűségét, amiben már 12 éves korában kereste: a rímek minél tisztább csengésében. Az egyetemről világgá bocsátott két gyűjteménye észrevétlenül maradt, de mikor tízesztendei hallgatás után régebbi költeményeinek javát az új terméssel bővítve kiadta (1842), verseinek zenéje mindenkit elbájolt, a kritika nem győzte magasztalni szűzies nőalakjait, Elainet, Godivát, hazafias versei pedig 200 font állami évdíjat szereztek költőjüknek. Híre ezen túl folyvást nőtt s népszerűsége is; Wordsworth halála után poeta laureatus, 1884-ben lord lett s e díszet még nyolc esztendeig viselte. Az élet zűrzavara elől elmenekült Wight-szigeti kastélyába meg a mondák és a naivul kitalált mesék világába, melynek finom hangulatrajzai s részletező képzelete adtak valódiságot. Ehhez a világhoz illettek tiszta érzései s csodálatosan egyszerű előadása.

Első nagyobb költői elbeszélésc, *The Princesse* (1847), egy szeszélyes királykisasszony története, aki tanulásra fogja a nőket s száműz országából minden férfit, tulajdon vőlegényét is ki akarja végeztetni, mikor női álruhában hozzá lopózkodik; de mikor a királyfi megsebesül, odarohan hozzá ápolni, miközben bevallja szerelmét. Ilyen naív és tiszta a Tennyson humora, ily csöndes vidámsága; többnyire a búsongás rabja. Leghíresebb kisebb munkája, *Enoch Arden*

elis szomorú; Arden tengerre száll, híre vész; mire tíz év
 múltán visszatér, felesége másé s ő csak azért fedi fel kilétét
 halálos ágyán, hogy hozzátartozói most már biztosak legyenek
 halála felől. Az ilyen csöndes szomorúságot festi leg-
 igazabban; ennek minden árnyalatát ismeri. *In memoriam*
 című egész kötetet szentel egy barátja emlékének s
 1831 versében alig van ismétlődés. De csak az érzelmek e
 középtere az övé, tragikus szenvedélyekhez nincsen ereje;
Maud (1855) története, akiért bátyja elesik szerelmese
 kezétől, mi a leányt is halálba kergeti, épp oly kevésbé
 sikerült, mint drámái, melyek nagyobb része (*Queen Mary*,
Harold, the Falcon, Promise of May) könyvdráma maradt s
 mindössze a római történelemből vett *Serleg* (*The Cup*) és
Az erdő népe (*The Foresters*), melyben Robin Hood és
 legényei szerepelnek, értek valamelyes sikert.

A kritikának sok kifogása van Tennyson ellen.
 Azt a sok szépséget és nemességet, mellyel fél-
 századon át gyönyörködtette Angliát, az életnek
 csak felületéről hordta össze, anélkül, hogy mé-
 lyére szállott volna; egész életén át kerülte az
 élet viharait, szövevényességét, nagy összeütkö-
 zéseit s megmaradt a busongás, nemesség és nyu-
 galom költészeténél; nem tudott sem tisztán
 epikai, sem tisztán lyrai művet alkotni, mindig
 teljes fegyverzetben indult a harcba, aggodalma-
 sabb volt költeményének külső csíszoltsága és
 színjátszása, mint belső széparánya dolgában s
 mikor összhangzatosságra és választékosságra
 törekedett, olykor egyhangúságba és cikornyák
 felé tévedt; de hogy így is tudott világraszóló
 költeményt alkotni, annak tanuja főmunkája, a
Király-idyllek.

Tennyson úgyszólván egész életén át írta e
 művét. Már első gyűjteményében (1832) ott volt
Elaine vázlata, *Shallot kisasszonya* címmel; 1859-
 ben adta ki összeforrasztva az addig különálló

elbeszéléseket s 1885-ben írta utolsó részletét: *Balin és Balant*. Az Arthur-monda a történet magva, kihímezve más lovagok és hölgyek epizódjaival.

Semmi kigondolható finomság el nem került a költő figyelmét; ilyen például az is, hogy az egésznek háttere az év különböző szakai, aminek egyrészt leírásainak változatosságát köszönheti, másrészt azt, hogy a történet tizenkét részlete szemlátomást, mintegy jelképi egységbe olvad. Arthur újévkor születik, lakodalmát virágfakadáskor üli, májusban. Lancelot és Elaine sorvasztó szerelme a tikkasztó nyárra esik; a nyári napfordulóval ér tetőpontjára Arthur lovagkörének dicsősége s azután lefelé száll, a nappal együtt; Pelleas és a család Ettore története a csalékony őszebe játszik s az év utolsó napján tűnik el Arthur király a földről. A költemény utolsó sora ez: Fölkelt az új nap s új évet hozott. — Ez csak egyetlen finomság ezer közül, melyekkel meg van rakva a nagy mű minden részlete, legkivált Helén története, az astoláti lilium-leányé.

ROBERT BROWNING (1812—1889) sok tekintetben egyenes ellentétje Tennysonnak. Tervei sokkal magasabbra szállnak, érzései és szenvedélyei mélyen járók, de a kidolgozást könnyen veszi, egészen a homályosságig, úgy hogy még életében külön társaság alakult szövegeinek magyarázatára. A lélekfestésben az erőt és bonyolultat keresi s mystikus utáni vágyában néha majdnem a torzig elkalandozik. Kedvenc témája: a szenvedély összeütközése a hagyomány szentesítette szokásokkal. Csak a mélység érdekli, az élet és a lélek bonyolult problémái; sohasem szállt alá ahhoz a nagy közönséghez, mely a népszerűség koszorúját fonja. Első drámája, *Paracelsus*, mély és nehezen érthető Faust-tragédia. *Strafford* is ezért szorul le a színpadról. Pedig a tárgya mindig érdekes, leírásai színesek, festőiek; vágya

nem egyszer vonzza Itália színpompája felé, ahol maga is évenként megfordult s hol a halál is érte. *Sordello* c. költői elbeszélése egy olasz költő sorsát festi; *Harangvirágok és Gránátalmák* (*Bells and Pomegranats*) című kötetének legkedvesebb darabja, *Pippa*, egy olasz gyári munkásleány történetét dramatizálja; legolvasottabb munkája, *A gyűrű és könyv* (*The Ring and the Book*), szintén Olaszországban játszik. De színes leírásai és történetei csak hímzések komoly bölcselkedésén, amely kisötétlik a karácsonyi áhítat alól is (*Christmas Eve and Easter Day*) s megszólal a nagy emberek átköltött életéből (*Men and women*). Felesége, Elisabeth BARRETT, még bölcselkedőbb.

Tennyson zenei gazdagsága s Browning szenvedélyének erélye egyesülnek Algernon Charles SWINBURNE (1837—1909) költői egyéniségében. A hatalmas erő, melyet szülőföldjének, Northumberlandnak sziklás partjaiban megcsodált, a lelkébe vette magát. Érzései Angliában szokatlan szilajsággal törnek ki belőle s szenvedélyének heve, mely miatt az érzékiség bélyegét ütötték munkáira, az erkölcsös és álszenteskedő Angliában annyi üldözést zúdított rá, mint annak idején Byronra. Első kötetét, melyet észrevettek (*Poems and ballads*, 1866), a kiadó kénytelen volt visszavonni, de azért mindenki elolvasta azt amerikai utánnyomásokban. Szerencsére elég vagyonos ahhoz — atyja admirális volt, családja arisztokratikus — hogy nem kénytelen magát hozzátörni a közönség ízléséhez s szabadjára hagyhatja forró érzéseit, melyek szabadságszeretetét forradalmivá hevítik s szerelmét olyan

erotikussá, hogy Anglia Shakespeare *Venus és Adonisa* óta nem érzett ekkora hőfokot. Lassanként mégis megbarátkoztak költészetével. Újabb költeményei ünnepélyes fogadtatásra találtak, poeta laureatus lett Tennyson halála után, akinek babérjára vágyott az Arthur mondakörből vett költői elbeszélésével. Költeményeinél otthon drámáit tartják többre. Hírnevét is drámával alapította meg, a sophoklesi formában írott *Atalantával*, melynek hangban, formában, compositióban, lelken kívül mindenben görögös voltát barátja, Walter Savage Landor, hatásának tudhatni be. Későbbi tragédiái, Stuart Mária történetéből vett trilogiája, lassúk, vontatottak.

Egyáltalán nem olyan ura a belső szerkezetnek, mint a nyelvnek. Nyelvének gazdagsága, hajlékonysága és zenéje legnagyobb írói érdeme. Oly föltétlen ura a formának, hogy szinte fárasztón összehalmoz minden alakzatot s nemcsak új, szabad formákat tervez, hanem utánozza mások, kivált Théophile Gautier, Baudelaire, Villon szabadságait is. Ma mégis úgy néznek már rá, mint aki egyedül lehet alapja a jövő fejlődésnek.

E három «új romantikus» költő mellett dolgoztak a «praerafaeliták», akik a régi egyszerűséghez próbáltak visszatérni. Dante Gabriel ROSETTI (1828—1881), olasz apa fia, a vezérük, kép-író, kit Ruskin fedezett föl és tett naggyá. Mint rajzoló állott a Pre-Raphaelite-Brotherhood társaságába s csak a maga gyönyörűségére irogatott verseket feleségéhez, aki 1862-ben, nem tudni véletlen vagy szándékos laudanum-mérgezés következtében, meghalt. Rossetti koporsójába temette csodálatosan szép szonettjeit. Barátai, akik

ismerték költeményeit, rávették, hogy ne hagyja el elveszni gyönyörű szonettjeinek egyetlen kéziratát, hanem exhumáltassa azokat. Így a szonettek 1869-ben napvilágot láttak s történetük révén, melyet Hall Caine (sz. 1853) regényben is megírt (*Eternal City*), még inkább felköltötték az érdeklődést. De nincs szükségök ilyen érdekességre: érzés- és formatisztaság dolgában kiállják a versenyt Petrarca szerelmi szonettjeivel s megvan bennök egy oly vonás, ami hiányzik a Rosetti kortársaiban: a művészi mérséklet.

Ehhez az iskolához tartozik William MORRIS (1834—1896) is, az iparművész, a művészi könyvnyomtatás úttörője, aki egyrészt csupa régi tárgyakhoz nyúl, az Arthur-mondákhoz (*The Defense of Guinevere* 1858), Jason történetéhez, középkori legendákhoz (*Earthly paradise* 1870), másrészt régies a megírás módja is, miben főként Chaucert utánozza, de annak gazdagsága és frissessége nélkül, sőt újabban a régi moralitásokat is.

Mint a prózai elbeszélésben, a költészetben is egészen külön hely illeti KIPLINGet. Ott a gyarmatokat írta le, itt az anyaország és a gyarmatok egygyéforrásáért lelkesül. Ez az ő hazaszere-tete. Hazájának nagyságát, hatalmát, összekötő kapcsát a tengerben látja, amelynek nincsen egy hulláma, mely angol halottat ne ringatott volna vagy angol hajóroncsot.

Tenger kék vizének hogyha vér az ára,
Hatalmas nagy Isten, megfizettük azt.

Dicsőíti a tengerre szálló meg a hazatérő katonákat, egész kötetet írt róluk, *Tommy* címűt, ahogy Angliában tréfásan a katonát nevezik.

Kipling verseiben is a legújabb kor költője. Bámulatos erővel tud hatalmas témákat egy versbe varázsolni, mint ahogy a mesebeli törpék bele tudnak rejteni egy arany dióba egész királyi palástot. Élővé tudja tenni az élettelen tárgyakat. Modern világunknak mindaz az ujdonsága, amit a költészet megölőjének néznek, nála költőivé válik. Verset ír *A kábeldrótokról*, melyek a kígyók fészke közt húzódnak a tenger fenekén s rajtuk át rezdül az emberi szó, bánaté, öröme, a tenger túlsó partjára.

Mintha benne valóra válnának Emerson szavai, hogy a költő épp annyi hasznát veheti valamely gyártelepnek s a vasútnak, mint a méhkasnak vagy a pók művészi hálójának. «A természet hamar fölveszi ezeket életkörébe s úgy veszi a vasutat, mintha saját teremtménye volna». Ez a fajta költészet Angliában és Kiplingben szólalt meg először. 1907-ben a Nobel-díjjal tüntették ki.

2. A színpad.

Amilyen gazdag volt tehetségekben a regény- és versköltészet, olyan szegény a színpad. Byron és Swinburne nem színpadra szabott drámai költeményei, Browning homályos és Tennyson erőtlenségei nem éltek meg a színpadon. Dickens itt aratta egyedüli kudarcait. Ennek nem pusztán az írók az okai, hanem főként a közönség. Példák és érdeklődés híján apránként egészen kivesztek a komoly színművek; a század dereka felé alig egy páran tettek vele kísérletet, így SHERIDAN KNOWLES (1784—1862) egy pár hatásos történelmi drámával Caius Gracchusról és Tellről, a

poeta laureatus Alfred AUSTIN (sz. 1835) *Savonarrolájával*, Thomas TALFOURD (1827—62) hellenisztikus *Ionjával* s Douglas JERROLD (1803—57) a hajóséletből vett látványos meséivel.

Egy pár évtized óta a komoly törekvéseket végkép leszorították a színpadról a mozgó dekorációk és a színpadi gépek csodái. Ez az irány végkép elszoktatta a színházból a jobb közönséget s a színpad mindinkább hozzáromlik a megmaradthoz. Harminc év óta a látványos színmű van divatban, pazar díszletekkel s mozgó hajókkal a színpadon; modern Robinzonádok, mint a skót James Matthew BARRIE (sz. 1860) *Egyenlősége* (*The admirable Criton*), melyben egy lord családja pusztaszigetre vetődik, hol az élelmes és munkához értő inas lesz a társaság ura és parancsolója, amiben mélyebb tanulság van. Mester az aprólékos finom rajzban (ez tünteti ki anyjáról festett arcképét, kinek jellemrajzáról egész könyvet írt, leányneve, *Margaret Ogilvy* címen). A társadalmi élet kritikájának s ezzel a magasabbrendű vígjátéknak útját szegi a felelőtlen állami censura s a színpadon felburjánzanak az olyan bohózatok, melyekben a sült kappan belsejéből szerelmeslevél bukkan elő s az após ötször rálő a lánykérőre, megtudni, hogy nem gyáva-e.

Az angol humorban nincs meg a franciák változatossága és elméssége, igaz, hogy frivolsága sem. Az angol tréfa vagy a bohózatosságig szeretlen vagy gyermekes. Méltán panaszkodott Stendhal, hogy a csatornán átkelve, az elmésség huszonöt százalékot veszít értékéből; ezen a vámon az angol humor viszont 75 százalékkal apad.

Pusztá mókák komolyabb vígjátékaik is, mint Jerome K. JEROME (sz. 1859) *Miss Hobbsa*, mely egy modernebb makrancos hölgy megszelídítésével a mi közönségünket is megnevettette. Humorukat nem kell úgy irigyelnünk az angoloktól, mint irigyelhetjük azt a komoly napi munkát, amelynek fáradságát ez a sikamlósság nélküli gyerekesség pihenteti ki. Jóízű humora teszi mulatságossá *Három ember egy csónakban* és *Hárman csatangolás közben* (*Three men in a boat, Three men on the bummel*) c. köteteit. Van egy finom, komoly darabja is, *A harmadik emeleti lakó*, Jézus, aki egy modern penzióban jelenik meg s az ellenségeskedő ottlakókat jóvá hangolja egymás iránt.

Egy hírnevesebb színműírója volt Angliának a század végén, Oscar WILDE (Dublin, 1856—1904), a svéd király keresztfia, a keleti és classikus szépnek rajongója, aki Londonban és Párisban évekig ura volt a színpadnak, a társaságnak és a divatnak s végre életét a readingi fegyházban végezte be. Ma darabjait nem adják, sőt nevét sem említik Angliában. Pedig érdekes tehetség volt. Igaz, hogy különöc témákban találta gyönyörűségét; de ezeket vonzóan és szépen tudta megírni. Regényt írt *Gray Dorian arcképéről*, amely festményen meglátszik mindaz a bűn, amit gazdája elkövet; elbeszélést írt a halászról, aki elvágja magától árnyékát s ezzel a lelkét, s a tenger mélyén szerelmeskedik egy sellővel; a pásztorból lett királyfiról, aki mikor megtudja, hogy az aranyat, gyöngyöt életveszedelemmel hozzák fel a bányák s a tenger mélyéből, a pompában szomorúságot lát és elfordul az élettől.

Színművei épp ily különösek. Írt társadalmi színművet és történelmit. Ezekben is sok a különösség. *A flórenci tragédia* csupa szín, hangulat, mesterkedés. *Lady Windermere* egy bűnös asszony, úgy él leánya közelében, hogy az nem sejti kilétét, csak egyszer lép elő, hogy leánya botlását magára vegye. Darabjai sok tekintetben fogytékosak, legegységibb vonásuk a sokszor túlságig is szellemes párbeszéd. Nem annyira drámai igyekszik lenni, mint inkább festői: főművének, *Salomé*nak minden jelenete egy-egy gondosan komponált kép. Az erkölcsös angol közönség ma végkép letiltotta színpadáról e színes és érzéki darabokat.

A század fordulóján az ir Bernard SHAW (sz. Dublin, 1856) jutott uralomra a színpadon, külföldön is. Ujságíró volt, regényeket is írt, melyekben a felcsigázott kíváncsiságot egyszerre lelohasztja; így mikor a phidiaszi szép férfiről kisül, hogy — díjbirkozó (*Cashel Byron mestersege*). Tanulmányozta Ibsent és magyarázta Wagnert. Színdarabjaiban a történelmet minden napiségában akarja festeni, így *Caesar és Cleopatrán*ban, *Szent (d'Arc) Johannában*; Katalin cárnőnek a hálósobájába vezet; balkáni háborúskodókat rajzol, akik nyugati tisztek nélkül azt se tudnák, hogyan kell a háborút elkezdni. Komoly darabja, *Candida*, érdekes lélektani témát érint művészen: serdülő fiatal fiu komoly és bátor szerelmét egy férjes asszonyhoz, szembeállítva a két férfi rajzában a nagyhírű prédikátor ürességét és az élhetetlen semmittevésében is igéző eszű és szívű ifjat. Vigjátékaiban a társadalom bűneit, félszegségeit, ostobaságát ostromozza; ha végig néz a világon, a legtermészetesebb és legokosabb em-

bernek egy nyers gépkocsi-vezetőt talál, *Ember és természetfölötti ember* darabjában, mely a Tanner John és Anna alakjában a Don Juan mondáját tépegeti szét s fordítja gúnyossá, hogy a férfi hiába fut futva, álmában akár a pokolba is, ha a nő egyszer kivetette rá hálóját, lefűleli az áldozatot. Nagyon túloz, egyes jeleneteket a képtelenségig feszít, ismétli is magát, de csúfolódásának mindig van magva. Munkái európa-szerte nagyon el vannak terjedve a színpadokon.

IV. AZ IRODALOM EGYÉB FAJAI.

1. Tudományos irodalom és essay-írók.

A tudományos irodalom Angliában nem válik élesen külön a szépirodalomtól, mert művelői a nagyközönségnek írván, kiváló gondot fordítanak az előadás élvezetességére. Amellett alaposág, józanság és világosság tünteti ki az angol munkákat.

GROTE (1794—1871) a görögök 12 kötetes nagy történetében (*History of Greece*) egészen beleélte magát Athén politikai életébe, amihez hasznos iskolául szolgált politikai pályája, mely megértette vele a pártszenvedélyek küzdelmeit. James Anthony FROUDE (1818) Anglia történetét Wolsey bukásától Erzsébet haláláig drámai, életeleven rajzokban adja elő, melyek úgy olvastatják könyvét, mint valami történelmi regényt. Épp ily vonzón tisztázta Anglia őstörténelmét Edward FREEMANN, a középkor történetét Henry HALLAM (1778—1859). Az angol nép egész történetét John Richard GREEN. Justin

M MAC CARTHY a legújabb kor eseményeit kimerítő alapos-sággal s objektív ítélettel fűzte hozzá a történelemhez. Több érdekes regénynek is a szerzője, többek közt egy *Donna Quixotenak*.

Mind e mély tudományos munkák valóságos példái a művészi előadásnak. Max MÜLLER (1823—1900) a német származású oxfordi tanár, aki a beszéd s a szótövek vizsgálata útján nyomult be az emberiség őskorába, mestere az angol stílnak. John Addington SYMONDS alapos-ságuk mellett az olasz renaissance történetét olyan három kötetben írta meg, melyek stíljük szépségével, hasonlat- és képgazdaságukkal, az egészen átlengő költői szellem révén a legszebb olvasmányok közé tartoznak. William LECKY (1838—1903), kinek költeményei nálunk Szász Károly műfordításai révén ismeretese-k, az európai rationalismus történetének buvára, Henry LEWES (1817—78) Goethe jeles életrajzának írója, aki ritka népszerűségű munkájában Thalestől Comteig rajzolta meg a bölcselet történetét, egyúttal mestere volt az irodalmi és színi kritikának s a lélek nagy kérdéseit értekezései mellett a regény gyakorlati formájában is tanulmánya tárgyává tette.

Egészen külön hely illeti Henry Thomas BUCKLET (1822—62), az európai civilisatió történetíróját. Halála, negyven éves korában, végét szakította a munkának, a bevezetés második köteténél. Buckle azt akarta megmutatni, hogy az emberi műveltség kifejlődése és elterjedése nagyrészt azon physikai törvényektől függ, amelyeknek az ember alá van vetve, amilyenek: az ég alj, a talaj, a népsűrűség. A fejlődés a törvények felismerésétől függ s ebben segítője az

emberi szellemnek a kételkedés, lohasztója az egyházak s egyéb szervezetek gyámkodása. Eféle gondolatok, határozatlan formában, szállongtak már a levegőben, de Buckle történelmi példák és gyakorlati érvek segélyével látott bizonyításukhoz.

Mind e nevek közül az irodalmi érték és népszerűség hasonlíthatlan fényében ragyog ki Macaulay és Carlyle neve. Lángész és hatás dolgában vetekszenek, de munkásságuk és életük mérőben elütő. Thomas Babington MACAULAY 1800 okt. 25-én született, Rothley Temple-ban. Miközben az egyetemen ügyvédnek készült, rendre elnyerte a költői és történelmi pályatételek díjait. Szelleme és műveltsége egyaránt sokoldalú volt. Az ügyvédséget odahagyta a parlamentért, ezt meg azért, hogy Indiába menjen a törvényeket reformálni; később a pairek házának tagja lett. Mint parlamenti tag ünnepelt szónok volt, mikor onnan kimaradt, megírta hazájának legmesteribb és legnépszerűbb történelmét; kisebb értekezései példaképei az essay-irodalomnak s közben volt érkezése, hogy költeményeket is írjon Anglia történeti eseményeiről, így a nasebyi csatáról, s Róma mondáiból, Personna és Virginia történetéről. Essayi, melyek sorát a *Miltonról* szóló nyitotta meg az *Edinburgh Review* 1830. évi folyamában, az angol irodalom, gondolkodás és történelem legérdekesebb alakjaival foglalkoznak, Byron, Bunyan, Bacon, Walpole, Chatham, Gladstone egyéniségeivel. A külföldről is vizsgálata körébe vonta a messze kiható intézményeket és alakokat: foglalkozott a pápaság szerepével, megrajzolta Nagy Frigyes és Mirabeau arcképét s elhárította Macchiavelliről az emberiség kárhoz-

tatását, megmagyarázva felfogásának természet-
szerű kifejlődését. Hallamról írott essayjében azt
vallotta, hogy az igazi történetírás a költészet és
bölcsélet vegyülete. Egy halomba hord minden-
féle adatot, gazdasági, társadalmi és műveltségi
vonásokat, politikai és hadi eseményeket, mind-
ebből egy nagy, mozgalmas, eleven képet festve,
mely történeti olvasmánynak vonzó, complexi-
tásában az élet ereje lüktet s teljességével hű
képe a kor életének, világfelfogásának, egész
szellemének. Essayi rendesen a korszakok vagy
irányok egész képeivé szélesednek. Fejtegetései
*Cliver*ről és *Warren Hastings*ről magukban foglal-
ják India meghódításának egész történetét, *Wal-*
pole és *Chatham* a hannoverai ház trónfoglalásá-
nak korszakát. Baconról szóló értekezése a gya-
korlati és a tisztán speculativ philosophia fejtegeté-
sévé bővül. Ez különösen tanulságossá és mélyé
teszi minden munkáját; eleven kor- és hely-
festései pedig ékesszólásával, érvelésének hevével
párosulva vonzóvá és érdekessé. Nagy munkája,
Anglia története II. Jakab trónraléptétől II. Vil-
mos haláláig, ezen érdemei révén a legnépszerűbb
történelmi mű. Tele színes leírásokkal, érdekes
fejtegetésekkel, meglepő ellentétekkel, események
és jellemek eleven rajzával, gyakorlati és bölcsé-
szeti axiomákkal; az egész oly csillogó, hogy egy
időben szokás volt felületesnek tartani. Oly ala-
pos és gazdag e könyv, hogy szinte feleslegessé
teszi más angol történelem olvasását. Világos,
sehol sem marad adósunk okkal vagy magyará-
zattal; néha inkább a természetet is megmagya-
rázza s megvilágítja azt is, ami világos. Pontosan
mérlegbe veti minden embernek hibáit és erényeit

s valóságos esküdtszékbe hívja meg az olvasót, melyben vádló és védő az író. Itélkezésében van nemesítő ereje: erkölcsi tisztasága. (Megh. 1859.)

Thomas CARLYLE (sz. Ecclefechanban, Skóciában, 1795, megh. 1881) még nagyobb hatással volt közönségére; egy időszakon át szinte egész Anglia az ő esze szerint gondolkodott. Csaknem mindenben elüt Macaulaytól. Nem élt a való élet zürzavarában, hanem csendesen, előbb mint egyszerű tanító, azután mint író, később elvonultan, felesége birtokán, a dumfriesi Craigenputtockban, legvégül London egy félreeső zugában, valami ódon házban, honnan éjjélkor indult napi sétájára a kihalt utcákon át. Nem meglepő, ha nincs meg benne a Macaulay természetessége és józan-sága. Macaulay világos és határozott, Carlyle borongó és titokzatos. Macaulay mestere az angol nyelvnek s példája a józan angol gondolkodás-nak: Carlyleon mindkét tekintetben némi idegen-szerűség érzik, valami német hatás, nem hiába volt hazájában első ismertetője a német irodalom-nak s nem ok nélkül fordította le Goethe *Wilhelm Meisterét* s írta meg Schiller életrajzát. Első nagy munkáján, *Sartor Resartus* torz-humorisztikus, csapongó fejtegetésén Jean Paul Richter hatását tapasztalta az egykorú kritika. Később a leg-eredetibb író lett; minden új és szokatlan nála: stílus, hang, eszme; de éppen szokatlansága révén válik néha modorossá. Ez a stíl elvvé teszi a paradoxont. Amaz mestere a formának, Carlyle meglehetősen széteső és szakadozott. Macaulay csupa angol gyakorlatiasság és világosság, Carlyle elvont fejtegető, aki mindenben kettős értelmet lát: a külső köznapin kívül egy rejtettebb

d benső fény átsugárzását. Minden eszmét ébreszt
d benne s minden eszméje képpé válik. Sem hang-
s. jában, sem gondolkodásában nincs egység, a leg-
n nagyobb ellentétek tolonganak egymás sarkában,
n mint a megilletődés és gúny. Macaulay lépésről-
l lépésre halad előadásában, Carlyle felhalmozza
s adatait s egy szökéssel a dolgok, emberek és
e események mélyén terem. Módszere a lángész
i intuitiója. Főmunkájának, a *Francia forradalom*
történetének, anyagát Stuart Mill adta át neki, de
s sem felfogása-, sem módszereért nem tartozik
senkinek semmivel. Mindennek mélyebb értelmét
v veszi ki, valóságos puritán látnok. Az ilyen tör-
ténélem nem tarthat számot arra, hogy minden
szavát szent igazságnak vegyük; *Cromwell* és
Nagy *Frigyes életét* csak úgy olvashatni, hogy ez
emberekről és tetteikről ime ez a Carlyle véle-
ménye. Az alatt, amit elmond, egy szóval kifejez-
hetetlen más világ lappang. A gondolat épp oly
élő az ő szemében, mint az anyagi világ. «Ugyan-
azon szövetből készültünk, mint álmaink» —
mondja. S ezekből az álmokból kifelé ítéli meg az
embereket essayiben. «Minden, mit e világon
megvalósulva látunk, tulajdonképpen külső anyagi
eredménye, gyakorlati beteljesedése és megteste-
sülése a gondolatoknak, melyek a világba küldött
nagy emberekben laktak. Az egész világtörténet
az ő történetök» — mondja a *Hősökről* tartott
felolvasásaiban. A bennök rejlő gondolatokból és
erkölcsi erőből ítéli meg az események és korszak-
ok fontosságát. Halálakor a szószékekről mint
a puritán erények mintaképét gyászolták el.

Macaulay és Carlyle legjelesebb művelői az
essayirodalomnak, mely a legérdekesebb témákat

röviden, eredeti felfogással, választékos irodalmi formában ismerteti meg a közönséggel. Charles Lamb (1775—1834), Hepworth Dixon (1821—1879) műveltségtörténeti értekezéseivel, Samuel Smiles (1816—904.) az *Önsegély* (*Self help*) írója, a nők közül a közgazdasággal foglalkozó Harriet Martineau s a természetvizsgáló Mary Sommerville ezen az úton jutottak el a közönséghez. Kelendő volt Thomas de Quincey (1785—1859) könyve is, a *Confessions of an English Opium Eather*, melyben színes és hiteles képet rajzolt az opium-evés gyönyörűségéről és mérgéről s káprázatosan írta le a domborműképeket, amelyek végtelen sorban vonultak el előtte kábulatában. Ritka módon érdeklődik az angol közönség az essayk iránt. Az essayk viszik a közönség közé a tudományos felfedezéseket és fölfogásokat, teszik népszerűvé a tudományokat, ismertekké a tudósok neveit s művelté a közönséget. A tudománynak bizonyos gyakorlati érvényt szereznek, úgy hogy bölcselmi munkák is utat találnak a nagyközönséghez.

DARWIN (1809—82) nagy műve, *A fajok eredetéről a kiválasztás útján*, áthatotta, két pártra osztotta egész Angliát, a biblia és a Darwin híveire. Pedig e könyv témája nehéz és népszerűtlen. Először bizonyította tudományosan azt a gondolatot, hogy a növények és állatok különböző fajai csekély számú, sőt végelemzésben egy közös előképtől származnak, az alkalmazkodás folyamán különültek el, miközben a létért való küzdelemben az életrevalóbbak maradnak fenn és szaporodnak. Darwin ez elvont tételt példákkal bizonyítja s könyve valósággal példája az angol józanságnak, mely reális alapra építi elméletét.

A gondolkodás náluk nem szakad el az élettől, és a gondolkodók maguk dolgoznak eszméik megtestesítésén. John RUSKINnek (1819—1900) az volt a hite, hogy a művészet alapja közös az igazságával s ez alapon szól hozzá az erkölcs, a művészet, nemzetgazdaság és ipar kérdéseihez. Midőn művészettörténeti tanulmányai során a kézi munkában rejlő egyéniség és változatosság megbecsülésére jutott a műiparban is s egy brokkát vásárolva azt hirdette, hogy azzal fogja reformálni a világot, egyúttal barátaival a magaslízlése szerint való könyvnyomtató s egyéb műhelyeket rendezett be s a művészeti megújulás mellett a nemzetgazdasági és munkáskérdések megoldása érdekében is sikra szállott.

Az elmúlt század egyik legnagyobb gondolkozója, John STUART MILL (1806—73), midőn a logika modern rendszerét kidolgozta, egyúttal a nemzetgazdaság törvényei körül buvárkodott; s miután kitűnő könyvében *A szabadságról*, kifejtette az egyén jogait az állammal szemben, egyben — feleségével együtt — megindítója lett a nőemancipáció mozgalmának. A gyakorlati élet nyomot hagyott a századvég legnagyobb bölcselőjén is, Herbert SPENCERen (1820—1903). Volt tanító, mérnök, lapszerkesztő; ismerte az életnek számos oldalát. Csakis ilyen lélekben támadhatott az a gondolat, hogy egységes rendszerbe foglalja az élettan, lélektan, társadalomtan és erkölcs tan elveit, a külső és belső élet jelenségeit. *A lélektan alapelvei* című, 1855-ben megjelent munkájának az az alapeszméje, hogy külső jelenségek rendes egymásutánja állandósul a lélekben s így a lélek és természet törvényei egy közös

gócponban találkoznak. E tapasztalat a nemzedékek során fejlődött ki s azok adták tovább örökös útján a gondolkodás formáit. Rendszerét a fejlődés, evolúció, alapelvére építette s gyöngé egész sége mellett is megérte synthetikus philosophiájának teljes kiépítését, mely őt századának legnagyobb és legtermékenyebb gondolkozójává avatta

2. Hirlapok. Irodalmi vállalatok.

Teljesség kedvéért még kettőről kellene meg emlékeznünk. Egyik az angol szónoklat. Egye kiváló szónokokról, Pittről, Burkéről már eset egy-két szó, legalább tárgyaik révén; az írók Sheridan, Macaulay parlamenti sikereiről szintén. A szónokok azonban egyrészt egész szerepöl révén inkább a politikai történet körébe vág nak, másrészt hatásuk módját és titkát valóság gal csak azok ítélnék meg, akik hallottál beszédeiket; harmadszor, e beszédeket nálunl egyáltalán nem olvassák.

Nem kerülhetjük ki azonban a hirlapirodalon főlemlítését, mely azért is fontos, mert az irodalomnak külső térfogatát méri — amennyiben bizonyosága az olvasás elterjedésének.

A hirlapirodalom Angliában a legnagyobb szabású. Legkomolyabb napilapjukat, a *Times* 1788-ban alapította meg John Walter. Legelterjedtebb ma a *Standard*, 1827 óta a conservatív párt közlönye; ez a *Daily Telegraph* is, melyet 1855-ben alapítottak; a liberálisoké az 1846-ban megindult *Daily News*, melynek Dickens volt első szerkesztője.

A képes folyóiratok közül a *The Graphic* s a

Illustrated London News a csatornán innen is ismeretesek. Nagyon el vannak terjedve otthon is, a continensen is a komoly havi szemlék. Egy ország sem bír annyi ilyent eltartani, mint Anglia. 1802 óta folyik az *Edinburgh Review*, hol Macaulay essayi megjelentek; ott van a *Westminster Review*, *Blackwood's*, *Macmillan's*, *Cornhill*, *Fraser's Magazine*; az utóbbiban jelent meg Thackeray első regénye, *Tithmars Sámuel története*. A heti közlönyök közül az *Athenaeum* (al. 1828), *Saturday Review* (al. 1855) és az *Academy* (al. 1869) az elterjedtebbek. Világszerte ismeretesek a *Punch* karrikaturái és szatírája, bár sokat szelidült és tunyult alapítása óta, mikor éles politikai és társadalmi szatira töltötte meg s Thackeray sarcasmusa s Hood *Ing-dala* ékesítette lapjait. Az irodalmi értékű folyóiratok ekkora száma csak ott állhat fenn, hol nagy a művelt olvasóközönség. Nagy elterjedésüket bizonyítja olcsóságuk is — a heti folyóiratok ára 1 évre 16 shilling, a napilapok egy-egy száma 1 penny — s az, hogy ennek ellenére a continensis lapokénál nagyobb terjedelemben jelenhetnek meg; busásan fizetik a munkatársakat, óriási szervezettel dolgoznak; a haditudósítók intézményét a *Times* találta ki.

Épp oly olcsók a classikus és kapós írók kötetei is. Díszes kiadásai mellett egy-egy író összes művei kaphatók 1 shillingért, Shakespeare és Byron összes munkái is. A continens számára az újabb, élő írók munkáit is olcsón teszi hozzáférhetőkké az 1842-ben megindult *Tauchnitz-Edition*, melyben egy-egy vaskos kötet 80 krajcárba kerül. A vállalat már túljár a 2000-ik köteten.

Ilyen kelendőség s ennek folytán ilyen olcsóság csak oly irodalomban lehetséges, mely világszerte el van terjedve. Legelterjedtebb az angol irodalom már azért is, mert két hazája van, Anglián kívül Amerika is, mely fölszabadulása előtt szellemileg is gyarmata volt az anyaországnak s mióta független is, irodalma az angolokéhoz tartozik, mert ebből sarjadt s a kettőnek nyelve és faji sajátságai, csekély eltérésekkel, közösek.

IV. KÖNYV.

AZ ÉSZAK-AMERIKAI ANGOL IRODALOM.

A hódítás és megtelepedés küzdelmei, az őserdők irtása, szűz területek megművelése, városok alapítása századokon át egészen lekötötték Amerika angol népének erejét, úgy hogy nem sok idejök maradt az irodalom művelésére és ápolására; az anyaország költőin lelkesültek s annak szépirodalmát olvasták. Külön irodalmuk csak önállóságuk megalapítása, 1776 óta van. Azelőtt-ről (1755) csak Schackburg nemzeti dala, a *Yankee Doodle*, tett szert világhírré. Újabb irodalmuk önállósága ma sem tükröződik a nyelvben, mert írásban az teljesen megegyezik az európai angollal, a kiejtésben pedig tisztább, hanem két bensőbb jellemvonásban. Az egyik költészetök ideális irányzata eszmék dolgában. A költőket prófétáknak nézik s úgy csüggnék eszméiken, mint csak fiatal népnél szokás. A másik erőteljes realizmusuk a megírás módjában s az

egyéniségnek a különbségig és bizarrságig menő korlátlansága.

Korszakokra nem oszthatni az egyszázados irodalmat; költőik java része úgyszólván végig is élte a századot. Az angol hatás alól még nem szabadultak fel tökéletesen, amit az is gátolt, hogy angol könyveken nőttek s szinte mindnyájan meg is fordultak Angliában. A század elején Amerikában is kiüti magát a tavi-iskola hatása. Henry Richard DANA (1787—1879) legnagyobb költeménye, *The Buccaneer*, Coleridge *Vén matrózának* fakóbb másolata. Ez iskola tikkasztó lehellete érzik William Cullen BRYANT (1794—1878) bágyadt bölcselkedésén is. Természetfestéseiben nagyobb tehetségnek bizonyúl Wordsworthnál, maguk a tájak is színesebbek, a növényzet bujább az ő ember ki nem zsarolta vidékein; a természetnek életébe is mélyebben lát bele, de bölcselkedése lassú és unalmas. Volt ujságíró és politikus s két emberöltőn át Amerika legnagyobb költőjének tisztelték; ő írta az ünnepi költeményt hazája önállóságának százados évfordulójára is. Élete vége felé azonban a népszerűséget tőle magához hódította Henry Wadsworth LONGFELLOW (1807—82). Otthon és Európában egyaránt ő a legolvasottabb amerikai költő; ezt a sikert gondolatgazdagsága és csiszolt formája szerezték meg neki s európai részről talán az is, hogy európai, főként német költők hatása rezzen át munkáin; nem hiába járt többször Európában s lakott egy évig a Rajna mentén. Inkább szelidségében megnyerő és nyájas, mint erős és hatalmas egyéniség. Apró, költői gondolatokat szabatosan öltöztet költői ruhába. Íme egy példa:

Kilőttem a légbe egy nyilamat,
 A földre hullt, — ki tudja mi tájon?
 Mert gyorsan ment, mint villanat,
 Hogy a szem nyomába ne járjon.

Kizengtem a légbe szívem dalát;
 A földre hullt — ki tudja, mi messze?
 Mert hol van a szem, mely annyira lát,
 Hogy a dal menetét kövesse?

Nyilamat nagy sokára megelélem;
 Ott állt egy tölgybe furódva, épen.
 S egy hű barátom akadt élém, —
 S ott leltem a dalt kebelében.

(Ford. Radó Antal.)

Meglepetést nem szerez soha, de minden verse jótékony, nyugodt hangulatot kelt. Idealismusából, meghatottságából és lelkesedéséből valami mindig átömlik belénk. Ezért marad meg az emlékezetben sok költeménye, mint *A lábas óra*, *Szent Ferenc prédikációja*, *Angyalok lábnyomai*, *Sziciliai Róbert király*. Szerette a mondákat, melyekből inkább érzést csiszolt, mint tanulságot. Mint Arany *Buda halálában* a mi eposzainkat, ő az indiánokét szintén öntudatos művészettel kristályosította ki nemcsak magának, hanem Amerikának is legnagyobb elbeszélő költeményében, *Hiawathában*, az ős-isten mondájában, ki-nek alakján egy-egy vonás Krisztusra emlékeztet. Az egyszerű rege a rímtelen négyes trochæus csöndes hullámozásában, gyöngéd naivságával s ragyogó környezet-színezetével roppant hódított; egy év alatt 30 kiadást ért. Kisebb költői elbeszéléseiben is Amerika életét festi, kivált a gyarmatosokét (*Evangeline, Miles Standish*). Az érzelmes mondákhoz vonzódik drámai költeményeiben is.

Az *Arany legenda* az *Armer Heinrich* történetének a középkor zárdá- és lovagi életével kiszínezett átdolgozása, mely a *Faust* aranyával van könnyedén átfuttatva. Ez legköltoőbb drámai munkája; az ezzel kapcsolatos *Isteni tragédia*, továbbá *Makkabeus* *Judás* és *Pandora* megemlékezésnél többet nem érdemelnek, csak úgy, mint regényei: *Hyperion* és *Kanavagh*.

John Greenleaf WHITTIER (1807) a «quaker-poéta» költeményein is megérzik az európai hatás, legkivált Byroné. Rajongója a szabadságnak. Rövid költői elbeszélései az első hódítás korába visznek, mint *Mogg Megone* vagy a polgárháború idejébe, mint *Barbara Fritchie*. Alig van az amerikai szabadságnak hőse, ha csak egy bátor parasztasszony is, akit meg nem énekelt. Festői-ség és széphangzás dolgában meg sem közelíti Bryant-ot és Longfellowt, de érzésének erejére, gondolatainak hatalmasságára nézve felül is múlja.

A legeredetibb és legérdekesebb amerikai költő Edgar Allan POE (1809—49). Élete épp oly rendkívüli, mint tehetsége. Egy bostoni színészpárnak két éves korára egészen árván maradt gyermeke volt. Anyjának egy barátja, Allan, fogta pártul. Londonba adta iskolába, de Poe inkább Byron munkáit bujta és különöségeit tanulta el; példájára átúszta a csatornát, richmondi akadémista (gimnazista) korában beleszeretett egy pajtásának anyjába, aki nem sokkal azután meghalt s kihez Lenora-verseit írta. Az egyetemről kártyaszzenvedélye úzi el, a katonaiskolából nyakassága; közben útra kél Görögországba harcolni, de Szentpétervározt mindenét eljátssza s a konzul

hazatoloncoltatja. Gyámja végre leveszi róla a kezét; azt is beszélték, hogy annak a feleségét elcsábította. Nyomorban él, de egy irodalmi pályázaton feltűnik, hírlapíró, azután szerkesztő lesz; megházasodik, nemsokára eltemeti feleségét s maga is meghal, fiatalon, kórházban, iszákosságának áldozataként. Halála után kósza, túlzott mende-mondákkal fátyolozták el emlékét, melyeket életírója, John Ingram, csak harmadfél évtized multán kísérelt meg szétoszlatni s műveit is összegyűjtven, négy kötetben megismertetni a világgal lángeszét. *The philosophy of composition* c. értekezésében azt írja: első igyekezete, hogy valami újat vegyen tárgyul s hogy élénk hatást keltsen. Mindakettőben szemképráztató. Egy amerikai költőben sem lakik több lelemény, eredetiség és merész képzelet. Új, szokatlan, meglepő tárgyakat választ, melyek nem emlékeztetnek más költőkre, azért ő maga is páratlan, rokonok nélküli egyéniségnek tetszik. Egészen sajátos, addig ismeretlen hangulatokat is ébreszt. Tessék csak *A holló*, *Lenora*, *Ulalume* költeményeire gondolni s mindjárt világos lesz e kettős állítás. Rendkívül bonyolult, nem normális lélek, érzékeny és képzelgő s ilyenek versei is: rejtelmesek, homályosak. Zörgő avaron járunk, homályban, a szél süvöltözése közben, sírok közt s a hollók megszólalnak az éjszakában. A határozatlan vágyat, a magába fúló kétségbeesést, az elmosódó képzelgést és a borzalmakat vette ki magának az emberi lélekből. Rejtélyes témái és sejtelmes hangulatai biztos szerkezetű költeményekben, szabatos strófák közt bolyonganak, mint kísértetek a sziklák közt. Mind-

két angol irodalomnak legnagyobb nyelv művészei közé tartozik. Egyformán sikerül neki a világos, tiszta költemény, mint az Annabel Lee-t sirató, s az olyan, szinte az értelmetlenségig menő hangfestő mesterkedés, mint a *The Bells* harangjátéka.

Prózai elbeszélései is phantastikusak, de beállításuk oly izgató, előadásuk oly idegrázó, hogy nem szabadulhatunk tőle. Senki sem tudott nála jobban számolni az olvasóra tehető hatással. *Arthur Gordon Pym, Az üvegbe zárt kézirat* kalandos története in Jules Verne is tanult. Érdekfeszítők detektív-történetei; lélektanilag legérdekesebb közülök az *Elcsent levél*, melyet a házkutatók csupa rejtekhelyeken keresnek s nem találnak, mert a levél egyáltalán nincs eldugva.

Efféle munkái valósággal példái az izgalmas amerikai novelláknak. Poe nagyon érdekes költő a maga különösségében, akit nem lágyítanak el az ó-világ megszokott érzelmei, kicsiszolt formái s elnyűtt témái. E tekintetben az újabb amerikai költők mind ilyenek. Eredeti és hatalmas gondolatok fennek bennök, amelyeket nem törnek szabályos formába. Walt WHITMAN (1819—1892) minden ízében amerikai ember; mint betűszedő, tanító, lapszerkesztő nagy vagyont szerzett, melyet aztán a polgárháború idején odaadott kórházakra s azóta tisztelői segedelméből élt. Semmiféle formát nem ró magára, negyven szótagos sorai öttagúakkal váltakoznak, megállapodott kifejezéseket egészen új értelemben használ s ebben a különös ritmikus prózában mégis férfias erővel bírja kifejezni pantheista eszméit.

Erőtéljes s szófukarságában néha szinte homá-

lyos a német származású Joaquin MILLER (sz. 1841) is, családi néven Cincinnatus Heine Miller, aki 1871-ben tűnt fel *Songs of the Sierras* kötetével, melyben a kaliforniai élet költői festőjének ígérkezett. Későbbi versei s főként novellái azonban elmaradtak e gyűjtemény értéke mögött.

A legtöbb amerikai költő nehézkes forma dolgában, mintha nagyon is a szívükre vették volna egyik társuk, John DORGAN (1835—67) intését:

Ki vas-korunkra hatni vágy,
Láng s szenvedély legyen dalán,
Ne is legyen csapása lágy,
De vas hárfán vas karddal ám.

(Szász K.)

Pedig a forma elhanyagolása csak akaratukon múlik, mert műfordítóik tökéletesen hozzá tudnak simulni az eredetihez. Bayard TAYLOR (1825—78) berlini követ Faust-fordítása a leg-hűbb s legszebb angol nyelven, értékre messze felülmúlja eredeti költeményeit, drámáit és regé-jét; nem kevésbbé sikerült Charles SELAND (sz. 1824) Scheffel-fordítása, a *Gaudeamusé*.

A versköltészetnél jellegzetesebb a prózairodalom. Eszmék és érzelmek mindig általánosak. Az új világ életének problémái és tarka színezete, óriási városainak, erdeinek, folyóinak izgatott és dolgozó élete, osztályellentétei, a mindenféle bevándorlók tarka világa, a telepítvényesek és aranyásók életmódja a regények és novellák realizisztikus részletrajzaiban tükröződnek. Itt találja meg az amerikai a maga világát és felfogását, az európai pedig az új világ egész életét.

A regényirodalom egyidős a versköltészettel. Ennek tárgya mindig hazai volt, de azért első

hajtásain szintén európai hatás érzik. James Fenimore COOPERT (1789—1851) egyenest amerikai Walter Scottnak nevezték, midőn a függetlenségi harc korában játszó első regénye, *A kém*, megjelent (1821). Később nem írt komoly történelmi regényt, de munkáinak a magva mindig az maradt: az európai műveltség benyomulása az indiánok közé. Képzeletével mindent idealizál, a valónál is költőibbé színezi az őserdők életét s nemesszívű, halálmegvető hőökké teszi indiánjait; de az első hódítás harcait és hangulatát könnyen képzeljük ilyennek s azért megkap a pusztuló nép hősi küzdelme és naiv élete s megindít kiveszése. Költészet tagadhatatlanul van ez indián-történetekben, hacsak nem tévedés annak venni a képzelet szemkápráztató munkáját, mely ragyogó színekkel festi át a buja őserdők képét s cselekményével az utolsó lapig egész izgatottságban köt oda meséjéhez. Igaz, hogy egyetlen jellemnek sem hagyta ránk művészi rajzát, de ha a maga kora nem akadt fenn ezen, ma sem vesztí el e miatt népszerűségét az ifjúság körében, akik ma egyedüli élvezői a prairie költészetének s a velők rokon tengerészregényeknek. Az ő eleven képzeletével nem állhatta ki a versenyt magvasabb kortársa, Nathaniel HAWTHORNE (1807—64), aki lélekben távoli rokona Poenak és Scottnak s szintén érdekes korba ment vissza: a XVII. század puritán boszorkányégetéseit s a quakerek üldözését festette, találó kortörténeti és lélektani vonásokkal. Az indián regényből faragott irányregényt Harriet BEECHER-STOWE (1812—96), midőn egy derék néger rabszolga szenvedéseinek rajzával izgatott

a rabszolgaság eltörlése mellett, a *Tamás bátya kunyhójában*. A könyvnek nem volt más érdeme humánus irányzatánál, ez azonban oly népszerűvé tette, hogy megjelenése évében 200,000 példány fogyott el belőle, újabb két év alatt pedig egy millió. De az külső siker volt s a regénynek ma a történelmin kívül más bece nem maradt.

A szentimentális indián-történetek kivételével jóformán az egész amerikai szépirodalom humorisztikus. Gondolkodásuk találmányok, kereskedés, haszon körül forog, egész életök munkában telik: az írótól pihentetést és vidítást várnak. Humoruk nem fakaszt könnyet, «száraz humor» az, mely a torzításban találja kedvét; íróik világ-felfogás, hangulat és előadás dolgában különösre és bizarrságra törekszenek. Másrészt a naivság iránt fogékonyak s kedvelik a gyermekekről szóló történeteket. John HABBERTON pompás könyve, *Helen's Babies*, Európát is meghódította. Az effajta irodalom egyidős az amerikai irodalommal. A humoros és érzelmes irányt rokonszenves egyéniségben, nagy formacsínnal olvasztotta össze Washington IRVING (1783—1859). Jogtudósnak készült, komoly értekezésekkel lépett fel, többször megfordult Európában, követ is volt a spanyol udvarnál; megírta Mahomed, Columbus, Washington és Goldsmith életrajzát. Az *Alhambra* poétikus leírásán benső romanticismus ömlik el, *Rip van Winkle* népszerű történetén is; az angolul tanulók kedves könyvében — *Sketch-book of Geoffrey Crayon* — s egyéb útirajzaiban humor és ironia olvadnak össze az író szeretetreméltó egyéniségében, mely csak fiatalkori munká-

jában, New-York szarkasztikus történetében mulatott túlzásokon.

Effajta útleírásokat, mint az Irvingéi, majd minden írónál találunk, mert író és olvasó egyaránt szeretik, ha a tárgy és forma objectivségétől palástolatlanul toppan elő egész különbségében az író egyénisége. Azért legszívesebben első személyben írnak. Ha azt nem teszik is, a maguk életéből és környezetéből veszik tárgyaikat, mert olvasóközönségük is alaposan ismeri az életet s csak teljesen reális rajzában nyugszik meg. Oliver Wendell HOLMES (1809—94), maga is orvos, egyik verses humoreszkjében egy fiatal orvost figuráz ki, aki új műszerével mindenkit tüdőbajosnak talál, míg kiderül, hogy a zörejt a hallgató-műszerbe zárt légy vergődése okozza. Prózáiban is orvosi témákkal foglalkozik, így a spiritizmussal. Thomas Bailey ALDRICH (1836—1907) népszerűségén csak az üt csorbát, hogy nincs határozott tárgyköre, mint pl. LELAND-nak (1824), aki rendszeren a bevándorlók tört angol beszédét parodizálja. Két legnagyobb élő írójuk állandó tárgykörben mozog, melyet a maguk életének érdekes s irodalmilag el nem koptatott körülményeiből választottak ki. BRET HARTE (1837—1902, London) maga is aranyász volt az 50-es években Kaliforniában s nyomdász, szerkesztő, sanfranciscói tanár, németországi meg angliai konzul korában is megmaradt, verseiben és elbeszéléseiben egyaránt, ez emberek rajzánál, legfeljebb még a Kaliforniában élő khínaiak életéből vázolt érdekes és eleven skizzeket. E mindenfelől összeverődött csavargó bandák életét

megható optimismussal írja le; néha szinte úgy rémlik, mintha meg akarná mutatni, hogy ennyi szenny és nyomor alján néha mennyi jószág, elvétve mennyi hősiség s egy-egy pillanatra milyen tiszta önzetlenség ragyog fel, mint a vérszín rubintból a fény. *The luck of Roaring Camp* elbeszélésében, a legszebbek egyikében, azt írja le, hogy valami elvetemült asszony a maga élete árán gyermeket hoz világra egy ilyen aranyásótanyán, «hol a halál sokkal megszokottabb, mint a születés» s a védtelen kis poronty iránt érzett felelősség mindenkiben felkölti a nagy és jó érzést. Ilyen újdonság új a tárgya, a formája és a hangja mindig, mert ehhez a szegény kalandorhoz nem jutottak el az æsthetika és a lélektan tanításai; emberismeretét, gondolatait, világfel-fogását az életből szűrte le, azért olyan változatos, mint maga az élet s formája és előadása azért olyan közvetetlen és sokféle, mert nem eltanult, hanem mind eredeti és alkalomszerű. Kis vázlatok a maguk életbőségében e kalandvilág eltűntével ma holnap forrásművei lesznek a történelemnek és művelődéstörténetnek. Ezek a kitűnő vázlatok sikerülnek neki legjobban, nagy regénye, *Gabriel Conroy* is csak ilyenek sorozata s mint egész épp oly kevésbé sikerült, akár csak formátlan drámája, *Two Men of Shandy Bar*.

Az életből, kizárólag abból, amit maga átélt, merítette minden kincsét Amerikának ma Európában is legnépszerűbb írója: Samuel Langhorne Clemens, akit matróztársai a Mississippin MARK TWAINnek neveztek el (1835—1910). E korbeli életéről írta egyik legszínesebb könyvét: *On the Mississippi* (1883). Humorista, akinek fővonása

az abszurd iránt való eleven érzék; s ez a vonása még kacagtatóbbá válik a természetes és őszinte naivság révén, mellyel torz mókáit előadja. Humorának főbányája elfogulatlansága: nincs balélet és szokás, amelynek nevetséges szagát meg é orrontaná s minthogy a világ ezzel a kettővel van tele, Mark Twain nem fogy ki a nevetségből. Semmit sem vesz komolyan, önmagát és íróságát sem. Ha egy pár percig komolyan beszélt, menten elneveti maga-magát. Eszejárásának két útja van: a műveletlenséget a civilizált világ fiának szemével nézi s az így válik nevetségessé, mint pl. az eszkimók huszonkét vashorogból álló gazlagsága; a túlműveltség hóbortjait meg a természetes eszű ember józanságával kacagja ki. Így írta le első nagyobb művében, *The Innocents Abroad*, amerikai útítársait, akikkel Európát és a zentföldet járta be. Második útja során az európai, kivált a német civilisatiót, a *Roughing It*-ben Amerikát s legutóbbi útirajzaiban Ausztráliát is, így apránként az egész világot. Munkájának komolyabb tartalma is érdekes azon a réven: hogy' hat a mi civilisatiónk egy amerikaira? A mellett az előadásnak ritka változatos művésze. Könyve laza, bárhol kinyithatni; az anekdoták és tréfák mellett komoly megfigyelésekre és megzívlelni való ítéletekre akadunk; közben kerek, elmés elbeszélések pihentetnek ki az örökös változatosságban.

A másnemű irodalomtól sem pártolt el végkép. Gyermektörténetei: *Huckleberry Finn* és *Tamás úrfi kalandjai*, a vásott *Tom Sawyer* esetei a gyermeki léleknek szinte páratlan ismeretéről szólnak tanuságot. Egészen újat próbált törté-

nelmi regényében, a *Koldus és királyfi*ban, mely csak a kor hangulatát akarja tükrözni s megnevetetni a királyfi ruhájába bujtatott utca-gyerkőc esetlenségeivel; fejetetejére állítja a valót s ezt azzal símítja el: «Talán így esett, talán nem, de történhetett volna így is».

A túlhajtásra s nevetségessé tételre való hajlam megvan a komolyabb célú írókban is, így Edward *Bellamy* ad absurdum deductióval fordít bennünket szembe a mindent államosítással, irányregényében, melyben a 2000-ik évet varázsolja elénk (*Looking backward*).

Elterjedtek az Olaszországban, Luccában született Marion CRAWFORD (1854—1909, Sorrento) Amerikában és Németországban kalandozó történetei.

A szépirodalommal együtt fejlődött a *tudományos* is, ámbar az új világ tudományossága inkább gyakorlati téren tűnik ki. Irving történelmi életrajzairól már volt szó. William Henry PRESCOTT (1796—1859) Mexico történetében buvárkodott, George BANCROFT (1800—1891) megírta az Egyesült-Államok történetét, Webster és Worcester szerkesztették a legjobb újabb angol szótárt. A norvég származású Hjalmar Hjorth BOYSEN (1848—1895) északi komolyságú regényei mellett Faust-tanulmányokat írt.

Van Amerikának egy elsőrangú essay-írója is: Ralph Waldo EMERSON (1803—82), aki hit-szónoki kathedrájából vonult a magányba, íróasztalához. Körülbelül az a maga hazájában, ami Carlyle volt Angliának, Goethének is épp oly terjesztője. A nagy embereket ő is az emberi szellem képviselőinek tartja — egyik könyvének

ez is a címe: *Representative Men* — de nem abban az értelemben, mint Carlyle, hogy a nagy emberek tettei formálnák az emberiség egész történetét, hanem hogy ők világos és hangos szószólói a kor gondolkodásának és vágyainak. Állandó alapgondolatai: a platói hagyomány, hogy «a világ eszmék színjátéka» s hogy a természet egy nagy egység, «a fák tökéletlen emberek» s a mindenség egy nagy fejlődés, ami az ásványban jegecül, jár az állatban és gondolkodik az emberben; minden hírt ad magáról s az elemekben az a vágy él, hogy szóhoz jusson egy kémikusban. Mint Péterfy nevezte, «költői ihletű gondolkozó», akinek gondolatröpte nem a csip-csup igazságok körül szállong, melyek félszázad alatt teljesülnek és lejárvák magukat. Essayi félig-meddig költemények s költeményei bölcselkedéssel vannak tele. Költő, metaphysikus, mystikus és prédikátor egyszerre. Könyvei azt a ritka látványt mutatják: mint tükröződik a világ egy minden ízében eredeti egyéniségben, ki a maga útján jár, de a tudomány és művelődés legbővebb forrásaiból merített. Stílje hasonlatokba burkolt s oly sajátos, hogy a különséghez szokott amerikai közönség is nehezen tudott vele megbarátkozni, mondatfűzése hézagos s állításai lazán illeszkednek egymáshoz, mint a kaleidoszkop tarka üvegszilánkjai, de az egész kép szabályos és tiszta. Gondolkodásának végcélja az volt, hogy az embert a gondolat és érzés szépségéhez és nemességéhez kapcsolja. Azt tanította: «Az emberek eszökkel és szeretetökkel segítnék egymásnak.» A legkomolyabb szó, amely a tengeren túlról hozzánk hallatszik, az övé s ez azt hirdeti, hogy

az emberiség sorsa és eszményei közösek, a gondolkodás mindenütt ugyanazon célok felé tör s hírvivője, az irodalom, minden nyelven egy közös kincse az emberiségnek.

TARTALOM.

ELSŐ RÉSZ: KÖZÉP-KOR.

<i>VI. A legrégibb emlékek és az ó-angol korszak.</i>	7
<i>VII. Közép-angol korszak</i>	10
1. Vallásos költészet	11
2. Lovag-epika és népballadák	12
3. Chaucer	15
4. A skótok	19

MÁSODIK RÉSZ: ÚJ-KOR.

I. könyv. A renaissance és a reformáció.

<i>VI. A renaissance.</i>	
1. A versköltészet	23
2. A színjáték.	
a) Eredete. Skakespeare elődei és kortársai ...	29
b) Shakespeare	48
3. A próza	67
<i>VII. A vallásos visszahatás. A puritánok.</i>	
1. Bunyan és a költők	74
2. John Milton	78

II. könyv Classikus kor.

<i>VI. A restauráció.</i>	
1. Erkölese és költői	84
2. A színház	87

II. A szabad gondolkozás és a tiszta erkölcsök kora.

1. A gondolkozók..... 95
2. A költészet. Pope 98
3. Az erkölcsös színdarabok 104
4. A sajtó. Steele és Addison 109
5. Az első nagy regények. Swift és Defoe 112

III. A polgárság emelkedése.

1. Állambölcselek és közgazdák..... 121
2. Az erkölcsös és szatirikus regény 124
3. A polgári színmű és a bohózat. Garrick 134
4. Aesthetikai elméletek ; a kritika. Johnson Sámuel 136
5. A népies költészet. Burns 140

III. könyv. A XIX. század.

I. Költészet.

1. A romantikusok..... 148
2. A szabadság énekei : Moore, Shelley, Byron.. 156
3. A társadalmi problémák költői..... 174

II. A regény.

1. A történelmi regény. Walter Scott. 178
2. A társadalmi regény. Bulwer és Disraeli 183
3. Az erkölcsös regény. Dickens és Thackeray.... 188
4. Újabb regényírók és írók 196

III. A vers és színmű a század végén.

1. A versköltők 207
2. A színpad..... 214

IV. Az irodalom egyéb fajtái.

1. Tudományos irodalom- és essay-írók 218
2. Hírlapok. Irodalmi vállalatok 226

IV. könyv. Az észak-amerikai angol irodalom.

227—242

